

Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України
Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова

На правах рукопису

Ковальчук Іван Васильович

УДК 94(477) “1941–1943”: 355.3(477.41/42)

**Політично-військові і соціально-економічні складові діяльності ОУН та УПА
на території Житомирської і західних районів Київської областей (військова
округа “Тютюнник”) у 1941–1943 рр.**

07.00.01 – історія України

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Науковий керівник
Даниленко Віктор Михайлович,
доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України

Київ – 2012

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	4
ВСТУП.....	6
РОЗДІЛ 1	
ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА І	
МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	12
1.1. Стан наукової розробки теми.....	12
1.2. Джерельна база.....	24
1.3. Методологія дослідження.....	36
РОЗДІЛ 2	
ОРГАНІЗАЦІЙНА І ДЕРЖАВОТВОРЧА ДІЯЛЬНІСТЬ ОУН	
(ЛИПЕНЬ – ГРУДЕНЬ 1941 РОКУ).....	40
2.1. Похідні групи ОУН. Поширення впливу українських націоналістів на	
Житомирщину і західні райони Київщини у липні – вересні 1941 р.....	40
2.2. Утворення і діяльність осередків ОУН(Б).....	48
2.3. Утворення і діяльність осередків ОУН(М).....	61
2.4. Створення і функціонування українських допоміжних органів	
влади.....	78
2.5. Діяльність ОУН у культурно-освітній і соціально-економічній сферах.....	94
РОЗДІЛ 3	
ІСНУВАННЯ І ФУНКЦІОНУВАННЯ МЕРЕЖІ ОУН(Б) В УМОВАХ	
НАЦИСТСЬКОГО ОКУПАЦІЙНОГО РЕЖИМУ ПРОТЯГОМ	
1942 РОКУ.....	117
3.1. Німецька цивільна окупаційна влада і її політика.....	117
3.2. Політичний аспект діяльності структур ОУН(Б) у ході підготовки збройної	
боротьби на території регіону.....	133

РОЗДІЛ 4**ДІЯЛЬНІСТЬ МЕРЕЖІ ОУН(Б) І ВІЙСЬКОВИХ ФОРМУВАНЬ УПА****ПРОТЯГОМ 1943 РОКУ.....152****4.1. Військово-політична діяльність мережі ОУН(Б).....152****4.2. Утворення і рейди групи УПА “Тютюнник” і функціонування місцевих
боївок.....170****ВИСНОВКИ.....186****СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ.....194****ДОДАТКИ**

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

- АУ СБУ ЖО – архів Управління Служби безпеки України в Житомирській області;
- ВКП(б) – Всесоюзна комуністична партія (більшовиків);
- ВО – Військова округа;
- ГДА СБУ – Галузевий державний архів Служби безпеки України (м. Київ);
- ГК – Головна Команда;
- ГО – Генеральний округ;
- Держархів Житомирської обл. – Державний архів Житомирської області;
- Держархів Рівненської обл. – Державний архів Рівненської області;
- КП(б)У – Комуністична партія більшовиків України;
- ОУН – Організація українських націоналістів;
- ОУН(Б) – Організація українських націоналістів під проводом С. Бандери;
- ОУН(М) – Організація українських націоналістів під проводом А. Мельника;
- ПЗУЗ – Північно-західні українські землі;
- ПУН – Провід українських націоналістів;
- СБ – Служба безпеки;
- СД – (Sicherheitsdienst – нім.: служба безпеки) розвідувальне управління нацистської Німеччини;
- СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік;
- СС – (Schutzstaffel – нім.: охоронний загін) військова організація нацистської Німеччини, головний провідник терору на окупованих територіях;
- СУЗ – Східноукраїнські землі;
- УВО – Українська військова організація;
- УНА – Українська національна армія;
- УНО – Українське національне об'єднання;
- УПА – Українська повстанська армія;
- УНРада – Українська національна рада;

УШПР – Український штаб партизанського руху;

ЦДАВО України – Центральний державний архів вищих органів влади та управління України;

ЦДАГО України – Центральний державний архів громадських об'єднань України;

ЦК – Центральний комітет;

ЦШПР – Центральний штаб партизанського руху.

ВСТУП

Актуальність дослідження. Розбудова незалежної української держави, налагодження в суспільстві діалогу між носіями різної ідеології, представниками політичних партій і громадських організацій зумовили перегляд і переоцінку низки моментів національного минулого. Обстановка ідеологічного плюралізму, можливість доступу дослідників до закритих раніше архівних сховищ виявили необхідність всебічного та поглибленого вивчення історії українського державотворення, зокрема й теми історії українського націоналістичного Руху Опору періоду Другої світової війни. Проблема діяльності ОУН та УПА впродовж останніх півтора десятка років стала об'єктом уваги багатьох вітчизняних учених. Новітня українська історична наука намагається переглянути, а подекуди і подолати смислове навантаження радянської історіографії у висвітленні малодосліджених або сфальсифікованих проблем, особливо історії боротьби українських націоналістів середини ХХ ст.

Актуальність обраної нами теми посилюється фактичною відсутністю комплексного дослідження політично-військових і соціально-економічних аспектів діяльності ОУН та УПА в період нацистської окупації території Житомирської і західної частини Київської областей, які навесні 1943 р. увійшли до упівської військової округи "Тютюнник". Проте в ході цього дослідження встановлено, що українські націоналісти структурно об'єднали ці регіони ще в липні 1941 р., під час їхнього освоєння похідними групами. Увага більшості попередніх наукових напрацювань зосереджувалася в основному на західноукраїнських теренах, що не дає можливості чітко визначити всеукраїнський аспект діяльності українських націоналістів. А в той же час їхня присутність на Житомирщині й західній Київщині займала важливе місце в історії українського Руху Опору, який на різних етапах боротьби мав свої особливості.

Щоб з'ясувати історичну правду про діяльність ОУН та УПА, 12 вересня 1997 р. постановою Кабінету Міністрів України за дорученням Президента України було створено Урядову комісію для розгляду проблеми ОУН та УПА. В

Інституті історії України НАН України була сформована робоча група істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН та УПА, яка в 2005 р. опублікувала підсумкові тези своєї роботи. Однак, ця проблема, особливо враховуючи регіональний аспект, на даний час ще мало наблизилася до свого остаточного розв'язання у плані як наукових досліджень, так і політичної оцінки на державному рівні.

Дослідження цих проблем важливе для осмислення минулого української нації. Якщо політико-ідеологічні чинники цього процесу вивчаються досить інтенсивно, то регіональні аспекти політично-військової та соціально-економічної діяльності структур українського Руху Опору ще потребують належних розробок.

Вказані роздуми визначають суспільну й наукову актуальність теми, що й зумовило її вибір в якості дисертаційного дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконане в рамках наукового напрямку “Теорія та технологія навчання і виховання в системі освіти”, що розробляється в Національному педагогічному університеті імені М. П. Драгоманова, і відповідно до науково-дослідницької тематики кафедри історії та етнополітики Інституту української філології “Розвиток освіти в Україні у ХХ ст.” Тема дисертації затверджена Вченою радою НПУ імені М. П. Драгоманова 29 січня 2009 р. (протокол № 5) та уточнена Вченою радою НПУ імені М. П. Драгоманова 26 грудня 2011 р. (протокол № 5).

Мета дослідження полягає в тому, щоб на основі комплексного аналізу, узагальнення, критичного переосмислення наявної історіографічної бази та неопублікованих джерел розкрити особливості політично-військових і соціально-економічних складників діяльності ОУН та УПА на території Житомирської і західних районів Київської областей (військова округа “Тютюнник”) у роки нацистської окупації.

Вказана мета конкретизується такими завданнями:

– проаналізувати стан наукового розроблення теми та джерельну базу дослідження;

– визначити ідейно-політичні засади двох фракцій ОУН і передумови, які призвели до поширення їхнього впливу на Житомирську й західні райони Київської областей;

– охарактеризувати основні напрямки політичної, соціально-економічної та культурно-освітньої діяльності українських націоналістів під час становлення нацистського окупаційного режиму в 1941 р.;

– дослідити діяльність мережі ОУН(Б) у період нацистської окупації та здійсненні німецькими каральними органами репресій українських націоналістів;

– простежити політичну і військову активність ОУН(Б) та УПА на Житомирщині й західній Київщині в 1943 р. під час протистояння із німецькою і радянською стороною;

– висвітлити особливості реорганізації побудови бандерівського підпілля в Україні на завершальному етапі нацистської окупації зокрема в Житомирській і західних районах Київської областей.

Об’єктом дослідження є український націоналістичний Рух Опору періоду Другої світової війни.

Предметом дисертаційної роботи виступають політично-військові і соціально-економічні складові діяльності ОУН і УПА на території Житомирської і західних районів Київської областей (військова округа або група “Тютюнник”) у 1941–1943 рр., їхні стосунки з основними зовнішніми силами Другої світової війни, зокрема Німеччиною та СРСР, а також із представниками національних меншин України.

Хронологічні рамки дисертації охоплюють період переважно від 1941 до 1943 рр. Нижньою хронологічною межею обрано початок другого етапу Другої світової війни – напад Німеччини на СРСР 22 червня 1941 р., який створив умови для виникнення українського націоналістичного Руху Опору, в особі двох фракцій ОУН. Верхня межа дослідження зумовлена звільненням Червоною армією від німецьких військ території Київської і Житомирської областей, що дозволило повною мірою встановити тут радянську владу і розпочати боротьбу з метою ліквідації організованого підпілля ОУН та УПА збройними формуваннями СРСР.

Територіальні межі дослідження в основному охоплюють Житомирську і західну частину Київської областей, які в 1943 р. увійдуть до групи УПА “Тютюнник”. Вихід за вказані межі зумовлений необхідністю розгляду важливих історичних подій, пов’язаних із ОУН та УПА.

Наукова новизна полягає в означенні та розробленні актуальної теми, що на сьогодні ще не дістала в історичній науці всебічного й об’єктивного висвітлення. Здійснене дослідження дає підстави сформулювати положення та висновки, що містять наукову новизну й виносяться на захист.

Вперше:

– здійснено комплексне історичне дослідження політично-військових і соціально-економічних аспектів діяльності ОУН та УПА в роки нацистської окупації на терені Житомирської і західних районів Київської областей;

– проаналізовано і систематизовано історіографічну та джерельну базу, які розкривають основні аспекти діяльності українських націоналістів на Житомирщині і західній Київщині протягом 1941–1943 рр.

– виявлено значний масив архівних документів і матеріалів, що дозволило увести в науковий обіг нову історичну інформацію;

– визначено, що рух ОУН та УПА на цій території був добре організованим, на початку нацистської окупації активно сприяв утворення органів допоміжної української адміністрації, культурно-освітніх, соціальних і релігійних закладів, розбудував чітку мережу, поширювався практично по всій території Житомирщини й західних районів Київської області та мав підтримку зі сторони частини місцевого населення.

– встановлено, що в 1943 р. українські повстанці, відповідно до прийнятих своїм вищими політичним керівництвом програмних засад, у межах новоствореної групи “Тютюнник” розгорнули масштабну збройну боротьбу з окупаційними військами і їхніми посібниками та загонами радянських партизан.

Уточнено, що:

– у працях вітчизняних і зарубіжних науковців, котрі певним чином досліджували обрану нами тему, міститься ціла низка неточностей і свідомих фальсифікацій;

– у сучасній історичній науці актуальними є краєзнавчі дослідження, зокрема вивчення регіональних аспектів діяльності українського націоналістичного руху;

Дістало подальшого розвитку:

– осмислення взаємозв'язку загальноукраїнської та регіональної історії як свідчення важливості локальної складової у глобальних процесах;

– вивчення культурно-освітніх і соціально-економічних складників діяльності українських націоналістів у Житомирській і західних районах Київської областей в період нацистської окупації;

– дослідження утворення і діяльності місцевих бойових груп УПА і координація їхніх військових акцій із рейдуючими загонами.

Практичне значення дисертаційної роботи полягає в можливості використання фактичного матеріалу й отриманих результатів дослідження в подальшому вивченні українського націоналістичного Руху Опору середини ХХ ст., написанні підручників, монографій, статей, пов'язаних із регіональною історією України, розробленні нормативних і спеціальних курсів вітчизняної історії, узагальнюваних українознавчих праць для студентів вищих навчальних закладів. Фактичний матеріал дисертації може бути використаний у підготовці експозицій Житомирського краєзнавчого музею. Окрім цього, отримані результати дослідження можуть бути доповненням до підсумкових тез робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА та сприяти подоланню ще радянських стереотипів суспільної свідомості.

Апробація результатів дисертації. Основні положення і висновки роботи оприлюднені й обговорені на засіданнях кафедри історії та етнополітики Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, апробовані в доповідях і повідомленнях на I Міжнародній науково-практичній конференції

молодих науковців, аспірантів, магістрантів “Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії” (Рівне, 2009), на II, III та IV Волинській Міжнародній історико-краєзнавчій конференціях (Житомир, 2009–2011), на Міжнародній науковій конференції “Україна у Другій світовій війні: джерела та інтерпретації (до 65-річчя Великої Перемоги)” (Київ, 2010), на VI Міжнародній науковій конференції “Знаки питання в історії України: регіональний вимір” (Ніжин, 2010), на Всеукраїнській науково-практичній конференції “Українська державно-соборницька ідея: історико-філософський дискурс” (Київ, 2011), на науково-практичній конференції “День науки історичного факультету – 2011” (Київ, 2011), на щорічних звітно-наукових конференціях професорсько-викладацького складу НПУ імені М. П. Драгоманова “Єдність навчання і наукових досліджень – головний принцип університету” (Київ, 2009–2011 рр.).

Публікації. Основні результати дисертації викладені в 1 монографії (у співавторстві), 9 статтях, із яких 8 – у фахових виданнях.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА І МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукової розробки теми

У цілому за тенденціями і концептуальними підходами історіографію проблеми тематично можна поділити на кілька груп: радянську, українську еміграційну, сучасну українську (в тому числі еміграційну) та зарубіжну.

Дослідження діяльності ОУН та УПА в межах кожної групи має свої особливості. Так, радянська історіографія зводилася до критики та компрометації націоналістичного руху, наголос було зроблено на його співпраці з представниками німецької влади та антирадянській спрямованості боротьби, а матеріал тенденційно підбирався та виривався із загального контексту. З часу Другої світової війни й до початку 1990-х рр. в масовій свідомості та історіографічній традиції беззастережно домінувала єдина картина війни – сформована у руслі радянських ідеологічних настанов, сакралізована і певним чином міфологізована, де ОУН трактувалася як одна з найреакційніших ланок у системі політичних організацій класових ворогів, а УПА – не більше як банда злочинців. В цих роботах використовувалися одноманітні методологічні прийоми та “ідейно витримана” фразеологія. Враховуючи наведені зауваження і цілий ряд інших застережень щодо вказаних досліджень потрібно визнати, що цілком нехтувати працями радянських істориків все ж не варто. Факти про події, які наводяться в цих дослідженнях – продукт використання доступної на той час джерельної бази. Їх можна перевірити на достовірність, але повністю відкидати тільки на підставі підозри у недобросовісності – недоречно. Публікації радянського часу заклали базу подальшого, вищого в теоретичному та методологічному плані етапу осмислення та узагальнення матеріалу [626, с. 20].

Ці тенденції радянської історичної науки найповніше проявилася у роботах В. Беляєва [379; 380], В. Войтка [395], В. Давиденка [407], С. Даниленка [409], В. Замлинського [444], А. Лихолата [515], Т. Ржезач [563], В. Руднева [564], В. Трощинського [578], В. Чередниченка [594; 595; 596] та ін.

В деяких працях наявні важливі фактичні дані з політично-військового і соціально-економічного аспекту діяльності ОУН та УПА на території Житомирської і західних районів Київської областей. Перш за все, необхідно відзначити роботи К. Дмитрука [417; 418]. В у розділі праці “Безбатченки”, який має назву “Хто перший?” він наводить відомості про діяльність похідних груп ОУН, які попри стандартизовану для даного циклу робіт форму оцінок, мають інформативну цінність у фактичному плані [417, с. 192–193].

У фундаментальному виданні “Історія міст і сіл Української РСР”, том Житомирська область [450] наявні дані про діяльність радянських партизанських загонів на Житомирщині, які воювали з націоналістичними формуваннями.

Певними особливостями відзначаються наукові дослідження історії українського націоналістичного руху представників української еміграції. Узагальнюючи характеристику даної групи публікацій, варто відмітити, що при їх створенні авторам бракувало документальних джерел, з яких лише частина потрапила за кордон, простежується політична заангажованість, пропагандистське забарвлення, емоційна упередженість авторів. До їх вад також можна віднести свідоме приховування матеріалів, які здатні зашкодити іміджу націоналістичних структур в очах українського народу та зарубіжної громадськості [388, с. 60].

В еміграційній історіографії сформувався два напрямки, у рамках яких визначається ідейна приналежність та особиста симпатія авторів, – це пробандерівський і промельниківський.

Перший напрямок відкривають публікації П. Мірчука “Акт відновлення Української державності 30 червня 1941 року (його генеза та політичне й історичне значення)” [523], “Революційний змаг за УССД. (Хто такі “бандерівці”, “мельниківці”, “двійкарі)” [524; 525], “Роман Шухевич (ген. Тарас Чупринка): командир армії безсмертних” [526], “Українська Повстанська Армія : 1942–1952”

[527]. П. Мірчук найпершим в українській історіографії зробив спробу подати повну і систематичну історію ОУН, широко залучив документальний матеріал про формування ідеологічних засад, тактики і стратегії бандерівців у період нацистської окупації території України. Однією із перших комплексних тематичних публікацій є робота безпосереднього учасника тих подій, голови Ініціативного комітету для утворення Української головної визвольної ради – Лева Шанковського “Похідні групи ОУН (Причинки до історії похідних груп ОУН на центральних і східних землях України в 1941–1943 рр.)” [599]. Відомим у діаспорі науковцем, автором книг “ОУН і УПА” [376] та “Українська Держава відновлена Актом 30 червня 1941 року” (перевиданої в Україні) [377] був А. Бедрій. Він у привабливих тонах зобразив історію ОУН(Б), не уникнув однобокості у висвітленні багатьох фактів, а подекуди і надмірних перебільшень.

Вражає широким спектром розкритих проблем і ґрунтовністю дослідження праця В. Косика “Україна і Німеччина у Другій світовій війні” [491]. Вперше дослідження В. Косика з’явилося у Парижі 1986 р. французькою мовою під назвою “Націонал-соціалістична Німеччина і Україна” і відразу ж привернуло до себе увагу світової наукової спільноти [513]. Автор використав масивний пласт невідомих досі дослідницькому загалу архівних матеріалів Третього райху, простежив діяльність українських національно-державницьких сил від Української революції до завершення Другої світової війни. Він доводить, що за умов, які створили сталінський і гітлерівський тоталітарні режими, українські націоналісти змушені були обрати адекватні форми боротьби заради збереження генофонду нації і відродження української держави. В. Косик не замовчує діяльність ОУН(М), однак вважає, що реальний спротив обом тоталітарним системам чинила виключно ОУН(Б) [402, с. 115]. У використанні лише німецьких архівних документів є і певний недолік джерельної бази дослідження: він полягає у звуженні поля зору дослідника [478, с. 205].

Часткові дослідження діяльності ОУН(М) на теренах Житомирської і західних районів Київської областей представлені у роботах авторів промельниківського напрямку – Я. Шумелди “Похід ОУН на Схід” [605] і

Г. Полікарпенко “Організація Українських Націоналістів під час Другої світової війни” [547]. Біографічні дані про окремих діячів мельниківського руху, зокрема, про О. Ольжича (Кандибу), О. Яценюка (“Волинця”) та інших зібрані у публікації В. Вериги “Втрати ОУН у Другій світовій війні або “Здобудеш українську державу або загинеш у боротьбі за неї” [386]. У статті О. Штуля (“Жданович”, “Шуляк”) “Петро Марчук – поручник Волинець (ОУН в Житомирі)” [437] розкриваються обставини арешту і загибелі О. Яценюка (“Волинця”).

Особливістю сучасної української еміграційної історіографії є те, що в діаспорних виданнях (“Визвольний шлях”, “Літопис Волині”, “Український історик” та ін.), які виходять як в Україні, так і за кордоном поряд із розвідками еміграційних учених публікуються роботи власне українських дослідників. Автори цих видань залучають матеріали вітчизняних архівних фондів окупаційного періоду. Як результат, конфронтація між послідовниками різних ідеологічних і військово-політичних груп українського національного руху воєнного періоду переросла у наукову дискусію.

Українська діаспора відіграла виняткову роль у популяризації ОУН. “Заповнення інформаційного вакууму, що існував в Україні з цього питання, здійснювався за допомогою надходження з-за кордону безлічі українських емпіричних видань, написаних переважно за доби “холодної війни” [404, с. 33]. Серед сучасних досліджень із діаспори привертає увагу праця Т. Гунчака “Україна ХХ століття” [406]. На його думку, українці були жертвами кількох факторів: нацистського геноциду, воєнних дій і радянської тоталітарної системи.

Концептуальну еволюцію у вітчизняній історичній науці пройшло дослідження усього українського національного руху за період від проголошення державної незалежності України до сьогодення. До слова кажучи, останні події у науковому й суспільно-політичному житті України вкотре засвідчують складність і тривалість цього процесу [478, с. 206].

У першій половині 1990-х рр. розпочалося поступове подолання закостенілих ідеологем, нарощування нової фактологічної бази та альтернативних теоретико-методологічних підходів. Початковим імпульсом вказаних процесів

сучасні дослідники вважають Всеукраїнську наукову конференцію, що проходила 25-26 серпня 1992 р. у Києві, у роботі якої взяли участь вітчизняні і зарубіжні фахівці історії українського націоналістичного руху [573, с. 19]. Матеріали даної конференції вийшли окремою книгою [622]. Так, доповідь В. Косика [490] стосувалася діяльності УПА на території військової округи “Тютюнник”.

Піонерські доробки з історії ОУН та УПА у періодичних виданнях України з’явилися у середині 1990-х років зусиллями В. Гриневича, М. Ковалю, В. Сергійчука [402, с. 26].

Неординарний підхід до висвітлення вище зазначених подій у контексті загальноєвропейських процесів запропонував Я. Грицак у своєму дослідженні “Нарис історії України : формування модерної нації в ХІХ–ХХ столітті” [405]. Він першим почав перегляд створеного стереотипу про колабораціоністський характер українського національно-визвольного руху: “Тяжкі оскарження у колабораціонізмі й антисемітизмі провокують в українських істориків бажання спростувати їх як сильно перебільшенні. Але такі спроби тільки посилюють підозри серед істориків – неукраїнців в необ’єктивності їхніх українських колег... Питання полягає в тому, наскільки поведінка цієї частин (колабораціоністів. – Авт.) була добровільною, а настільки – вимушеною і в якій мірі вона відображала ставлення українського суспільства до німецького режиму” [405, с. 232].

Своєрідним підсумком багаторічних творчих пошуків провідного в Україні фахівця із історії Другої світової війни стала монографія М. Ковалю “Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.)” [473]. Колосальна ерудиція автора перетворила його дослідження із популярного видання в узагальнюючу наукову працю. Ніби і не претендуючи на всеосяжність, М. Коваль розставив акценти, простежив витoki і головні тенденції кожного політичного явища. Вчений намагався зважено оцінити діяльність радянського Руху Опору й ОУН та УПА [402, с. 76]. Він приходить до висновку: “Радянські історіографія та пропаганда (втім, не тільки радянські), акцентуючи увагу на очевидних фактах співпраці провідників ОУН з німецькими спецслужбами й окупаційними органами і замовчуючи приклади опору місцевих формувань УПА та підпілля

ОУН(Б) гітлерівцям, зуміли ефективно знецінити в громадській думці всю діяльність ОУН-УПА, посіяти недовіру і ворожнечу не тільки до національно-визвольного руху, а й, певною мірою, до всього українського етносу у цьому регіоні” [473, с. 158]. Віддаючи шану цьому поважному досліднику, доводиться визнати, що його праця у плані інформативності і підбору фактів, зроблених висновків та узагальнень, дещо хибує однобічністю, різкістю суджень щодо представників українського націоналістичного руху.

Важливим досягненням вітчизняної історіографії на межі XX і XXI століть є монографії написані професійним архівістом та істориком, членом робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА А. Кентієм, які присвячені діяльності українських націоналістів. Це “Нариси історії Організації Українських Націоналістів в 1941–1942 рр.” [462], “Українська Повстанська Армія в 1942–1943 рр.” [463], та двотомник “Збройний чин українських націоналістів. 1920–1952” [460; 461]. Автор зібрав величезний фактологічний матеріал, що вигідно відрізняє його праці від інших досліджень. Він об’єктивно і неупереджено оцінює хід і наслідки збройного протиборства ОУН та УПА з нацистським режимом, доходить висновку, що не було об’єктивних умов для реалізації головної мети – здобуття Української самостійної соборної держави.

На окрему увагу заслуговує праця В. Ковальчука “Діяльність ОУН(б) і Запілля УПА на Волині й південному Поліссі (1941–1944 рр.)” [475], де проведено ґрунтовний аналіз джерельної бази і виявлена організаційна структура націоналістичного руху.

Серед монографічних досліджень високим науковим рівнем дослідження проблеми українського націоналістичного руху в роки Другої світової війни вирізняються праці Г. Стародубець [571; 573].

Окремо можна відзначити дослідження А. Русначенка “Народ збурений: національно – визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940–1950-х роках” [565]. Автор використав величезну кількість документів, історіографічні напрацювання зроблені раніше українськими вченими, дослідниками з еміграції, європейських країн, США,

Канади та ін. Він у загальному контексті визначив місце українських націоналістів на терені Житомирщини і західної Київщини. А. Русначенко прийшов до висновку, що українська національно-визвольна боротьба, як і вся національна українська історія потрібна лише самим українцям. Тому не варто сподіватись на підтримку західних колег в складних і дискусійних питаннях, які зачіпають інтереси декількох сторін, що мали розходження чи навіть конфлікти.

Важливими для вивчення діяльності українських націоналістів є роботи Ю. Киричука. Окремі аспекти діяльності ОУН та УПА на території Житомирської і західних районів Київської областей висвітлюються у його книзі “Український національний рух 40–50-х років ХХ століття: ідеологія та практика” [464].

На початку 2005 р. був опублікований вже остаточний варіант фахового висновку робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА [538], а також монографія під назвою “Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. Історичні нариси” [537], що є матеріальним результатом досліджень науковців, які входили у робочу групу. Висновок як і монографія складається з 14 структурних розділів, що розкривають основні питання діяльності ОУН та УПА в роки Другої світової війни. Керівник цієї групи С. В. Кульчицький відзначає одну показову у даному відношенні деталь: “цілковитої узгодженості всього тексту видання усім авторським колективом досягти не вдалося” [538, с. 70]. Це ще раз підтверджує усю складність і неоднозначність даної теми.

Необхідно звернути увагу на ряд колективних праць, присвячених спектру проблем Другої світової війни. Найбільш повноцінна в теоретичному плані і порушенні складних питань є “Політична історія України. ХХ століття” у шести томах, а зокрема, четвертий том цілком присвячено періоду Другої світової війни [548]. Його автори – В. Коваль, В. Кучер і В. Гриневич – зуміли охопити значне коло питань військово-політичної історії України, дати нові оцінки відомим подіям і висвітлити малодосліджені сторінки. Проте, інші українські історики оцінюють дану працю дещо неоднозначно. Так, зазначається: “відкидаючи міфи

радянської історіографії, автори інколи замінюють їх новими міфами, з якими неупереджений читач погодитись не може” [513].

Нарис “Випробування: перевірка війною” (написаний В. Гриневичем та О. Лисенком), вміщений у другому томі “Радянський проект для України” [584] тритомного видання “Україна і Росія в історичній ретроспективі” (К., 2004) – на сьогоднішній день чи не найбільш яскрава ілюстрація науково виваженого, україноцентричного осягнення й розуміння вітчизняної історії 1939–1945 рр., її розуміння і трактування в українських вимірах [576, с. 77].

На широкий загаль читачів розрахована праця В. Кучера і П. Чернеги “Україна в Другій світовій війні (1939–1945)” [507]. Вона побудована на хронологічному принципі і дає загальне розуміння подій і фактів того періоду.

Спільне дослідження І. Патриляка і М. Боровика “Україна в роки Другої світової війни: спроба нового підходу” [545] є одним із найновіших досягнень вітчизняних дослідників. На відміну від багатьох сучасних досліджень, ця праця подає контекстуальну історію українських націоналістів.

Серед інших українських учених, які у своїх дослідженнях торкалися окремих аспектів діяльності ОУН та УПА на території Житомирської і західних районів Київської областей, слід назвати М. Головка (“Суспільно-політичні організації та рухи України в період Другої світової війни”) [402], В. Литвина (“Україна в Другій світовій війні (1939–1945)”) [514], С. Музичука, І. Марчука, (“Українська Повстанча Армія”, “Командир УПА-Північ Дмитро Клячківський-“Клим Савур” [534; 521], І. Муковського та О. Лисенка (“Звитяга і жертівність: українці на фронтах другої світової війни”) [535], А. Трубайчука (“Друга світова війна”) [579], А. Чайковського (“Невідома війна: партизанський рух в Україні 1941–1944 рр. мовою документів, очима історика”) [593] та ін.

Характерною рисою новітньої вітчизняної історичної науки є поява праць, які продовжують радянські “історичні традиції” у висвітленні питань українського національного руху. Їх автори, тенденційно використовуючи джерела та спираючись на радянську історіографію, подають діяльність ОУН та

УПА як негативне явище, наголошують на їхніх пронимецьких симпатіях та антирадянській боротьбі, відсутності у діях конструктивного начала [385; 581].

Окремо у рамках цієї історіографічної групи слід виокремити праці, де розглядається діяльність ОУН у Житомирській області, написані місцевими краєзнавцями.

У середині 1990-х рр. М. Костриця і Ю. Кондратюк першими, залучивши місцевий матеріал, розпочали дослідження життя і діяльності О. Ольжича [494; 496; 497]. В 1997 р. видано узагальнений нарис “Житомирщина шляхами історії. Краєзнавчі розвідки” [447], авторами якого є О. Іващенко та Ю. Поліщук. Цей нарис містить короткі оглядові дані з історії ОУН та УПА на Житомирщині. В колективній праці “Житомирщина: історичний нарис” [442] є розділ “Житомирщина в роки воєнного лихоліття”, автор якого розглядаючи Рух Опору, виділяє як одну з його складових ОУН та УПА і подає короткі дані про їхню діяльність. Однак, навіть в плані фактичних та джерельних даних цей розділ не розкриває історію українських націоналістів на території Житомирської області.

Покоління людей із радянським баченням історії ОУН та УПА, які для аргументації продовжують використовувати ідеологічні кліше і факти співпраці українських націоналістів із нацистськими окупантами, представляє колишній кадровий працівник органів державної безпеки П. Довжик (псевдонім Михайло Шелюг). Його перу належать статті, вміщені протягом 1990–1993 рр. на сторінках газет “Радянська Житомирщина” і “Зірка надії”, а також декілька брошур [601; 602; 603; 604]. Якщо не враховувати вказані вище зауваження, то безперечно частина поданого ним фактажу і залучені джерела мають достовірний характер.

В. Жилюк є сучасною дослідницею із новим, іноді навіть надто апологетичним підходом. Вказана дослідниця у червні 2008 р. в Інституті українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України (м. Львів) захистила кандидатську дисертацію на тему: “Діяльність ОУН та УПА на Житомирщині у 1941–1955 рр.”, на основі якої опублікувала монографію з аналогічною назвою [441]. Що ж до загальної оцінки її дослідження зазначимо, що більш повного і системного висвітлення передісторії, структури і діяльності націоналістичного

руху на Житомирщині на сьогодні просто не існує. В. Жилюк на основі величезного пласту архівного матеріалу, який раніше не використовувався, новітніх історіографічних і методологічних здобутків зробила свого роду прорив у розробці даної теми. Попри це, на нашу думку, вказане дослідження має більш джерелознавчий і фактологічний потенціал, ніж аналітичний.

Політично-військова та соціально-економічна діяльність ОУН та УПА на території Житомирської і західних районах Київської областей (ВО “Тютюнник”) у 1941–1943 рр. представлена автором дисертаційної роботи у ряді наукових статей [476; 477; 478; 480; 481; 482; 483; 484; 485] і монографії “Нарис історії діяльності ОУН під проводом А. Мельника на Житомирщині у другій половині 1941 року” (у співавторстві) [479]. У своїх наукових розвідках ми на основі аналізу історіографічного комплексу та джерельної бази простежили діяльність українських націоналістів на цьому терені від приходу похідних груп до повернення радянської влади. Встановлено, що ця територія була органічно поєднана ще з 1941 р. – за два роки до того як її було об’єднано в межах військової округи УПА “Тютюнник”.

Зарубіжна історіографія українського націоналістичного руху широко представлена роботами польських авторів. Ця проблематика висвітлюється в книзі Г. Мотики “Ukrainska partyzantka 1942–1960. Dzialalnosc Organizacji Ukrainskich Nacjonalistow i Ukrainskiej Powstanczej Armii” (“Українські партизани 1942–1960. діяльність Організації Українських націоналістів та Української Повстанської Армії”) [613]. Ця монографія, як зазначає сам автор розрахована перш за все на польського читача. Г. Мотика залучив широку історіографічну та джерельну базу, що якісно відрізняє його дослідження від багатьох праць інших польських авторів. Дана книжка написана на високому науковому рівні і тому її автор стверджує природне право українського народу на власну державу.

Цінний матеріал з історії нацистського окупаційного режиму, діяльності похідних груп ОУН, створення допоміжних українських органів влади і українського націоналістичного підпілля на Житомирщині і західній Київщині подано в англійськомовних дослідженнях Дж. Армстронга і Б. Кравченка [608; 611].

Дж. Армстронг у своєму дослідженні встановив, що Житомир до захоплення німецькими військами Києва був центом українських націоналістів у Наддніпрянській Україні [608, р. 91].

Окремі фактичні дані про діяльність українських націоналістів на Житомирщині містяться в англomовній і перекладеній на українську мову праці американської дослідниці Голокосту В. Лауер “Nazi Empire-Building and the Holocaust in Ukraine” (“Творення нацистської імперії та Голокост в Україні”) [612; 510]. Однак, якщо характеризувати цю працю в цілому, попри використання українських архівних документів, незнання ідеологічної й політичної специфіки того часу все ж не дало авторці можливості розібратися в окремих принципових моментах і розставити потрібні акценти.

Контекстуально звертаються до діяльності українських націоналістів і їх військових формувань в англomовних виданнях інші зарубіжні та українські діаспорні вчені [610, р. 179–186; 614].

Серед пострадянських неукраїнських видань, у яких певна увага надається регіональному аспекту діяльності українських націоналістів, важливою є російськомовна книга жителя Криму С. Ткаченка “Повстанческая армия: тактика борьбы” [577]. У книзі автор, окрім іншого, вдається до аналізу тактики збройної боротьби УПА.

Дослідження історії української націоналістичного руху сучасних російських учених широко представлені в глобальній мережі Інтернет. Серед значної кількості документів на увагу заслуговує стаття В. Бочарова “Вооруженная борьба на оккупированной территории Украины в 1941–1944 годах (попытка объективного анализа)” [637]. Дослідник, орієнтуючись на російського читача, здійснює об’єктивний підхід до висвітлення ОУН та УПА. Однак, у той же час, на значній кількості сайтів російських екстремістських організацій український Рух Опору зображений винятково як колабораціоністський і локальний. Такі публікації є небезпечним фактором розпалювання міжнаціональної ворожнечі. Зокрема, А. Баташев у статті “Как ОУН с УПА воевала” зазначає: “...важливо зрозуміти ті процеси, які відбувалися в державі

українських націоналістів, щоб дати відсіч і черговий раз не потрапити на гачок українського націоналізму” [636].

Як ми вже зазначали, політично-військові і соціально-економічні складові діяльності ОУН та УПА на території Житомирської і західних районів Київської областей (військова округа “Тютюнник”) упродовж 1941–1943 рр. до цього часу не були предметом окремого дисертаційного дослідження. Проте, у деяких дисертаціях розглядалися деякі аспекти діяльності ОУН та УПА на Житомирщині і західній Київщині. Так, у дисертації Г. Стародубець [633] розглядаються окремі моменти діяльності членів ОУН(Б) на Житомирщині. У роботі В. Гінди [625], присвяченій дослідженню освіти на території генерального округу “Житомир”, характеризуються заходи українських націоналістів у цій сфері. Найважливішою, зважаючи на тему і характер нашого дослідження, є дисертаційна робота В. Жилюк [627], де висвітлюється діяльність українських націоналістів на Житомирщині впродовж 1941–1955 рр.

Отже, історіографічний аналіз засвідчує, що проблема політично-військових і соціально-економічних складових діяльності ОУН та УПА на території Житомирської і західних районах Київської областей (військова округа “Тютюнник”) у роки нацистської окупації залишається мало дослідженою. Попереднє звернення до історії діяльності українських націоналістів мотивувалося необхідністю його дискредитації (радянська історіографія), апологетики (пропагандистська література українських націоналістів) і показу в загальноукраїнському контексті діяльності інших гілок українського національного руху. Важливими здобутками у вивченні цієї теми відзначається сучасна українська історична наука. У той же час поза увагою вчених залишилося ряд важливих проблем діяльності ОУН та УПА (освоєння Житомирщини і західної Київщини похідними групами обох фракцій ОУН, розбудова підпільної мережі і репресії нацистів, двофронтова військова боротьба УПА та ін.), які намагається вирішити у своєму дослідженні дисертант. Щоб вирішити поставлену наукову дисертаційну проблему необхідно залучити широке коло нових архівних матеріалів.

1.2. Джерельна база

Джерельну базу дисертаційної роботи складають документи та матеріали, частина з яких вперше вводиться у науковий обіг, ряду центральних та обласних архівів України, збірники опублікованих документів та матеріалів, мемуарна література, преса періоду Другої світової війни.

Використані у процесі дослідження архівні документи та матеріали, представлені в 30 фондах шести архівів України: Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України), Державного архіву Житомирської області (Держархів Житомирської обл.), Державного архіву Рівненської області (Держархів Рівненської обл.), Галузевого державного архіву Служби безпеки України (ГДА СБУ) та архіву Управління Служби безпеки України в Житомирській області (АУ СБУ ЖО). Архівні джерела з історії політично-військових і соціально-економічних складових діяльності ОУН та УПА на території Житомирської і західних районів Київської областей у 1941–1943 рр. – це звіти і повідомлення самих українських націоналістів, німецькі повідомлення, донесення, звіти військової адміністрації, поліції та служби безпеки, дані радянських підпільників і партизанів (фонди деяких архівів укомплектовані незначною кількістю справ, датованих післявоєнним періодом), архівно-слідчі справи органів внутрішніх справ і державної безпеки СРСР та ін.

У ЦДАВО України історія українських націоналістів широко відображена в німецьких документах, а також у матеріалах ОУН та УПА.

В окупаційних фондах 3026 та 3676 (“Рейхскомісарат України, м. Рівне”. 1940–1944 рр. і “Штаб імперського керівника (рейхсляйтера) Розенберга для окупованих східних областей, мм. Берлін (Німеччина), Київ”. 1940–1945 рр. відповідно) окремі справи розкривають адміністративно-територіальну структуру генеральних комісаріатів “Житомир” і “Київ”, висвітлюють деякі аспекти шкільної освіти та пресових видань окупаційного часу [1; 2].

Найбільше документів, які тематично стосуються даної дисертації наявні у фонді 3833 (“Краєвий провід Організації Українських Націоналістів (ОУН) на західноукраїнських землях”. 1933–1947 рр.). Зокрема, справа 5 містить оригінальний текст Акту 30 червня 1941 р. [3], а справи [5; 6; 7] подать переписку очільників Житомирських міського та обласного управлінь із головою УДП Я. Стецьком. Звіти про рейди груп “Тютюнник” і “Заграва”, які позитивно характеризують діяльність упівців на Житомирщині і західній Київщині представлені у справі 112 [12].

Справи фонду 3835 (“Організація української націоналістичної молоді “Січ”, м.м. Львів, Рівне”. 1941 р.) розкривають статут, правила виховання і демонструють малюнки фізичних вправ, які виконували члени молодіжної української націоналістичної організації “Січ” [19; 20].

Організаційно-розпорядче діловодство УПА представляють окремі документи фондів 3836 і 3838 (“З’єднання західних груп Української повстанської армії “УПА-Захід”. 1942–1945 рр. та “З’єднання Української Повстанської Армії “УПА-Північ”. 1942–1945 рр.) [21; 22; 23].

Фонд КМФ–8 (“Колекція мікрофотокопій документів німецько-фашистської окупаційної адміністрації і командування вермахту, що діяли на окупованих східних територіях”. 1939–1945 рр.) містить документи нацистського окупаційного режиму, які стосуються господарського та освітньо-культурного стану українських земель [24; 25]. В окремих звітах каральні органи подають інформацію про діяльність загонів УПА [27].

Політична, соціально-економічна і військова діяльність ОУН та УПА на Житомирщині та західній Київщині у роки нацистської окупації представлена у ЦДАГО України в основному радянськими і німецькими документами. Зустрічаються тут документи і власне самих українських націоналістів. Радянські джерела про діяльність ОУН та УПА – це в основному повідомлення до Центрального штабу партизанського руху (ЦШПР), Українського штабу партизанського руху (УШПР), звіти командирів і комісарів партизанських

з'єднань і загонів. У цих матеріалах діяльність обох фракцій ОУН та УПА часто об'єднується поняттям “націоналісти” і вони особливо не ідентифікуються.

У фонді 1 (“Центральний Комітет Комуністичної партії України”. 1917–1991 рр.) діяльності ОУН та УПА присвячені німецькі “Повідомлення з окупованих східних областей”. Це переклад матеріалів із німецької мови, які були звинувачувальним документом на Нюрнберзькому процесі. Вони уклалися штабом командування начальника поліції безпеки та служби безпеки в Берліні на основі донесень окружних управлінь поліції безпеки з окупованої території. Серед повідомлень з окупованих східних областей важливим є повідомлення із справ [33; 34; 35; 36], де подаються дані про діяльність оунівців у Центральній Україні.

До документів про українських націоналістів фонду 1 належать, доповідні записки Народного комісара внутрішніх справ УРСР [40], розвіддані групи НКВС про діяльність українських націоналістів [39], спеціальні повідомлення про активність членів ОУН та УПА [41] та ін.

У фонді 57 (“Колекція документів з історії Комуністичної партії України”. 1870–1966 рр.) розміщенні справи партійних органів, які відстежували діяльність українських націоналістів та вели ідеологічну боротьбу з ними [49].

Фонд 62 (“Український штаб партизанського руху (УШПР)”. 1942–1946 рр.) містить шифротелеграми командирів партизанських загонів та з'єднань в УШПР, у яких повідомляється і про рух українських націоналістів [53; 54; 55; 56].

У щоденнику комісара Сумського партизанського з'єднання С. Руднева у фонді 63 (“Перша українська партизанська дивізія ім. двічі героя Радянського Союзу С. Ковпака (Сумське партизанське з'єднання)”. 1941–1945 рр.) [62], також певна увага приділена діяльності бандерівців. У записі від 16 червня 1943 р. комісар зазначив, що вони ведуть боротьбу і проти німців, і проти партизанів.

Інформація про дії українських націоналістів на території Житомирщини подана у справах фонду 65 (“З'єднання партизанських загонів Житомирської області”. 1941–1944 рр.). У доповіді командування партизанського руху Житомирської області про роботу з'єднання, відзначаються також окремі епізоди боротьби з бандерівцями [63; 65].

У фонді 166 (“Комісія з історії Великої Вітчизняної війни при Академії наук СРСР”. 1941–1950 рр.) розміщено “Відкритий лист до членів Проводу Організації Українських Націоналістів під проводом Степана Бандери” [66] з пропозицією створення єдиного центру революційної боротьби.

Важливе значення для дослідження теми дисертації мають архівні матеріали Державного архіву Житомирської області. Наявні тут німецькі окупаційні та радянські документи, які розкривають тогочасний перебіг подій, ще не були проаналізовані дослідниками цього питання. У радянських матеріалах фонду П–1376 (“Підпільні організації і партизанські загони, які діяли в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1943 рр. на території Житомирської області”. 1941–1980 рр.) діяльність українських націоналістів характеризується у звітах окремих осіб, підпільних груп, підпільних районних комітетів та організацій, різних матеріалів, що стосуються діяльності партизанських груп і загонів. Так, у звіті підпільної групи м. Житомира на чолі з Ю. С. Севенком [70] та в індивідуальному звіті Н. В. Тинного [76] міститься цінна інформація про підтримку членів ОУН інтелігенцією міста і масштаб їхньої діяльності.

У фонді П–2668 (“Фонд спогадів”. 1955–19.. гг.) колишні учасники радянського підпілля у своїх спогадах згадують про вплив українських націоналістів на місцеве населення у перші місяці війни [91; 92; 93].

У німецьких повідомленнях фонду Р–1151 (“Житомирський генералкомісаріат”. 1941–1943 рр.) вказуються значення і масштаб діяльності похідних груп ОУН. Однак, звітні матеріали через закодованість назв населених пунктів не дають можливості простежити та ідентифікувати формування всієї структури підпілля українських націоналістів. Дані матеріалів листування командира поліції безпеки і СД розкривають перебіг репресій оунівців окупаційними каральними органами [94; 95; 96; 97].

Справа 11 із фонду Р–1152 (“Житомирський гебітскомісаріат”. 1941–1943 рр.) описує роботу і персональний склад українського клубу у Житомирі [100]. А справа 12 стосується діловодства в окупаційних органах [101].

Головним чином про господарське і освітнє життя Житомирської області у період функціонування Житомирського обласного управління повідомляють документи фонду Р-1153 (“Житомирське обласне управління”. 1941–1943 рр.) [102; 103; 104; 105; 106; 107; 108; 109]. Проте, частина справ із даного фонду через режим секретності залишається недоступною для дослідників. Багато нормативних документів Житомирських міського, районного та обласного управлінь були опубліковані у житомирській пресі.

Документи фонду Р-2636 (“Комісія з обліку збитків, нанесених німецько-фашистськими загарбниками в період Великої Вітчизняної війни”. 1943–1946 рр.) допомагають визначити масштаби збитків, які завдали нацистські окупанти населенню Житомирської області [112; 113; 114; 115].

У фонді Р-5013 (“Архівно-слідчі справи репресованих, засуджених несудовими органами НКВС”. 1992–... рр.) зберігаються архівно-слідчі справи, які були передані із АУ СБУ ЖО згідно з Указом Президії Верховної Ради України від 9 вересня 1991 р. Ми у своєму дослідженні використали справи цього фонду [116; 117; 118; 119; 120], які стосуються діяльності культурних закладів Житомира у період нацистської окупації, а також справи співчуваючих ОУН.

У Держархіві Рівненської області документи, які стосуються діяльності ОУН і УПА, представлені у фонді Р-30 (“Колекція матеріалів ОУН-УПА, що діяли на території Рівненської області”. 1936–1957 рр.). У ряді справ міститься інформація про ватажків націоналістичного підпілля “Верещаку”, “Романа”, “Негуса”, “Бистрого”, які діяли на Житомирщині і західній Київщині [128; 129]. Окремі справи фонду становлять зібрання друкованих видань українських націоналістів “Вісник української інформаційної служби”, “Вісті”, “До зброї”, “Вільна Україна”, “Ідея і чин”, “Інформатор” та “По Україні” [122; 123; 124; 125; 126; 130; 131; 132; 133; 134], інформація з яких допомогла встановити біографічні дані деяких оунівців та упівців.

Документи Галузевого державного архіву Служби безпеки України представлені у даній дисертації справами декількох фондів. У доповідних записках Відділу по боротьбі з бандитизмом Управління НКВС по Житомирській

області, які містяться у фонді 2 (“Управління боротьби з бандитизмом МВД, Управління 2–Н та 4-те управління МГБ–КГБ УРСР”. 1940–1965 рр.), наявні окремі дані про діяльність підпілля ОУН(Б) на території Житомирської області протягом 1943 р. [135].

Надзвичайно цінними для розширення та уточнення структури і масштабу діяльності українських націоналістів на Житомирщині і західній Київщині є справи фонду 5 (“Кримінальні справи на nereабілітованих осіб”. 1919–1991 рр.). Ці справи допомогли достовірно встановити існування у 1942 р. Олевського надрайонного проводу ОУН(Б) [136] та виразніше виокремити аспекти діяльності Попільнянського окружного проводу протягом усієї окупації [137; 138; 139].

Літерні справи фонду 13 (“Колекція друкованих видань КДБ УСРСР”. 1920–1992 рр.) містять, як документи самих українських націоналістів, захоплені під час боротьби з ними органів державної безпеки СРСР, так і зроблені на їхній основі окремі довідки та узагальнюючі звіти [141; 142; 143; 144].

Основною складовою джерельної бази нашого дослідження є архівно-слідчі справи архіву Управління Служби безпеки України в Житомирській області. Ці опрацьовані нами справи розміщені у двох фондах – основному і припиненому. Зазначимо, що для широкого загалу дослідників архівно-слідчі справи УСБУ, особливо основного фонду, є маловідомими. Дані справи за своєю структурою доволі однотипні: містять анкетні дані заарештованих, протоколи допитів, звинувачувальні вироки, окремі – довідки про реабілітацію. Зазвичай, у припиненому фонді зберігаються слідчі справи на тих людей, які були симпатиками і сприяли українським націоналістам. До основного фонду віднесені справи активних членів ОУН та УПА, які містять агентурно-слідчі та оперативні дані.

Архівно-слідчі справи основного і припиненого фондів умовно, за тематичним принципом, можна поділити на кілька груп.

Окремі справи розкривають утворення допоміжних українських органів влади, культурно-освітніх і соціальних організацій у перші місяці нацистської окупації на Житомирщині [145; 146; 147; 148; 160; 162; 163; 164; 180; 181; 198].

У деяких архівно-слідчих справах, зокрема за звинуваченням Г. Мефодова та А. Коренчевського [179], М. Панкевича [182] наявна важлива інформація про окремі аспекти церковного життя у роки нацистської окупації

Велику групу становлять справи, які висвітлюють питання розбудови оунівської організаційної мережі та діяльність окремих членів і боївок УПА [149; 150; 151; 152; 153; 159; 167; 168; 169; 170; 171; 184; 185; 187; 191; 192; 197; 201; 202; 203].

Загалом, даний комплекс джерел є доволі специфічним і використання його даних потребує особливо критичного аналізу. Дуже часто, лише за допомогою зіставлення протоколів допитів різних людей з одного і того ж питання, стало можливим більш-менш правдиво відтворити події минулого.

Окрім неопублікованих джерел, у процесі підготовки дисертації були широко використані джерела, які в різні періоди надруковані в збірниках документів і матеріалів. Тематично їх можна поділити на збірники радянського періоду, українські еміграційні збірники, збірники, які вийшли в часи незалежності України, та польські видання документів і матеріалів.

Збірники документів радянського періоду з історії українського націоналістичного руху видавалися перш за все з ідеологічною метою – для показу “злочинів” “пособників” німецько-нацистських окупантів в Україні. Тому документи таких видань суворо підбиралися; до збірників не потрапляли матеріали, які свідчили про антинімецьку боротьбу українських націоналістів, а деякі аспекти коментувалися в руслі компартійної пропаганди. Так, в одній із книг подано наступне пояснення діяльності українських націоналістів: “... показана “анатомія” зради українських буржуазних націоналістів – широка участь їхніх політичних організацій, каральних військових формувань та окремих зрадників Батьківщини в масовому знищенні мирного населення України...” [220, с. 6–7].

У радянський час були видані два збірники документів про період окупації на Житомирщині [218; 219]. Проте, діяльність на території області українських націоналістів у цих працях спеціально замовчується. Єдиним так би мовити

“винятком” стала публікація документів, які свідчили про існування допоміжної української адміністрації на початку нацистської окупації.

Українські еміграційні збірники документів та матеріалів з історії українських націоналістів представлені перш за все виданням “Літопис Української Повстанської Армії”, в якому окрім іншого вміщено матеріали про різні організаційні форми українського самостійницького руху, структуру, географію та епізоди бойових дій УПА. Ця серія Літопису була заснована понад тридцять років тому у Торонто як видання Об’єднання колишніх вояків УПА в США і Канаді та Товариства колишніх вояків УПА ім. ген.-хор. Тараса Чупринки. Укладачами стали Євген Штендера та Петро Потічний, які виконали величезну роботу і видали понад двадцять томів “Літопису” на основі документів і матеріалів до історії УПА, що опинилися за межами України [505, с. 213]. У томах I, II та V опубліковані документи, що висвітлюють діяльність УПА на території Житомирської і західних районів Київської областей.

6-й [243], 7-й [244] та 21-й [245] томи “Літопису Української Повстанської Армії” – збірки німецьких документів про український повстанський рух. Тут містяться і матеріали про рейди загонів УПА на Житомирщину і Київщину.

У збірниках документів присвячених історії УПА, які були видані Закордонними Частинами Організації Українських Націоналістів [239; 240] у хронологічній послідовності описуються бойові дії рейдуючих підрозділів українських повстанців на території Житомирської та Київської областей.

Професор Університету Сорбонна (Париж) і Українського вільного університету (Мюнхен) В. Косик у додатках документальної праці “Україна і Німеччина у Другій світовій війні”, яка в 1993 р. була видана українською мовою у Львові [491], подав переклад німецьких документів, у яких представлено найрізноманітніші відомості про український Рух Опору. Подальша робота В. Косика в німецьких архівах вилилась в 4-х томну публікацію матеріалів “Україна в Другій світовій війні у документах” [222; 223; 224], видрукованих у Львові протягом 1997–2000 рр. Кожний документ чотиритомника друкувався двічі: у вигляді ксерокопії з архівної справи і в українському перекладі. Новизна і

нестандартність поставлених питань, цілий спектр неочікуваних для українського наукового бомонду висновків спричинили справжній суспільний резонанс. Тому робоча група істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН-УПА надіслала до Німеччини кандидата історичних наук М. Дубик для перевірки джерельної бази, на яку посилався автор у своєму чотиритомнику.

Із 90-х рр. ХХ ст. у дослідників з'явилася можливість публікації джерел фондів українських архівів окупаційного періоду. Одним із перших дослідників в Україні, який сфокусував увагу на репресивно-каральній системі в Україні і здійснив її суспільно-політичний та правовий аналіз був І. Білас [381; 209]. Практично одночасно із виходом у світ книг І. Біласа – 1994 р. редакція “Українського історичного журналу” започаткувала публікацію документів і матеріалів про антинімецьку діяльність ОУН та УПА. Німецькі й радянські архівні документи ЦДАВО України і ЦДАГО України добирали та упорядкували М. Коваль, Р. Пиріг, В. Гриневич, П. Медведюк. Ці матеріали протягом 1994–1995 рр. були представлені для ознайомлення широкому колу істориків [232].

Значна кількість радянських та німецьких джерел, а також документів і матеріалів формувань націоналістичного руху ЦДАГО України, ЦДАВО України, ГДА СБУ, Держархівів Житомирської та Рівненської областей ДАРО, які стосуються політично-військового і соціально-економічного аспекту діяльності ОУН та УПА на Житомирщині і західній Київщині вміщено до ряду збірників історика В. Сергійчука [236; 237]. Головна наукова цінність цих робіт, як відзначають інші дослідники, полягає у класифікації автором джерельних матеріалів без аналізу та з'ясування в широких масштабах історичної перспективи чи політичної думки [573, с. 16]. Найважливіше значення із поданих у книзі “Український Здви́г: Наддніпря́нщина” документів має витяг із оглядової довідки майора держбезпеки Вороняського про діяльність оунівського підпілля на території Житомирської області від 25 листопада 1955 р. У цьому документі показана діяльність оунівців у роки нацистської окупації, вказані прізвища і псевдоніми провідників та активних членів ОУН, подано окремі їхні біографічні

відомості, кількісний склад оунівських осередків та заарештованих і страчених членів націоналістичного підпілля.

У збірнику документів Українське державотворення. “Акт 30 червня 1941 р.” [242] вміщено архівні матеріали з історії головно ОУН(Б) та УПА періоду нацистської окупації. У звітах бандерівських емісарів подаються дані про опанування ними території Житомирщини і західної Київщини у 1941 р. Продовжуючи наукову традицію видання архівних матеріалів, українських істориків з діаспори, вітчизняні вчені протягом 1995–2011 рр. здійснили видання “Літопису УПА” на основі українських матеріалів. Це “Нова серія” або Київська, видана у співпраці Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, Державного комітету архівів України, ЦДАВО України, ЦДАГО України, ГДА СБУ та ряду обласних Держархівів, нараховує вже шістнадцять томів. Документи, які висвітлюють діяльність ОУН та УПА на території Житомирської і західних районів Київської областей подано у I [212], II [215], III [210], IV [211], XI [226] XIV [246] томах “Літопису УПА”.

Декілька збірників документів були видані робочою групою істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА [228; 229; 231]. Історію діяльності ОУН та УПА, окрім матеріалів самих українських націоналістів, у цих виданнях висвітлюють також німецькі і радянські документи.

Серед польських збірників документів та матеріалів важливе місце займає кількатомне видання українця за походженням В. Поліщука “Nacjonalizm ukraiński w dokumentach. Integralny nacjonalizm ukraiński jako odmiana faszyzmu” (“Український націоналізм у документах. Український інтегральний націоналізм як різновид фашизму”) [248; 249; 250].

Окрему групу джерел вивчення українського Руху Опору займає мемуарна література, яку тематично можна поділити на спогади самих оунівців та упівців, видані в різні роки як за кордоном, так і після 1991 р. в Україні, та радянську мемуаристику.

На увагу заслуговує книжка М. Лебеда “Українська повстанська армія” [511], події якої не виходять за межі 1944р., а діяльність інших представників

українського національного руху піддана різкій критиці. Мемуари М. Климишина “В поході до волі. Спомини” [260], який влітку 1941 р. одним із перших прибув до Житомира після його окупації вермахтом, детально описують тогочасні події і з відстані років вказують на здобутки та прорахунки українських націоналістів. У спогадах колишнього вояка УПА, який перед тим був членом мельниківської ОУН, М. Скорупського “Туди де бій за волю” у деякій мірі представлена так би мовити альтернативна оцінка подій пов’язаних із діяльністю упівських підрозділів на Житомирщині і західній Київщині. Так, автор вказує на менш успішний результат бою УПА із курсантами німецької школи поліції біля села Устинівка влітку 1943 р., ніж це прийнято у решті мемуарної літератури [273, с. 172].

Томи 27 [269] і 28 [271] “Літопису Української Повстанської Армії” є спогадами учасників українського націоналістичного руху. Так у 27 томі надруковані мемуари Р. Петренка (“Юрка”), які в 2004 р. перевидані під назвою “Слідами армії без держави” [267]. У них автор зазначає, що перший рейд упівської сотні на чолі з Ф. Воробцем (“Верещакою”) на Житомирщину відбувся ще наприкінці 1942 р. [269, с. 28]. А у 28 томі видання М. Савчин вказує про діяльність молодіжної мережі ОУН(Б) [271, с. 40–41].

Значна увага історії українських націоналістів приділена у мемуарах діячів ОУН(М), зокрема О. Штуля [276; 277]. Найбільшу увагу привертає його книга “В ім’я правди: до історії повстанчого руху в Україні”, яка вийшла друком у Роттердамі в 1947 р. і, за словами автора, стала реакцією на спроби “перекручень і навмисного фальшування” історії повстанської боротьби, перш за все історії заснування УПА представниками ОУН(Б).

На початку 1990-х років у житомирській пресі було опубліковано ряд спогадів, переважно членів ОУН(Б) на Житомирщині. Колишній керівник бандерівської мережі у Червоноармійському районі В. Мельник у статті “Наша боївка вбила німецького коменданта”, розповів про реальне збройне протистояння місцевих оунівців із нацистською окупаційною владою [265]. А колишній член УПА В. Цуман детально описав бій рейдуючих упівських загонів із німецькими військами і поліційними частинами восени 1943 р. у містечку Бараші [275].

Спогади радянського періоду представлені книгами С. Ковпака “Від Путивля до Карпаті” [261], В. Креницького “Імені Ванди Василевської” [262], М. Наумова “Західний рейд” [264], С. Руднева “Щоденник про Карпатський рейд” [270], О. Федорова “Остання зима” [274]. Якщо характеризувати в загальному усі ці роботи, то із зрозумілих причин військового та ідеологічного протистояння радянських партизан із українськими націоналістами у роки війни, ці спогади забарвлені негативною лексикою і оціночними судженнями.

Важливою групою джерел дослідження Руху Опору є пресові видання Другої світової війни. Основну частину опрацьованої нами преси становлять україномовні газети, що у період нацистської окупації видавалися у Житомирі. Це “Українське слово” [353–371], “Перемога” [352], “Голос Волині” [285–322], на сторінках яких публікувалися нормативно-розпорядчі документи житомирських обласного, районного і міського управлінь, накази окупаційної влади, оголошення українських культурно-освітніх і спортивних закладів та ін. Тому за відсутності архівних документів саме тогочасна преса є джерелом необхідної інформації. Окрім житомирських пресових видань при підготовці дисертації були залучені рівненська газета “Волинь” [278–284] і бердичівська “Нова Доба” [325–351]. При дослідженні обставин убивства О. Сеника і М. Сціборського та подальших подій використовувалася берлінська газета УНО “Український вісник” [372–374].

Таким чином, проаналізована джерельна база є досить широкою як за змістом, так і за характером для повноцінного розкриття основних завдань дисертаційної роботи. Використання всіх зазначених джерельних матеріалів, особливо фондів центральних й обласних архівів та архіву Управління СБУ в Житомирській області, а також узагальнене осмислення доробку попередників дозволяє в хронологічній послідовності дослідити історію діяльності ОУН та УПА у 1941–1943 рр. на Житомирщині і західній Київщині. Водночас, можна стверджувати, що архівна джерельна база досліджуваної теми буде постійно розширюватися за рахунок розсекречення та залучення до наукового обігу нових матеріалів. Це безперечно сприятиме проведенню подальших поглиблених наукових розвідок.

1.3. Методологія дослідження

Важливою складовою даного дослідження є його теоретико-методологічна основа. Сучасна українська історіографія, як й інших пострадянських країн перебуває у процесі пошуку нових методологічних парадигм. У теоретико-методологічному плані головним завданням нинішніх українських вчених-істориків є критичний аналіз і систематичне узагальнення досягнень світової та української історіософської думки.

Для України актуальним є перш за все творення національної історії шляхом “самоідентифікації себе у світовій історії і в сьогоденні, тобто реалізація на практиці положення про необхідність самовизначення” [500, с. 61].

Виходячи з такого узагальнення, найприйнятнішим у рамках нашого дослідження виявився культурно-цивілізаційний підхід до вивчення української історії у контексті загальносвітового історичного поступу. Культурно-цивілізаційний підхід визначає, що об’єктом дослідження виступають національний характер, держава і релігія. Натомість суб’єктом історії є не держава, а народ. Окремо варто вказати, що українська нація як легітимний суб’єкт державотворення виступає не менш важливим предметом історіософських обмірковувань. У цьому контексті теоретичного осмислення потребує таке явище як український націоналізм. Г. Касьянов означив український націоналізм “як світогляд, центральним елементом якого є визначення незаперечності, природності права на існування та легітимності націй у цілому і української нації зокрема” [456, с. 307].

У сучасних вітчизняних постмодерністських історичних студіях активно утверджується антропоцентричний підхід, який як агента історії ставить конкретну людину, яка керується власними стратегіями поведінки для досягнення своїх потреб і цілей [571, с. 48]. Послугуючись культурно-антропоцентричним баченням історії, вчені прагнуть показати “історію людей” – історію повсякденного життя. Саме через призму “історії повсякденності” ми проаналізували ситуативну поведінку людей, визначили основні фактори формування морально-психологічного обліку українських націоналістів і повстанців. Це дозволило нам створити певний об’ємний образ досліджуваної ситуації, у якій відбувалося проникнення похідних груп обох ОУН на

вказаний терен, визначити ставлення місцевого населення до українських націоналістів і пропагованої ними ідеології, окреслити певну узагальнену модель поведінки членів ОУН та УПА на Житомирщині і західній Київщині.

Головною вимогою сучасної філософії і методології науки є використання багаторівневої методики: поєднання методів теоретичного пізнання і загальнотеоретичних методів з емпіричними методами дослідження і практичними прийомами [435, с. 627].

Тому до методологічної основи даного дослідження одночасно увійшли базові принципи історичного пізнання: історизму, логічної послідовності, системності, об'єктивності, соціального підходу та методів історіографічного пізнання: аналізу і синтезу, системно-структурного і проблемного підходу, історико-хронологічного, історико-ситуаційного, порівняльного, синхронного, ретроспективного та ін.

За допомогою діалектичного методу ми змогли визначити не лише джерела розвитку явища українського націоналізму, але й розглянути історичні факти як процес, який залежить не лише від внутрішніх потенційних можливостей суб'єкта діяльності, але й від умов актуалізації цих потенцій у матеріальній історичній дійсності.

Важливим у процесі наукового дослідження є дотримання принципу історизму. Історія не має бути виконавцем політичної чи соціальної волі будь-кого. Однак, і спрощення історичного процесу як простого набору фактів може позбавити його цілісності. Справжня історія єдина – складна, суперечлива й неоднозначна водночас. Завдання вченого-історика, – як зазначає дослідниця Г. Стародубець, – полягає в тому, щоб історичну багатовимірність відобразити на рівні наукового пізнання [571, с. 50]. За допомогою принципу історизму вдалося досягти розгляду усіх предметів і явищ в їхній генезі, через призму історичних перспектив їхнього розвитку і зв'язок з іншими явищами та предметами реальності.

Логічний метод допоміг перейти до теоретичного осмислення та наукових узагальнень розрізнених фактів, явищ і процесів.

Пізнання історичного минулого, у тому числі і теми нашого дослідження, не можливе без його наукового аналізу. Цей метод сприяв тому, що на основі архівних

документів вдалося вивчити структурні елементи ОУН та УПА, які були представлені на території Житомирщини і західної Київщини.

Застосування порівняльного методу уможливило зіставлення ментальності населення, допомогло виявити його реакцію на воєнні події, і вказати відмінності у ставленні різних верств українського населення до націоналістичного руху.

Не менш важливе місце серед використаних дослідницьких методів займають історико-хронологічний та історико-ситуаційний, завдяки яким вдалося проникнути у причини виникнення таких явищ як створення керівних структур ОУН на території Житомирської і західних районів Київської областей, виникнення УПА і поширення нею свого впливу на вказану територію, збройне протистояння українських повстанців і радянських партизанів.

Сформувані закономірності розвитку суспільно-політичних і соціально-економічних процесів на Житомирщині і західній Київщині протягом нацистської окупації дозволили методи дедукції, узагальнення, аналогій.

Особлива увага у науковій праці приділялася архівній евристиці, виявленню, систематизації, співставленню і критичному опрацюванню джерел, що сформували основу дослідницького процесу і безпосередньо впливали на його результат.

Набута теоретично-методологічна база дозволила свідомо підійти до вибору пошукового й дослідницького інструментарію, якісно і науково-обґрунтовано здійснити розробку обраної теми та сформувані аргументовані висновки і змістовні узагальнення.

Отже, критична оцінка та аналіз історіографії, виявленої джерельної бази і методології дослідження дозволили автору на нинішньому етапі розвитку цього питання дати своє бачення політично-військових і соціально-економічних складових діяльності ОУН та УПА на території Житомирської і західних районів Київської областей у 1941–1943 рр.

Встановлено, що питання політично-військових і соціально-економічних складових діяльності ОУН та УПА на території Житомирської і західних районах Київської областей (військова округа “Тютюнник”) у роки нацистської окупації на сьогодні є мало дослідженою. Попередні дослідження історії діяльності

українських націоналістів, в основному, мотивувалося необхідністю його дискредитації (радянська історіографія), апологетики (пропагандистська література українських націоналістів) і показу в загальноукраїнському контексті діяльності інших гілок українського національного руху. Сучасна українська історична наука намагається подолати ці негативні тенденції попередніх років і відзначається важливими здобутками. Однак, поза увагою вчених залишилося ряд важливих проблем діяльності ОУН та УПА (освоєння Житомирщини і західної Київщини похідними групами обох фракцій ОУН, розбудова підпільної мережі і репресії нацистів, двофронтова військова боротьба УПА та ін.), які ми намагаємося вирішити у своєму дослідженні.

Залучена до дисертаційного дослідження джерельна база є досить широкою як за змістом, так і за характером, що сприяє повноцінному розкриттю основних завдань нашої роботи. Використання всіх зазначених джерельних матеріалів, особливо фондів центральних й обласних архівів та архіву Управління СБУ в Житомирській області, а також узагальнене осмислення доробку попередників дозволяє в хронологічній послідовності дослідити історію діяльності ОУН та УПА у 1941–1943 рр. на Житомирщині і західній Київщині. Водночас, сучасні наукові та суспільно-політичні тенденції дозволяють стверджувати, що архівна складова джерельної бази досліджуваної теми буде постійно розширюватися за рахунок розсекречення та залучення до наукового обігу нових матеріалів. Це безперечно прийтиме проведенню подальших поглиблених наукових розвідок.

Важливою складовою даного дослідження є його теоретико-методологічна основа. Вона дозволила свідомо підійти до вибору і практичного застосування пошукового й дослідницького інструментарію. Також за допомогою новітніх методологічних принципів вдалося якісно і науково-обґрунтовано здійснити розробку обраної теми та сформувані аргументовані висновки і змістовні узагальнення.

РОЗДІЛ 2

ОРГАНІЗАЦІЙНА І ДЕРЖАВОТВОРЧА ДІЯЛЬНІСТЬ ОУН (липень- грудень 1941 року)

2.1. Похідні групи ОУН. Поширення впливу українських націоналістів на Житомирщину і західні райони Київщини у липні-вересні 1941 р.

Напередодні нападу Німеччини на СРСР обидві фракції ОУН активно розробляли тактику проникнення на землі Наддніпрянської України. Основою цієї тактики було формування похідних груп. У Кракові був утворений штаб по їх підготовці. Початком формування самих груп більшість дослідників вважає середину травня 1941 р. [573, с. 36; 417, с. 192]. Загалом було створено по 3 похідні групи від кожної ОУН: “Північ”, “Центр”, “Південь” [507, с. 217]. Загальну координацію діяльності бандерівських похідних груп здійснював Дмитро Мирон (“Орлик”). Рух же мельниківців у СУЗ, організовував і координував Олег Ольжич (Кандиба), який до цього керував культурною реферантурою організації [386, с. 64]. Деякі учасники похідних груп засвідчують проникнення українських націоналістів навіть на Кубань і Північний Кавказ [255, с. 18]. Похідні групи складалася із операційних груп (зазвичай по 7-12 осіб), учасники яких працювали перекладачами, водіями при німецькому війську і, проникнувши на окуповану територію, створювали там місцеве управління і міліцію, випереджаючи у цій справі нацистську владу [402, с. 405]. Кожному емісару похідних було визначено конкретну місцевість, до якої він мав прибути й залишатися там для подальшої праці, а для просування по вже окупованій території їм видавали фальшиві документи, скріплені німецькими печатками [523, с. 21]. Оунівців також забезпечували необхідними топографічними картами, довідниками і путівниками [242, с. IX].

Перед похідною групою ОУН(Б) “Північ”, яку очолював Микола Климишин (“Непоборний”), було поставлено завдання досягти Києва та області. Вона формувалася та очікувала початку роботи у районі р. Західний Буг. Для даної групи встановлювалися окремі розпізнавальні знаки: її емісари носили на лівому рукаві червону стрічку [263, с. 4–7].

Аналогічну за напрямком руху і метою діяльності похідну групу ОУН(М) очолював Ігор Шубський [386, с. 64].

Стратегічну мету для похідних груп обох ОУН лаконічно сформулював учасник мельниківського руху Олег Штуль (“О. Жданович”, “О. Шуляк”): “Було ясно, що вибух німецько-советської війни вимагатиме від нас швидкої і рішучої дії, щоб в момент замішання, в момент, коли новий наїзник ще не буде закріплений, зайняти й розбудувати позиції для дальшої боротьби” [536, с. 176].

В історіографії українського націоналістичного руху існує дискусія про кількісний склад похідних груп. Загальновизнаним усіма дослідниками є лише той факт, що найпотужнішими у числовому відношенні були групи “Північ”, а найменшими – “Південь”. М. Климишин вказує на цифру 7 тис. емісарів у бандерівських похідних групах [462, с. 46]. В. Косик нараховує до 5 тис. чоловік у цих похідних групах [491, с. 113]. Т. Гунчак, спираючись на спогади М. Лебеда, називає 750-1200 осіб із бандерівської ОУН у похідних групах [610, р. 180]. За підрахунками А. Русначенка кількість членів у бандерівських похідних групах, навіть із людьми ОУН(М), які згодом приєдналися до них, не повинна перевищувати 2,5 тис. осіб [565, с. 20]. В іншому сучасному українському виданні наводяться такі цифри: у групі “Північ” нараховувалось 2500 членів, у – “Центр” входило 1500 чоловік, “Південь” – мала 880 осіб [581, с. 46]. Усього майже 5 тисяч чоловік, але в даній праці немає ніякого поділу похідних груп на мельниківські і бандерівські.

Окрема похідна група ОУН(Б) увечері 30 червня 1941 р. увійшла в Львів, де на зборах близько 100 представників української громадськості [402, с. 405] Ярослав Стецько (“Карбович”), заступник С. Бандери у керівництві ОУН(Б) (останній був під пильним наглядом нацистських спецслужб і не зміг виїхати з

Кракова. – Авт.) від імені Організації виголосив “Акт про відновлення Української держави” [507, с. 187]. Текст Акту був двічі (30 червня (понеділок) увечері та 1 липня (вівторок) уранці [514, с. 230]) озвучений в ефірі львівської радіостанції ім. пол. Є. Коновальця З. Тарнавським і Ю. Савицьким, що стало “спробою легітимізації ОУН(Б) як громадсько-політичного репрезентанта українського народу у новій міжнародній ситуації” [626, с. 30]. Цю подію поправу вважають найбільш вагомим здобутком діяльності бандерівських похідних груп. Але, на жаль, вона мала трагічне завершення: згодом, С. Бандера, Я. Стецько разом із іншими активістами були схоплені нацистами; частину членів ОУН(Б) стратили, а їх самих – до кінця вересня 1944 р. утримували в концтаборі Саксенхаузен. Окрім цього, 8 липня 1941 р. на Я. Стецька був здійснений замах невстановленою особою. У ході замаху був поранений лише шофер [242, с. 164]. У зв’язку з цими подіями, 8 липня бандерівська ОУН під головуванням Миколи Лебеда (“Максима Рубана”) провела нараду, на якій прийняла рішення про перехід у підпілля. Тому всі подальші дії учасників бандерівських похідних груп мали напівлегальний характер. Підтвердженням даному факту слугують “Особливі інструкції із українського питання” видані 11 липня 1941 р. начальником оперативного відділу тилу групи армій “Південь”. У них зазначалося, що необхідно негайно вжити заходів для обмеження політичної діяльності українців. Заборонялися політичні зібрання, а всі маніфестації повинні проходити під пильним наглядом нацистських спецслужб [507, с. 135].

Зважаючи на всі вище вказані події і їх потенційні наслідки, оунівці на території Наддніпрянщини мали перш за все поширювати українську державницьку ідеологію [214, с. 24].

У ході проникнення похідних груп обох фракцій ОУН у Наддніпрянську Україну між ними розгорнулася конкурентна боротьба. Український дослідник А. Кентій наводить свідчення одного з мельниківських функціонерів Степана Касіяна (“Карпа”) (на нашу думку, вони мають більш ідеологічне, ніж інформативне значення. – Авт.): “Накази бандерівці залишили дуже строгі – спиняти в разі потреби силою, не вагатися і стріляти, бо “мельниківці” це

зрадники ОУН”. І далі, А. Кентій робить уже свій висновок: “І треба сказати, що перевага виявилася на боці прихильників С. Бандери” [462, с. 47]. На думку ж П.-Р. Магочія, центром мельниківської активності влітку 1941 р. був Житомир [516, с. 537]. Нам вона видається достовірнішою. На Житомирщину, як головний терен діяльності похідної групи Організації А. Мельника, де вона збільшилася чисельно майже вдвічі, – до 200 чоловік [234, с. 192], вказують й інші дослідники.

Протягом липня 1941 р. емісари похідних груп ОУН(Б) дісталися Бердичева, Вінниці, Житомира, Кривого Рогу, Миколаєва, Херсона [485, с. 88]. Значну активність у Житомирі емісарів похідних груп і місцевих жителів, які вступили до ОУН, відзначають документи радянських підпільників і партизанів: “українсько-німецькі націоналісти зайняли всі керівні адміністративні й господарські посади <...> вони випустили багато агітаційної націоналістичної літератури” [37, арк. 17].

Документи німецьких окупантів і радянських органів держбезпеки покладають основну роботу по організації мережі в межах Житомирської і західних районів Київської областей на вихідців із Галичини [242, с. 203; 211, с. 52]. Проте, певною мірою дисонує із їхніми даними наступне свідчення: “Коли перші Похідні Групи прибули до Житомира, то вони мали зв’язок з місцевим підпіллям ОУН, що діяло від 1939 р.” [377, с. 13]. А документ радянського підпілля, так висвітлює прихід українських націоналістів: “З перших днів приходу німців у Житомир – 9 липня 1941 р. приїхали зі Львова та інших західних областей багато українських націоналістів-бандерівців... До бандерівців приєдналися залишки місцевих петлюрівців і націоналістів” [69, арк. 14–16].

Відразу після приходу похідних груп двох фракцій ОУН до Житомира місто стало центром українських націоналістів на Наддніпрянщині. Такий статус воно зберігало до захоплення німецькими військами Києва. Тому американський дослідник Джон Армстронг відводить ситуації у Житомирі протягом перших місяців окупації виняткове значення. На думку вченого, ця обставина допомагає зрозуміти роль усього націоналістичного руху на сході України під час початкового етапу його діяльності [608, р. 91]. У спогадах діячів

націоналістичного руху Житомир визначається головним центром, штаб-квартирою, основною базою на шляху до Києва [441, с. 32; 547, с. 77].

Прихід і освоєння українськими націоналістами – бандерівцями і мельниківцями території Житомирської і західних районів Київської областей передбачали обов'язкове створення організаційної мережі. Ця створена мережа повинна була перш за все забезпечувати пропаганду та агітацію програмних положень ОУН серед українського населення і готувати ідеологічний ґрунт для майбутньої збройної боротьби за незалежну Україну. Організаційна мережа ОУН стала основою її матеріального і фінансового існування на цих територіях.

Спираючись на дослідження та архівні документи визначити структуру ОУН(Б) на багато легше, а ніж аналогічним чином дослідити побудову ОУН(М). Однак відомо, що структури мельниківського й бандерівського проводів у 1941 р. практично нічим не відрізнялися, адже обидві фракції ОУН мали спільне минуле, а основне – спільну загальну мету – створення Української самостійної соборної держави. Отже, з інформації, яку подали бандерівські провідники [94, арк. 3; 221, с. 6], які діяли і на Житомирщині, маємо більш розширену уяву про мельниківську мережу.

Очевидно, найнижчою організаційною одиницею мережі українських націоналістів була ланка або трійка (нараховувала 3 особи), після неї розташовувалася низова сільська округа чи станиця (у складі 2–3-х ланок), що очолювалася станичником. Вона мала військовий, зв'язковий і суспільний відділи. Третій елемент структури – куц (включав 3–4 станиці) (стосовно цього, то майбутній керівник військової округи УПА “Тютюнник” Федір Воробець (“Верещака”) вказував, що куц не був обов'язковим елементом структури ОУН(Б) [136, арк. 19]. Для Житомирщини і Київщини дане уточнення є особливо наглядним. – Авт.), наступний – підрайон (об'єднував 2–3 куці чи 5–6 станиць). До його складу входили провідник у військових справах, зв'язку, молоді та пропаганди [46, арк. 146]. Район охоплював від 2 до 5 підрайонів і включав відділи безпеки, військовий, жіноцтва, пропаганди, у справах молоді, старшого покоління, суспільної опіки [46, арк. 151]. Як правило, 3–4 райони утворювали

надрайон. З весни 1943 р. надрайони будуть об'єднуватися у військові округи або групи [221, с. 6], а в 1941–1942 рр. декілька надрайонів утворюють цивільні оунівські округи, що мали такі ж відділи, як і у районах. За відсутності надрайонів округи формувалися безпосередньо з районних проводів. Найбільшою організаційною одиницею структури ОУН на Наддніпрянщині був обласний провід [198, арк. 26], до складу якого входило до п'яти округів. Він мав велику кількість відділів й провідників: військовий, організаційний, молоді, жіноцтва, господарства (фінансів), пропаганди, інформації, безпеки, суспільної опіки, зв'язку, західних земель, суспільно-політичний та робітництва [44, арк. 151].

Наведені документальні дані засвідчують, що теоретично структура проводу ОУН не передбачала наявності такої ланки як міський провід. На практиці ж міський осередок українських націоналістів складався із ланок, станиць, підрайонів, які відповідали районному проводу.

Із власного досвіду роботи з архівними джерелами, доводиться визнати, що така чітка структура є дещо ідеалістичною, і її детальну побудову можна зустріти лише в інструкціях і наказах ОУН. Як правило, одна особа могла одночасно перебувати на кількох керівних посадах [481, с. 86]. Крім того, виходячи з конкретних реалій місця і часу, деякі відділи могли бути об'єднанні.

Окрім територіально-організаційної структури обидві фракції ОУН мали також і власну ієрархію кадрів. Відповідно до Статуту і програмних положень бандерівської Організації, тим чи іншим чином пов'язані з нею особи поділялися на: 1) членів ДОР (Дружини охорони революції) ОУН; 2) членів ОУН; 3) кандидатів у члени ОУН; 4) симпатиків ОУН; 5) юнацтво ОУН. Кожній із вказаних категорій визначалися свій статус, права та обов'язки. Ця градація мала ієрархічний принцип і за сумлінну роботу в Організації передбачалося просування кадрів із останніх позицій до перших [7, арк. 6, 8]. Що ж до ієрархії мельниківців, то у їхній організації не була окремо виділена перша позиція.

Розгортання оунівської мережі на Житомирщині і західній Київщині відбувалося в умовах суворої конспірації, побудови сітки українських націоналістів (як бандерівців, так і мельниківців) за так званим принципом

“п’ятірок”, тобто кожен оунівець знав не більше чотирьох інших членів [190, арк. 101]. Також, добре функціонувала служба розвідки. У більшості випадків донесення були зашифровані й переправлялися по спеціальним засекреченим каналам [223, с. 153].

Важливою характеристикою історії ОУН залишається фінансування її мережі. До початку поширення впливу українських націоналістів на територію Наддніпрянщини всі організаційні кошти або ж бойовий фонд формували та поповнювали, насамперед, за рахунок щомісячних внесків членів і симпатиків ОУН і коштів, одержаних від окремих фундаторів, прихильників української державності [383, с. 13–14].

В умовах нацистської окупації на території Житомирської і західних районів Київської областей для українських націоналістів питання фінансового забезпечення було стратегічно важливим. З місцевих архівних документів вдалося встановити, що сума членських внесків для обох фракцій ОУН складала 5–10 карбованців [168, арк. 56 зв.; 200, арк. 112].

До особи, яка вступала в члени ОУН чи її юнацьку секцію висувався ряд вимог. Найголовніші – бути українцем за національністю й не мати зв’язку з радянськими органами внутрішніх справ і державної безпеки. Обов’язковим також було складання присяги члена ОУН. Проте, ці вимоги не завжди категорично виконувалися. Нам вдалося віднайти багато прикладів, коли членами ОУН на Житомирщині і Київщині ставали місцеві росіяни, білоруси і поляки.

Багато людей співпрацювали з українськими націоналістами і навіть виконували їхні завдання ще до складання присяги члена Організації. З цього питання уже в 1944 р., аналізуючи причини поразок і намагаючись знайти пояснення, висловився перший командир УПА, а згодом – військовий провідник ПЗУЗ Дмитро Клячківський (“Клим Савур”). На його думку осіб, які не склали присягу на вірність ОУН не можна вважати дійсними її членами [136, арк. 36]. Але протягом 1941–1943 рр. для оунівців було визначальним залучати до співпраці якомога більше людей, навіть всупереч правилам і програмним положенням.

Актуальним залишається питання про ставлення жителів Житомирської і західних районів Київської областей до членів похідних груп ОУН і сприйняття їхньої ідеології [485, с. 90]. На основі окремих, переважно документальних свідчень, зроблені широкозмістовні узагальнення, які найчастіше стверджують щось подібне до наступного: “Антибільшовицькі настрої були характерними для широких верств і різних категорій населення. Не сприймали більшовицьку владу не лише ті, хто зазнав від неї репресій та переслідувань, але й частина комуністів і комсомольців...” [441, с. 40]. Більш промовистими є вже післявоєнні рефлексії учасника похідної групи ОУН(Б) Євгена Стахіва: “1941 року галицькі націоналісти пішли на центральні українські землі, пішли з ідеєю революційними методами здобути самостійну державу... Зустрівшись зі Сходом, ця концепція зазнала повної поразки... Тому, на Наддніпрянській Україні ОУН мала викинути гасло “Україна для Українців”, адже викликало безліч питань відносно різних національних меншин, які, подібно до українців, теж були позбавлені соціальних і політичних свобод” [574, с. 44]. Подібні настрої галичан і представників центральноукраїнських земель, за свідченням Мирослава Прокопа, зумовили зміну принципових політично-програмних й ідеологічних настанов, що відбулися 21–25 серпня 1943 р. на III Надзвичайному Великому зборі ОУН [454, с. 28].

Підтримку українських націоналістів із західних областей України засвідчив масштаб їхньої організаційної мережі і діяльність органів української адміністрації і культурно-освітніх закладів на території Житомирської і західних районів Київської областей.

Похідні групи обох фракцій ОУН протягом липня-вересня 1941 р. у цілому виконали поставлене власними Проводами перед ними завдання. Це дозволило учасникам похідних груп, переважно вихідцям із Західної України заручитися підтримкою частини місцевого населення, яке приєдналося до їхніх організацій. У межах території Житомирської і західних районів Київської областей – майбутньої військової округи УПА на ПЗУЗ “Тютюнник” вони здійснили розбудову власних організаційних мереж і заклали потужні керівні осередки.

2.2. Утворення і діяльність осередків ОУН(Б)

На територію Житомирської області першими із українських націоналістів прибули керівники бандерівської похідної групи “Північ”, які розпочали розбудовувати свою мережу. До Житомира Микола Климишин, Василь Кук, Ярослав Старух та ін. члени ОУН(Б) дісталися 10 липня 1941 р. і перебували в місті до опівдня 11 липня [242, с. XVII]. Протягом 10–11 липня 1941 р. був призначений очільник Житомирської обласної ексекютиви бандерівців – Микола Шевчук, колишній повітовий провідник українських націоналістів на Грубешівщині [242, с. 224–225]. Осередок бандерівців у Житомирі розташовувався по вулиці Лермонтовській, 13 [479, с. 85].

Одночасно з Житомиром – 10 липня 1941 р., група бандерівців з 25 осіб, яку очолювали Сак і Микола Цацик (майбутній керівник Макарівської округи ОУН(Б). – Авт.) прибула у Бишів. Вони розклеїли листівки й плакати, де пропагували цілі й завдання ОУН. Вже згодом у містечку на основі ще радянської типографії газети “За більшовицькі колгоспи” була організована друкарня, яка працювала до середини серпня 1941 р. [533, с. 259–261].

11 липня 1941 р. члени похідної групи “Північ” виїхали у прифронтову зону, де дісталися до сіл Фасова й Пашківка Макарівського району [242, с. 222]. А 12 липня гестапо вже мало інформацію, “що група Бандери направила до Києва біля 30 своїх членів із завданням створити там якнайшвидше український уряд такого зразка, як у Львові, і оголосити його по місцевому радіо” [242, с. XVII].

Уже 15 липня 1941 р. у Житомир, повторно серед інших, прибули М. Климишин, Уляна Самчук, Михайло Мудрий, Іван Питльований. У документі, датованому липнем 1941 р., що зберігається у архіві Центру дослідження визвольного руху, нараховується 57 осіб, які протягом 15–20 липня вирушили з Житомира до безпосередніх місць призначення для конкретної роботи [234, с. 26–27]. У звіті похідної групи повідомлялося про налагодження роботи друкарні, яка видала відозву “Українці”, зміст останньої гестапо піддало цензурі – були викреслені усі слова, які повідомляли місцевому населенню про самостійність

України, проголошену Актом, про С. Бандеру і т. п. 20 липня 1941 р. гестапо взагалі припинило роботу закладеної ОУН(Б) друкарні [242, с. 222–233].

Першим провідником ОУН(Б) на теренах Житомирщини і Київщини став М. Климишин (“Непоборний”) [440, с. 210]. Він постійно перебував у роз’їздах по регіону і не мав визначеного помешкання у місті. Бандерівці будували всю свою діяльність по заздальгідь розроблених наказах та інструкціях (Див. додаток А).

Десь між 20 і 27 липням 1941 р. у Житомирі голова обласного управління І. Луцюк і М. Климишин мали зустріч із прибулим представником окупаційної влади обер-лейтенантом Баєром. Останній у різкій тональності заявив “про неможливість налагодження державного апарату українськими націоналістами тими силами, які на даний момент є у їхньому розпорядженні... За його підрахунками для цієї справи в межах України потрібно близько 80 тис. урядників”. Відносно ж проголошення 30 червня 1941 р. у Львові самостійності України – Баєр сказав, що стався звичайний обман, тому що С. Бандера навіть не намагався узгодити це питання із А. Гітлером. [4, арк. 45–46].

Для бандерівців визначальним було перш за все поширити свій вплив на сільську місцевість, щоб донести ідею Української самостійної соборної держави до українського селянства. Тому вони розпочали активно створювали районні і сільські осередки своєї організації на Житомирщині і західній Київщині.

У звіті за 20 липня 1941 р. “із села Пашківки біля Києва до Проводу ОУН про ситуацію на Київщині та про організаційні завдання ОУН” Я. Старух вказував, що члени ОУН(Б) практично повністю освоїли Бишевський і Васильківський райони та частково Макарівський, де ще тривали оперативні заходи німецьких військ по очистці території. Особливо підкреслено прихильне ставлення місцевих українських людей до прибулих оунівців [242, с. 228–230]. Станом на 7 серпня Я. Старух повідомляв своє керівництво, що йому вдалося організувати в Макарові друкарню [565, с. 26].

У Коростишів емісари ОУН(Б) Максим Білоцевович і Новаківський приїхали 25 липня 1945 р. Вони організували вибори районного і сільських управлінь [164, арк. 14–14 зв.]. Приблизно через місяць після цього оунівець

Левицький, який прибув із Західної України, створив у місті бандерівський провід. Його очільником став Павло Сладкевич, керівником відділу пропаганди – Ф. Волошин, за фінансові питання проводу відповідав Іван Мерщій, продовольчими питаннями займався Іван Мирончук. Усього цей провід провів три робочих наради. До районного проводу також входили: Кузьма Дмитренко, Іван Горбач, Іван Лантвйт, Пономаренко, Тичина [164, арк. 30–36].

У Коростишівському районі існували й окремі сільські осередки бандерівської організації [142, арк. 356].

Члени ОУН(Б) із Західної України Василь Курилець і Панікадило у липні 1941 р. прибули до Брусилова. Вони залучили до бандерівської Організації голову районного управління Павла Войцехівського. У серпні 1941 р. під його керівництвом був створений районний провід, до якого увійшли: завідуючий відділом освіти районного управління Василь Федорович Огієнко (племінник І. Огієнка) – відповідав за роботу по лінії ОУН серед вчителів і молоді; вчитель Пилькевич був референтом із питань пропаганди; фінансистом проводу став агроном районного управління Михайло Присняк. Він восени 1941 р. зібрав у населення для потреб ОУН близько 2 тис. рублів [163, арк. 33, 35 зв., 61–64 зв.]. Вчитель Сергій Стадник обіймав посаду військового референта [142, арк. 356].

Оунівцями були учитель, керівник драматичного гуртка у с. Водотії Богдан Ободзінський і житель с. Містечко Черкасенко [163, арк. 35 зв.–36].

Брусилівський районний провід діяв до кінця осені 1941 р., коли через репресії нацистів припинив свою діяльність. Його члени загалом провели 5–6 зібрань, виступали перед мешканцями району із пропагандою націоналістичних ідей, друкували і поширювали літературу [163, арк. 33 зв.–36 зв., 64 зв.].

В Андрушівку для обрання місцевої влади два бандерівці Григорій Бойко і Савченко (у іншому джерелі вказується прізвище Левченко [185, арк. 113]) прибули приблизно 21–22 липня 1941 р. [146, арк. 11–12, 30]. Одночасно розпочалося створення районної мережі ОУН(Б), яка постала до серпня 1941 р. Її подальшою розбудовою у той час займався інший член похідної групи Микола Микулин (“Зенон”). Він завербував до бандерівської Організації директора

Андрушівського маслозаводу Миколу Огіря (“Митько”), якого Житомирський обласний провід затвердив провідником бандерівців в Андрушівському районі. Приблизно через місяць він уже очолив підрайонний провід в Андрушівці. М. Огір залучив до бандерівської Організації Михайла Ганушка і Пилипа Соколовського і переправив у підрайонні проводи с. Зарубинці – очолював Антон Комзол і с. Стара Котельня 20 брошур [185, арк. 72 зв.–76 зв.].

Відразу після нацистської окупації у Попільнянський район прибули члени ОУН(Б) Микола Химинець і Григорій Хоршин. Створенням бандерівської мережі у Попільнянському районі, як і на Андрушівщині, займався М. Микулин (“Зенон”). Він під час розмови схилив до членства в Організації мешканця с. Єрчики Якова Шевчука, який отримав псевдонім “Степовий” [204, арк. 22 зв.–23 зв.]. У с. Кіловка (сучасна с. Миролюбівка – Авт.) “Зенон” спочатку організував ланку ОУН(Б) під керівництвом місцевого вчителя Миколи Держирука (“Сокола”), до якої входили голова сільського управління Фадей Грінченко (“Діброва”) та Іван Огнівчук (“Ворон”). У вересні 1941 р. на основі ланки був створений підрайонний провід, що охоплював села Великі Лісівці, Кіловка, Котлярка, Маркова Волиця і Соکیلча. Його до листопада 1941 р. очолював М. Держирук, якого згодом змінив І. Огнівчук [137, арк. 12–19]. У грудні 1941 р. М. Держирук (“Сокіл”) залучив до районної мережі ОУН(Б) Юлію Мефодіївну Колісниченко (отримала псевдонім “Конвалія”), яка стала зв’язковою „Зенона” та ймовірної очільниці районної жіночої мережі Ніни Петрівни Слюсаренко (тодішній псевдонім “Дубок”) [167, арк. 9 зв.–10 зв.].

Два член похідної групи ОУН(Б), серед яких Степан Михайлович Костів (“Омелько”) із міста Перемишляни на Львівщині у липні 1941 р. [130, арк. 16] прибули у с. Верхівня Вчорайшенського району, де на зборах місцевих жителів проводили агітацію і пропаганду ідей українських націоналістів [174, арк. 40]. С. Костів у Верхівні оселився на квартирі Антоніни Шевчук [118, арк. 74] і влаштувався працювати викладачем української мови і літератури до новоствореної Верхівнянської гімназії. Він створив і очолив Вчорайшенський районний провід, центом якого було с. Верхівня [130, арк. 16].

У Бердичів 16 липня 1941 р. дісталися члени похідної групи ОУН(Б), які проголосили незалежність України та створили місцеву міліцію. Активну роботу з перших днів свого перебування у місті (приблизно через місяць після окупації) розгорнув емісар бандерівської похідної групи, студент Коваль. Він пробув у Бердичеві близько місяця і за цей час займався розповсюдженням націоналістичної літератури, пропагандою ідей українських націоналістів серед місцевого населення, виступав із антирадянськими промовами в міському театрі [193, арк. 44]. М. Климишин у своїх спогадах вказує про перебування у Бердичеві Миколи Ковалю, який очолював окружний провід бандерівців [260, с. 348]. Бандерівську мережу у Бердичеві 1941 р. очолював Володимир Тихонович Яцюк [441, с. 35]. Згодом він став районним провідником ОУН(Б) [142, арк. 327].

У липні 1941 р. до Янушполя із Західної України прибули Іван Бондар і Порохняк. До вересня у Янушполі при активному сприянні голови районного управління Юхима Шевчука був створений районний провід бандерівців, який спочатку нараховував 8 осіб. Району мережу очолив завідуючий школою і кореспондент бердичівської окружної газети “Нова Доба” Іван Семенович Шелюк. Першими членами ОУН(Б) у Янушполі стали Владислав Гуславий, Федір Манюта, Степан Переясловець, Анатолій Тлустий, Федір Чирко, Тетяна Шуляк [147, арк. 23, 28–29], Анатолій Цапун [176, арк. 27]. Головними завданнями районного проводу було: 1) залучення до Організації нових членів; 2) не допуск до роботи у адміністративного-господарському апараті радянських активістів і всляке сприяння проникненню на ці посади членів ОУН; 3) проведення серед населення агітації ідей українських націоналістів і поширення націоналістичної літератури; 4) здійснення агітації проти радянської влади і колгоспної системи; 5) сприяння окупаційній владі у перебудові колгоспів і радгоспів.

Поступово кількість членів янушпільської мережі зростає до понад 30 чоловік. Це, зокрема, Володимир Бондар, Іван Гудим, Федір Гуменюк, Андрій Дацюк, Олександр Джоман, Микола Малиновський, Марчук, Микола Саломаха, Сильвестр Саломаха, Микола Семеновський, Василь Приймак, Ростовський, Стерник, Удод, Василь Чирко, Степан Яворський [149, арк. 29–30 зв.].

Протягом другої половини липня 1941 р. член похідної групи ОУН(Б) Сергій Федорчук, прибувши у Чуднів, скликав збори громади, де обрали районне управління. Як свідчив згодом Микола Хоменко, якого на вказаних зборах призначили завідуючим районним відділом освіти, – ця подія сталася приблизно 20–21 липня 1941 р. Одночасно з районною владою був утворений і бандерівський осередок. До нього долучилися Митрофан Гадован, Сергій Гвоздіковський, Микола Гречковський, Євген Громич, Кислицін і Могилевський, які носили блакитно-жовті стрічки або значок-тризуб [183, арк. 12–14].

Ланки ОУН(Б) по селах Чуднівського району у 1941 р. створювали емісари із західних областей України Панов (можливо Попов) і Пеленський. У с. Карпівці одночасно було організовано ланку і станицю. Керівником станиці став Антон Шаховський, а ланку очолив Василь Романчук [142, арк. 341]. Під бандерівським ідеологічним впливом у даному районі перебували також працівники поліції і старости сіл Малі Коровинці, Турчинівка, Тютюнники, Судахівка [183, арк. 15]. Зі спогадів очевидців нам вдалося встановити, що емісар ОУН прибув у село Бейзимівка, де скликав збори місцевих селян і ознайомив їх із державницькою ідеологією українських націоналістів [268].

У 1941 р. на території Держинського (згодом перейменованого на Романівський – Авт.) району був створений районний повід ОУН(Б). Його очолював Ярослав Гуренко (Гура) (“Залізник”), а членами були Іван Загада, Богдан Лев, Іван Носорій, Григорій Цомик, Антон Штельмах.

У Романівському районі постала розгалужена мережа оунівських станиць і ланок. У Романові було створено три станиці, якими керували особи під псевдонімами “Скиба”, “Рак” та Іван Вербяний і дві ланки, очолювані Іваном Ромодевином і Трохимом Ковальчуком. Уже після відновлення радянської влади у Романові органи державної безпеки СРСР облікували 54 члени ОУН. У с. Ясногород діяли станиця і ланка під керівництвом Ромодевина і Захара Янчука, по дві ланки існували у с. Годиха, якими керували Петро Ковальчук і Степан Рябчук, у с. Новий Миропіль, очолювані Миколою Олійником та Олексієм Завальним, у с. Пилипо-Кошара – керівники Ілля Бруцький і Василь Рябчук, у

с. Колодяжне, які очолювали Григорій Олексюк і Михайло Буревій, у с. Старочуднівська Гута на чолі з Миколою Гнатюком (“Крук”) і Степаном Мельником, у с. Дертка – Арсен Макар та Іван Матвійчук, по одній ланці було створено у селах Мала Козара – керівник Леонід Вітасюк, Паволочки – Семен Гоменюк, Фаустинівка – Микола Гнатюк (“Федя”), Сіряки – Адам Сіряк (“Рудий”), Карвинівка – Микола Романовський, Лиска – Пантелеймон Соломонюк (“Юрчак”), Булдичів – Олексій Лещук.

Така розгалужена мережа Романівського районного проводу ОУН(Б) проіснувала до кінця 1941 р., коли через репресії нацистських окупантів вона припинила своє існування [142, арк. 336–340].

У Троянівському районі влітку 1941 р. бандерівцями був створений районний провід. Його членами були Василь Войнарович, Борис Іванюк, Григорій Кравець, Микола Кравс, Ігор Лящук [142, арк. 342].

Емісар ОУН(Б) Добровольський влітку 1941 р. прибув у містечко Потіївку. Він організував Потіївський районний провід, до якого входили уродженці західних областей України Петренко і Хворостовський, начальник районної поліції Калач, Федір Ігнатенко, Антон Довгий, Петро Колос, Антон Лавринович, Микола Харченко. Районну мережу склали сільські ланки. У с. Нераж ланка, яку очолював Володимир Свительський нараховувала 8 чоловік. Ланка с. Свидя під керівництвом Григорія Федорчука складалася із 5 членів. У с. Клен діяло 6 бандерівців, зокрема Марко Ковбасюк і Григорій Рафальський [142, арк. 352].

У м. Черняхів дістався уродженець Західної України Чабан, який мав завдання створити районний провід. Проте, лише в окремих села Черняхівського району були закладені бандерівські ланки. Це ланка у с. Зарново (вказаного села у Черняхівському районі не було, найімовірніше це село Зороків. – Авт.) під керівництвом Захара Степаненка, до якої входило 8 чоловік і ланка у с. Славів, очолювана Громодзвином [142, арк. 348–349].

У Володарськ-Волинський (перейменованій у Горошки. – Авт.) влітку 1941 р. прибули емісари ОУН(Б) Михайло Вовк і Михайло Сторожук, які організували районний провід. Центром Горошківської районної мережі було

с. Давидівка, де оунівцем став директор Давидівської школи Василь Семенович Никитенко (“Лазаренко”). Він здійснював пропаганду ідей українських націоналістів і поширював листівки та літературу [168, арк. 19–23 зв.].

Бандерівська станиця емісаром із Західної України Володимиром Харком (“Соколом”) була створена у с. Івановичі Червоноармійського (перейменованого на Пулинський. – Авт.) району. Її членами були Ольга Власенко, Олександр Голомах, Василь Мельник, Іван Степурок (“Степовий”, “Буйний”), Андрій Черниш. О. Власенко утримувала конспіративну квартиру, де проживали зв’язкові і проводилися засідання. У грудні 1942 р. оунівцем під псевдонімом “Байда” став бригадир громадського господарства с. Корчівка Іван Бондарчук. Тоді ж у бандерівську Організацію вступив Тимофій Острогляд [169, арк. 42, 69–70].

На території Коростенського району у 1941 р. був створений районний провід ОУН(Б), до якого входили уродженець м. Львова Микола Мельник, Володимир Купневич і Дмитро Дзендзеловський (“Міша”). Останній створив станицю у с. Немирівка, членами якої були 12 чоловік, зокрема, Панас Антонюк, Михайло Дрозд, Павло Мартинюк, Микита Слобоженюк [142, арк. 349–350].

Осередок бандерівської ОУН, організований М. Сторожуком, постав 1941 р. у м. Чоповичі. До нього входили Микола Русанов, Павло Сафрончук, директор місцевої школи Іван Шпакович. Крім Чоповичів оунівські ланки були створені і у селах району. У с. Каленському бандерівська станиця, на чолі з Миколою Каленським нараховувала 6 чоловік. Ланка оунівців у складі Лучука, Мельника, Олександренка і Ярежчука діяла у с. Татарновичі. Загалом, Чоповицька мережа підпорядковувалася Коростенському районному проводу [142, арк. 350–351].

Мережа ОУН(Б) 1941 р. була створена в окремих селах Малинського району. Ланку с. Нянівка очолював голова управління Антон Лупенко. В осередок с. Білий Берег, яким керував Петро Соболь, входили Мартин Хмельницький і його сини – Василь і Сергій [142, арк. 353].

У Ємільчинському районі відомо лише про існування ланки ОУН(Б) у с. Садки, яку очолював Аркадій Плаксин [142, арк. 359].

У Ярунському районі голова районного управління Микита Шевчук деякий час у 1941 р. був керівником оунівської мережі. Відомо також про існування ланки у с. Горбаші, очолював яку Петро Поварчук [142, арк. 336].

Городницький район входив до складу Людвипільського районного проводу ОУН(Б), члени якого створили декілька оунівських ланок. У Городниці бандерівською ланкою керував Михайло Абрамович. Ланку, яка діяла у с. Анастасівка очолював Володимир Михнюк, а членами були Головка та Іван Михнюк [142, арк. 359–360].

У 1941 р. бандерівцями був створений Баранівський районний провід, яким керували Корнієнко і Назарин [142, арк. 343].

У липні 1941 р. група членів ОУН(Б) у складі 4 чоловік і очолювана І. Галевою (можливо неточний псевдонім. – Авт.) прибула з Львівської області у містечко Довбиш. Серед них був Микола Миколайович Мусій 1916 р. н., уродженець с. Боратин Сокальського району Львівщини [151, арк. 78]. Він став організатором Довбишського районного проводу, який спочатку очолював Іван Гутай, а з жовтня 1941 р. Іван Мароха. У Довбиші був створений і підрайонний осередок, до якого входило 9 чоловік.

Загалом, 1941 р. у цьому районі, окрім Довбиша діяло ще 5 підрайонних осередків. Підрайонний провід із центром у Биківці включав села Генрихівка, Любарська Гута, Мар'янівка, Сарнівка, Соболівка. Його очолювала вчителька Галина Шевчук. Село Іванівка об'єднувало у підрайон, яким керував Михайло Федоренко, села Білка, Жовтий Брід, Костянтинівка, Павлівка, Прутівка, Шереметівка. Кам'яний Брід був центром підрайонного проводу, до якого входили села Жовте, Тартак, Червоний Бір. Керівником цього підрайону був Семен Гончарук. Олесь Головня очолював Олізарський підрайонний осередок із сіл Вільха, В'юнки, Гута-Юстинівка, Новий Завод, Тартачок. Підрайонний провід у с. Старий Майдан, яким керував Андрій Гальченко охоплював села Великий Луг, Грузливець, Дертка, Новини, Тетірка [142, арк. 344–345].

Активна робота похідної групи ОУН(Б) на території Житомирської і західної частини Київської областей тривала до початку вересня 1941 р.

[441, с. 44]. Оцінку діяльності емісарів похідної групи ОУН(Б) дала у 1943 р. аналітична довідка “Чи опануємо Схід”. У ній відзначалося: “Це був перший крок опанування сходу, коли революційно-державницька робота опанування на сході проводилася в легальній, або півлегальній формі. Разом із тим це був період найбільшого піднесення самостійницько-державного руху на СУЗ, бо до нього масово приєднувався і включався в роботу місцевий елемент” [7, арк. 66].

Діяльність оунівських похідних груп була припинена нацистськими каральними органами у середині вересня 1941 р., коли відбулися перші широкомасштабні арешти бандерівських активістів [462, с. 54]. Причина даних подій криється у цілому комплексі окремих факторів. Перш за все, це відмова керівництва ОУН(Б) скасувати Акт від 30 червня 1941 р. Також занепокоїли нацистів значні досягнення оунівців в організації місцевої української влади у Наддніпрянщині. Однак, для Житомирщини була ще одна вагома обставина, яка спричинила репресії німцями українських націоналістів бандерівської фракції. Це вбивство 30 серпня 1941 р. у Житомирі двох провідних діячів ОУН(М) Миколи Сціборського і Омеляна Сеника. Детальніше ця подія буде розглянута у питанні 2.3. Нині ж ми зацентруємо увагу лише на одній деталі, яка мала вирішальне значення для діяльності бандерівської Організації.

Латентне протистояння між мельниківцями і бандерівцями негативно впливало на їхні взаємовідносини у всіх сферах. Тому уже під час похоронів О. Сеника і М. Сціборського 2 вересня 1941 р. у Житомирі мельниківський провід міста розповсюдив листівки, де у вбивстві звинуватив бандерівців. Однак, мельниківці не мали у своєму розпорядженні жодних висновків слідства, також не було прямих доказів причетності членів ОУН(Б) до атентату. Німецькі органи безпеки так ніколи офіційно й не повідомили про результати розслідування вбивства О. Сеника і М. Сціборського [222, с. 284].

Взаємні звинувачення двох Організації українських націоналістів і їхня конфронтація були вигідними нацистській окупаційній владі і радянським підпільникам. Німці отримали офіційний привід проголосити бандерівців небезпечними терористами. Розпочалися репресії спрямовані проти членів

ОУН(Б). У Василькові частину керівників районного осередку було таємно заарештовано ще 31 серпня [242, с. XVII], а у Бердичеві арешти людей із похідних груп пройшли 2 вересня [44, арк. 143 зв.]. До 5 вересня в Україні нацисти заарештували 80% вищого керівного складу ОУН(Б) [431, с. 139]. У Житомирі 7 вересня 1941 р. був заарештований М. Климичин, який прибув із Кракова 6 вересня 1941 р. По закінченню допитів він був ув'язнений у концтаборі Аушвіц, у якому перебував до завершення війни [479, с. 94].

З подачі і за вказівкою мельниківців 15 вересня 1941 р. німці провели масові арешти членів Організації С. Бандери [223, с. 14] Після проведення арештів 15–16 вересня організаційна мережа ОУН(Б) по всій Україні втратила близько 2 тис. членів, із яких декілька сотень осіб незабаром були страчені [377, с. 20–21].

Після цих подій справедливим є висновок одного дослідника: “надії на майбутнє замирення між двома фракціями ОУН не залишилося” [516, с. 537].

У Житомирі після вказаних подій змінилося попереднє місце розташування бандерівського проводу. Це також було зумовлено репресіями нацистів. Більше того, окрім зміни розташування місцевого осередку бандерівської ОУН, змінився і його керівник – із кінця серпня 1941 р. ним став Василь Щербак (“Хома”), який мав німецькі документи на ім'я лікаря Архипа Щербака [94, арк. 2 зв.]. В. Щербак народився 1916 р. у Сокальському районі Львівської області, навчався у Львівському університеті, за націоналістичну діяльність був засуджений і відбув п'ятирічний строк ув'язнення у польській в'язниці [441, с. 93; 199, арк. 20 зв.]. Восени 1941 р., найімовірніше, обласний провід розташовувався за адресою Пуятинська площа, 4 [175, арк. 11 зв., 22]. Місцем частих зборів активу ОУН С. Бандери на той час був будинок по вулиці Монастирській, 29-б (стара назва частини нинішньої вулиці Шевченка [528, с. 303]), де мешкала актриса міського українського театру Валерія Джулай [201, арк. 11 зв.].

Своєрідне підбиття підсумків усієї роботи бандерівців за період із червня по вересень 1941 р. відбулося у рамках роботи I конференції ОУН(Б), яка проходила у вересні 1941 р. У її резолюції, зважаючи на репресії нацистської влади, наголошувалося на потребі перекидання у Східну Україну наявних провідних сил

Організації, збирання і магазинування зброї, посилення пропагандистської роботи й вишколу нових кадрів [406, с. 221]. Також вирішено не поглиблювати конфлікт із німцями, не виступати відкрито проти німецької пропаганди [415, с. 45].

Житомирським обласним проводом ОУН(Б) до листопада 1941 р. керував В. Щербак (“Хома”). Він був розстріляний німцями у Житомирській в’язниці разом із членом похідної групи М. Кравсом [123, арк. 17]. За іншими даними В. Щербак був повішений у Житомирі на Сінній площі [201, арк. 12 зв.]. Після В. Щербака (“Хоми”) обласний провід бандерівців очолив Роман Марчак 1911 р. н., псевдо якого “Моргун” [95, арк. 14 зв.].

В. Литвин, проаналізувавши документи, на які покликаються В. Косик та А. Кентій вказує, що бандерівська фракція була остаточно оголошена поза окупаційним законом 25 листопада 1941 р. таємною інструкцією німецьких спецслужб наступного змісту: “незаперечно встановлено, що рух Бандери готує повстання у рейхскомісаріаті “Україна”, мета якого – створення незалежної України. Всі активісти руху Бандери повинні бути негайно заарештовані і після ґрунтового допиту таємно знищені як грабіжники” [491, с. 545; 514, с. 232].

У “Донесенні про події в СРСР” у Берлін від 8 грудня 1941 р. німецькі карателі повідомляли, що заарештували в Житомирі з 4-х членів ОУН, вихідців із Львівщини, які виношували плани, що “набули однозначно скерованого проти Німецького Райху характеру”. Це вплигло зі слів одного з заарештованих, Симона Марчука (Про нього німецькі документи не подають жодних відомостей. В. Косик припустив, що напевно це – Роман Марчак, на той час обласний провідник ОУН(Б) Житомирщини. – Авт.) [223, с. 70]. Проте з іншого джерела нам відомо, що псевдонім Марчук був у Юрія Варгоцького [441, с. 89]. Під час допиту він повідомив, що поряд з активною політичною діяльністю, яка полягає в масовій агітації та пропаганді, організації української міліції, місцевих органів влади, усуненні місцевих керівників, неприйнятних для бандерівської ОУН, розширенні мережі організації, вони за дорученням керівництва займалися пошуками в лісах радянської зброї, боєприпасів, різноманітного військово-технічного оснащення. Все зібране оунівці переносили у таємні схованки. У

відповідний момент, за наказом Проводу, коли будуть сформовані бойові озброєні загони, підготовка яких нині здійснюється, розпочнеться боротьба проти німецьких окупаційних військ [548, с. 415–416].

Однак, і після арештів організаційна робота бандерівців на території Житомирщини продовжилася. У грудні 1941 р. емісарами із західних областей України Кенісом і Стецем оунівський осередок був створений у м. Радомишль. До нього входили: організаційний провідник Вадим Левицький, політичний референт Хоменко, провідник пропаганди Володимир Максименко, військовий провідник Матієнко, референт СБ ОУН(Б) Головенко, зв'язковий Почешинський, Антон Доскач (Лоскач), Григорій Канюка, Василь Кривоніс, Іван Чеповський. Цей осередок проіснував лише декілька днів, коли був розгромлений німецькою поліцією. Після допитів всіх його членів, окрім Стеця і Хоменка, доля яких після цього залишилася невідомою, звільнили [142, арк. 354–355].

Встановлено, що члени Організації С. Бандери першими з українських націоналістів прибули на територію Житомирщини. Це сталося уже на другий день нацистської окупації 10 липня 1941 р. Бандерівці створили у Житомирі обласний провід, обласне і міське управління, розпочали укомплектування української народної міліції. Головним завданням для емісарів похідної групи ОУН(Б) було донесення ідей українських націоналістів до українського селянства. Саме тому бандерівці розгорнули надзвичайну активність із налагодження сільських, підрайонних і районних осередків своєї організації на території Житомирської і західних районів Київської областей. За неповними даними встановлено, що різні структури їхньої організації були створені у майже 30 районах. Мережу бандерівської Організації активно поповнили місцеві симпатичні їй ідеології. Робота похідної групи тривала до вересня 1941 р., коли саме члени ОУН(Б) стали жертвами репресій нацистського окупаційного режиму. З листопада 1941 р. функціонування різних осередків бандерівців у райхскомісаріаті “Україна” було повністю заборонено. Та попри це, занепаду діяльності обласного проводу ОУН(Б) не відбулося. Більше того, продовжилася розбудова низових оунівських осередків, яка триватиме і впродовж 1942–1943 рр.

2.3. Утворення і діяльність осередків ОУН(М)

У двадцятих числах липня 1941 р. до Житомира прибули члени похідної групи ОУН(М) “Північ”: уродженці міста Олег Ольжич і Микола Сціборський (“Органський”, “Житомирський”); Омелян Сенік (“Грибівський”, “Канцлер”), Богдан Коник, Іван Рогач, Володимир Яхно та ін. О. Ольжич тимчасово, з кінця липня до середини вересня 1941 р., оселився на вулиці Лермонтовській, за сучасною нумерацією у будинку під номером 13. Окрім місця проживання О. Ольжича, будинок був житомирським осередком мельниківської похідної групи та редакцією “Українського Слова” [494, с. 25; 497, с. 33]. У 1941 р. будинок розміщувався під номером 15 [392, с. 183; 452, с. 84; 536, с. 238].

Мельниківці спрямували діяльність на організацію й розбудову міських адміністративних та соціально-економічних структур, мережі культурно-освітніх закладів і церковного життя [509, с. 11]. Очевидець згодом так передав враження від побаченого тоді в Житомирі: “У місті на кожному кроці відчувається новий, свіжий подих українського життя, яке, не дивлячись на воєнні обставини, швидко відроджується і знаходить для себе нові творчі форми” [605, с. 14].

Прибувши до Житомира, члени мельниківської похідної групи “Північ” створили свій міський осередок, що складався із ланок, станиць, підрайонів, які відповідали районному проводу. Згодом постав і обласний провід ПУНу.

Упорядкування усіх сфер життя Житомира з середини 1941 р. взяло на себе Житомирське міське управління, яке перейшло під ідеологічний контроль міського осередку мельниківської Організації.

Відомо, що з початку німецької окупації міське управління Житомира протягом двох тижнів очолював Юрій Андрійович Орищенко [194, арк. 95; 179, арк. 24]. Найімовірнішою причиною звільнення Ю. Орищенко посади бургомістра було те, що він очолив Житомирський міський провід ОУН(М), діяльність якого координував до середини листопада 1941 р., коли після вшанування 20-річчя Базарської трагедії його з дружиною 6 грудня 1941 р. на

Мальованці (тоді – передмістя Житомира. – Авт.) втрачали німецькі каральні органи [432, с. 225].

Показово, що на Ю. Орищенко як одного з “найактивніших націоналістів” вказував у звіті радянський підпільник Нестор Тинний [76, арк. 46]. Подібним чином він, характеризується і в іншому радянському документі [71, арк. 12]. До окупації ж Ю. Орищенко працював у Житомирському кооперативному технікумі викладачем української мови та літератури. Після захоплення німецькою армією Житомира він очолив відкриту Житомирську технічну школу [181, арк. 24].

Чисельність міського осередку ОУН протягом другої половини 1941 р. постійно зростала. За даними, які подавали мельниківські емісари, у Житомирі з населенням 40 тис. осіб нараховувалося близько 500 чоловік національно свідомої (прихильної до них. – Авт.) інтелігенції [373]. Відомими є імена лише найбільш активних членів. Серед них – Костянтин Іванович Галактіонов, який вступив до лав ОУН(М) у серпні 1941 р. Він отримував націоналістичну літературу від інших членів мельниківської Організації – Івана Варфоломійовича Дубини, доцента сільськогосподарського інституту (у жовтні 1941 р. виїхав до Києва та був введений до складу УНРади, яка 5 жовтня 1941 р. постала у Києві [421, с. 431]) та Олександра Рибаківа, секретаря плодоовочевої контори.

Відомим пропагандистом Організації А. Мельника у місті був Веніамін Моцак, який 1941 р. працював референтом облспоживспілки, залучав до мельниківської ОУН нових членів та організував окремі районні проводи, а восени 1941 р. виїхав до Києва [162, арк. 17 зв.].

В. Моцак у серпні 1941 р. загітував до вступу в ОУН(М) жителя Житомира, завгоспа обласної поліції Павла Дивнича. Як відповідального і активного діяча мельниківського Проводу П. Дивнича представником від Житомирщини було введено до складу УНРади [162, арк. 17 зв., 19–22].

До керівного складу мельниківської мережі у Житомирі входив і Лука Лисенко – інспектор народних шкіл Житомирського району, а згодом – голова Житомирського районного управління. Членами міського проводу також були: Олексій Сасс – доцент місцевого сільськогосподарського інституту; Микола

Яременко – завідуючий земельним відділом Житомирського обласного управління; Коберницький – завідуючий відділом охорони здоров'я обласного управління [181, арк. 14–21]; Олексій Кізуб – із липня до середини жовтня 1941 р. завідуючий торговельним відділом того ж управління [194, арк. 2–18].

Міську поліцію Житомира очолив активний член ОУН(М) Антон Календа [162, арк. 18].

Окремо із членів міського осередку мельниківців слід виділити керівника жіночої секції Житомирського міського управління Юлію Яківну Мережинську. Секція була створена тодішніми керівниками обласного управління бандерівцями І. Луцюком та Уляною Самчук. Ю. Мережинська була найактивнішим членом мельниківців серед жіноцтва міста, яке вона знайомила з ідеологією Організації й переконувала у необхідності створення Української держави. Ю. Мережинська носила значок тризуб, який вона купила в одному з магазинів міста.

Ю. Мережинська очолювала жіночу секцію до 1 вересня 1941 р., а з вересня до листопада секція називалася жіночим відділом біржі праці Житомирського міського управління. У листопаді 1941 р. вона була звільнена через скорочення штату з цієї посади. Тоді Ю. Мережинська організувала та очолила Комітет допомоги військовополоненим, який діяв до січня 1942 р. [200, арк. 92–155].

Під вплив ОУН(М) поступово перейшла й обласна поліція, якою керував Дмитро Захвалинський. Заступником очільника поліції став буковинець Василь Ширей; кримінальним відділом керував Керша; начальником політичного відділу був Микола Кузьменко, а його помічниками – Семен Сніш та Василь Гомон [441, с. 33–34].

1 серпня 1941 р. головою Житомирського обласного управління був призначений місцевий житель Олександр Михайлович Яценюк.

Перебуваючи на посаді голови Житомирського обласного управління, О. М. Яценюк з середини побачив справжню суть нацистського окупаційного режиму та ставлення нової влади до місцевого українського населення. Тому він схилився до ідеї створення самостійної Української держави і в середині серпня 1941 р. вступив до ОУН(М). Одного разу до О. М. Яценюка на прийом прийшов

член мельниківської похідної групи Дмитро Маслій і запропонував приєднатися до українських націоналістів, наголосивши при цьому, що метою діяльності ОУН є боротьба проти відновлення радянської влади та водночас латентне протистояння заходам німецьких окупантів.

Будучи головою обласного управління і членом мельниківської Організації, О. М. Яценюк серед відвідувачів управління та голів районних управлінь пропагував ідею Української держави, розповсюджував агітаційну літературу.

Найактивнішими помічниками О. М. Яценюка по націоналістичній діяльності були Д. Захвалинський та В. Ширей. За час роботи О. М. Яценюку вдалося загітувати до вступу в мельниківську Організацію Білокриса – завідуючого продовольчим відділом Житомирського міського управління; О. Скуратова – працівника міського управління [160, арк. 4–55]; Івана Мерщія – керівника Коростишівського районного управління. Однак чи виконували вони завдання як діючі члени ОУН(М), достеменно невідомо [164, арк. 20, 45].

О. М. Яценюка як голову Житомирського обласного управління у жовтні 1941 р. було введено до складу УНРади [162, арк. 19].

14 листопада 1941 р. О. М. Яценюка та його старшого сина Лева заарештували окупанти. В ув'язненні вони пробули 11 днів [160, арк. 17 зв.]. Донька О. М. Яценюка Галина, яка працювала акторкою-балериною у Житомирському міському українському театрі, була знайома з штадткомісаром Житомира Магасом. Щоб звільнити батька та брата вона звернулася за допомогою до Магаса [178, арк. 11]. Зваживши на прохання, штадткомісар викликав заарештованих, і, прокритикувавши їхні політичні переконання, звільнив. З цього часу зв'язки О. М. Яценюка із ОУН(М) припинилися.

Секретарем облуправління у серпні 1941 р. став ще один місцевий мешканець Микола Тимофійович Ясинський. Тоді ж він вступив до лав мельниківської ОУН. М. Ясинський допомагав О. М. Яценюку проводити націоналістичну пропаганду та агітувати до вступу в Організацію нових членів. Показовим є його вислів: “Потрібно створювати перед німцями враження, що всі їхні розпорядження виконуються, але насправді робити інше” [191, арк. 3, 33].

Частина відділів Житомирського обласного управління також перейшла під вплив ОУН(М). Найпотужнішим у цьому відношенні був відділ пропаганди, який курував Б. Коник [200, арк. 144]. Спочатку ж відділ пропаганди очолював місцевий житель Антон Баранівський. На квартирі А. Баранівського неодноразово відбувалися збори й наради мельниківського активу Житомира та області [200, арк. 33]. У вересні 1941 р. він переїхав до Києва, де став першим секретарем Президії УНРади. На початку 1942 р. А. Баранівський через хворобу змушений був повернутися до Житомира, а у вересні 1942 р. – знову виїхав у Київ [191, арк. 85 зв.] У 1942 р. А. Баранівський певний час був постійним представником ПУНу при штабі бульбівської УПА. Загинув Антон Баранівський у лютому 1943 р. під час бою із радянськими партизанами у с. Межириччі Ровенської (з 1991 р. – Рівненська. – Авт.) області [536, с. 320].

Після від'їзду А. Баранівського до Києва відділом пропаганди керував Д. Маслій, який, також протягом жовтня – листопада 1941 р. був редактором житомирських газет “Перемога” та “Голос Волині” [181, арк. 12 зв.]. У кінці листопада 1941 р. через репресії нацистів проти членів ОУН Д. Маслій виїхав у Західну Україну [145, арк. 15 зв.].

Для налагодження організаційних зв'язків із периферією А. Баранівський і Д. Маслій доручали М. Ясинському направляти до їхнього відділу всіх представників із районів, які приїжджали до Житомира. Відділ часто відвідували зв'язкові ПУНу [191, арк. 32; 198, арк. 104].

Мельниківці очолювали і відділ освіти Житомирського обласного управління. Від часу створення й до середини серпня 1941 р. ним керував Олександр Олександрович Яценюк – молодший син О. М. Яценюка [441, с. 50].

У кінці липня – на початку серпня 1941 р. О. О. Яценюк очолив Житомирський обласний провід ОУН А. Мельника [547, с. 78]. Як керівник націоналістичного осередку, О. О. Яценюк зазначав, що управління очолювані українськими націоналістами, повинні лише створювати видимість покори перед окупантами, а фактично намагатись втілювати свою програму. Вказувалося, що

виконання німецьких розпоряджень може, врешті-решт, дискредитувати мельниківців і відштовхнути від них місцеве населення [191, арк. 34–35].

О. О. Яценюк мав виконувати всі поточні завдання ПУНу і контролювати роботу низових ланок ОУН(М) на Житомирщині. М. Ясинський наводить слова О. О. Яценюка, сказані ним улітку 1941 р.: “Воюємо за Самостійну Україну, а німці самі з України не підуть, їх потрібно буде виганяти зі зброєю у руках” [191, арк. 32]. Це наочно засвідчує ставлення українських націоналістів Житомирщини до окупаційної нацистської влади.

Діяльність О. О. Яценюка продовжувалася до кінця листопада 1941 р., коли він був заарештований СД як активіст з вшанування 20-ї річниці Базарської трагедії. Навіть його батько – О. М. Яценюк – не володів інформацією про подальшу долю сина і вказував лише таке: “...бачили його (О. О. Яценюка. – Авт.) у групі людей, яких німці вели на розстріл” [160, арк. 18 зв.]. Дослідниця В. Жилюк зазначає те, що у 1942–1943 рр. О. Яценюк брав активну участь в організації повстанського партизанського руху проти фашистських окупантів на Волині, де й загинув восени 1943 р. [441, с. 50]. Справжня ж доля О. О. Яценюка була більш насичена драматичними подіями. За спогадами О. Штуля, який передавав розповідь самого О. О. Яценюка, останній не був заарештований відразу після базарських подій. Він деякий час перебував у підпіллі й, повернувшись до Житомира попрощатися з батьками, був заарештований СД. На розстріл О. О. Яценюка вели разом з іншими учасниками відзначення 20-річчя Базарської трагедії [437]. Проте, йому вдалося вижити після розстрілу і, важко пораненому, вибратися ледь не з могили [510, с. 219]. Протягом липня – серпня 1942 р. О. О. Яценюк під псевдонімом “Волинець” був одним із керівників “Інспекторату ч. 2” – мельниківської організації на терені проводу Волинь-Поділля, яка забезпечувала військовий вишкіл місцевих боївків самооборони [462, с. 137–138]. Вже весною 1943 р. він був командиром мельниківського військового формування під назвою “Військова група ч. 3” у тому ж регіоні [463, с. 48–49]. У середині 1943 р. “Військова група ч. 3” увійшла до УНРА Т. Бульби-Боровця [540, с. 95]. Ця збройна одиниця була включена до складу військових сил бандерівської

ОУН. О. О. Яценюк загинув уже будучи вояком УПА, але не від рук ворогів України. Він став жертвою “шпигуноманії” – боротьби з агентами німецьких і радянських розвідок, яку у лавах УПА здійснювали польова жандармерія і СБ ОУН(Б). Загибель О. О. Яценюка, звинуваченого у шпигунстві на користь радянської розвідки, датована осінню 1943 р. [386, с. 164].

Після О. О. Яценюка, з середини серпня і до припинення роботи обласного управління у листопаді 1941 р., відділ освіти очолював член обласного проводу ОУН(М), майбутній керівник обласної молодіжної націоналістичної організації “Січ” Олександр Степанович Мережинський.

О. Мережинський опікував і контролював усю освітньо-культурну галузь області. Відділ освіти був засобом пропаганди ідеології українського націоналізму серед найширших верств населення і дозволяв впливати на формування світогляду учнівської молоді. Тому О. Мережинського прагнули залучити до своїх лав представники обох ОУН. Проте він, обдумавши всі пропозиції, став членом мельниківської Організації. Працюючи в обласному управлінні, О. Мережинський носив на одязі значок тризуб [200, арк. 3, 4, 18, 21 зв.].

Трагічною подією в історії українського націоналістичного руху періоду Другої світової війни стало вбивство 30 серпня 1941 р. провідних діячів ОУН О. Сеніка та М. Сціборського. На сьогодні в історичній науці відсутня єдина думка щодо політичної приналежності виконавців атентату. Незрозумілими також залишаються мотиви політичного вбивства.

Вбивство О. Сеніка та М. Сціборського сталося 30 серпня 1941 р. у Житомирі по завершенні наради обласної поліції. Після наради О. Сенік і М. Сціборський разом вирушили до свого тимчасового помешкання у місті. Коли вони проходили по вулиці Гімназійній (з 1926 р. вулиця Гімназійна була перейменована на вулицю Івана Франка, але неформально використовувалася стара назва [528, с. 79–80]) приблизно о 19 годині 30 хвилин на них було вчинено атентат. О. Сенік помер на місці, а важко поранений М. Сціборський (під час першого пострілу він обернувся і вбивця вистрілив йому в обличчя та шию) був

прооперований у першій міській лікарні, де й помер, так і не прийшовши до тями [399, с. 197]. Вбивця при спробі втечі був застрелений німецьким солдатом.

Тіла вбитих кілька днів перебували у морзі першої міської лікарні. Звідти 2 вересня 1941 р. розпочалася похоронна церемонія, яка детально описана на сторінках берлінської газети “Український Вісник”: “У день похоронів місце, де знаходилися тіла впадших Героїв було відкрите для відвідин громадян. Біля домовини стояла почесна сторожа. На мурах міста розміщено клепсидри від Організації Українських Націоналістів.

В год. 15.30 прибули 3 священники в супроводі хору міста Житомира. У лічниці відправлено молебень, а звідти вирушили на 2,5 км у похід вулицями міста аж до Собору. У поході взяло участь понад 3 тис. людей. На чолі походу стануло 7 священників, за ними представники від організацій з 50-ма вінками. Між ними були керівники від ПУН, ОУН, Української Армії, Обласного Управління м. Житомира, жіноцтва, “Січі”, редакції “Українського Слова”. Під час походу співав хор м. Житомира, а в інтервалах грала духовна музика. Рясний дощ аж ніяк не перешкоджав жалобній маніфестації.

У соборі відправлено панахиду, після якої виголошено 5 прощальних промов. Від духовенства промовив один з панотців. При вході до собору розпрощався з покійними О. Яцинюк (так у тексті. – Авт.), відтак інспектор обласної поліції Захвалинський. Від проводу ОУН промовив Ковик (найпевніше це описка, тому що в Житомирі тоді перебував член ПУНу Б. Коник. – Авт.), від місцевого ОУН Яцинюк, син голови Обласного Управління” [372].

Документ радянських підпільників теж повідомляє, що у день поховання націоналісти провели велику процесію – похід по місту від “І-ї радлікарні до собору”. На мітингу біля собору іще виступали голова Житомирського міського управління Д. Павловський і міський провідник ОУН(М) Ю. Орищенко [70, арк. 15]. У похоронній процесії брав участь також майже весь акторський склад Житомирського міського українського театру на чолі з директором [116, арк. 92].

Організацією і проведенням церемонії похорону у Житомирі займався протоієрей Михайлівської церкви Андрій Коренчевський. Це завдання він

отримав від єпископа Леонтія, який також був на похороннах [179, арк. 48]. Про А. Коренчевського, як промовця від духовенства, повідомлялося у цитованій статті “Українського Вісника”. Над могилою він сказав: “Ми бачимо кращих синів українського народу, вбитих агентами більшовиків. Але ворог прорахувався. Україна назавжди залишиться звільненою німецькою армією і більше ніколи не буде радянською” [67, арк. 74].

Від жіноцтва міста А. Коренчевському у проведенні похоронної церемонії допомагала керівник жіноцтва міста Ю. Мережинська. На виділені Б. Коником кошти вона закупила квіти та замовила виготовлення вінків [200, арк. 144].

Через тиждень після похорону на могилі загиблих був встановлений дубовий хрест [536, с. 243]. Однак, згодом це поховання було ліквідоване. Про що сідчить доповідна записка від 3 жовтня 1944 р. “Про діяльність церковників на території Житомирської області” начальника Управління НКДБ по Житомирській області полковника державної безпеки Марковського на ім’я першого секретаря Житомирського обкому КП(б)У Миколи Співака. У ній повідомлялося: “...у результаті прийнятих нами заходів могила видалена” [67, арк. 74].

Вбивство у Житомирі двох членів ПУНу відразу ж стало відоме по всій Україні та в еміграції. Редактор бердичівської окружної газети “Нова Доба” В. Семенюк, довідавшись про цю подію, зібрав колектив редакції і провів жалобний мітинг [193, арк. 87 зв.–88].

Про загибель у Житомирі О. Сеника і М. Сціборського повідомляли газети інших регіонів України, наприклад “Волинь” [278] і “Львівські Вісті ” [324].

Загалом після убивства О. Сеника та М. Сціборського розпочалися не слідчі дії чи пошук організаторів й виконавців убивства, а політичні спекуляції, до яких “прилучилися” і вороги української державності. Ці спекуляції з перервами тривають і до наших днів.

В українській і зарубіжній історіографіях сформувалося кілька версій про причетність до вбивства О. Сеника й М. Сціборського різних політичних сил. Відповідно до першої версії, атентат виконали бандерівці. Друга наголошує, що вбивство здійснила агентура радянської розвідки. Третя ж версія вказує на німців

як на зацікавлену сторону атентату. Якщо аналізувати кожен версію, виходячи лише з джерельного аспекту, то можна погодитися із думкою О. Іщука, що питання про те, хто вбив О. Сеника і М. Сціборського, залишається відкритим, адже не виявлено документів, які б підтверджували котрусь із версій [640].

На нашу думку, версія про те, що до житомирського вбивства причетна німецька окупаційна влада є найбільш вірогідною, вона має достатнє фактологічне підтвердження і цілком логічно обґрунтовується. Одним із перших у новітній українській історіографії її розглянув і обґрунтував дослідник В. Гінда.

Із цієї часткової ретроспективи тих складних і трагічних подій точно можна констатувати наступне. Члени обох фракцій ОУН проявили негнучкість у міжпартійних взаємовідносинах. Наслідком цього і стала загибель О. Сеника та М. Сціборського. Третя сторона – найімовірніше німецька окупаційна влада – стала лише безпосереднім виконавцем атентату, проте обставини, за яких це відбулося, були створені самими ж українськими націоналістами.

У Бердичеві подібно до Житомира мельниківці змінили бандерівців в органах місцевої влади. До міста прибув учасник мельниківської похідної групи, представник ПУНу, псевдо якого “Козачок”. Завдяки його активній агітації й практичній роботі значна частина українських службовців та працівників різних установ Бердичева протягом серпня – вересня 1941 р. приєдналася до ОУН(М). Тоді ж у місті мельниківці створили організацію для молоді “Січ” [44, арк. 143 зв.]. Житель міста Д. Савченко свідчив, що відразу після його захоплення вермахтом тут були розповсюджені і бандерівські, і мельниківські листівки, у яких був заклик до боротьби за самостійну Україну [150, арк. 261 зв.].

До вересня 1941 р. у Бердичеві “Козачку” вдалося створити міський провід мельниківців. Одночасно відбувалося формування й окружного проводу, який мав включити Андрушівський, Бердичівський, Янушпільський райони та місто Бердичів [193, арк. 26]. Однак, документальні свідчення, що розбудовані мельниківські мережі існували в Андрушівському і Янушпільському районах, відсутні. Більш вірогідним є те, що цей окружний провід тоді територіально обмежувався лише Бердичевом і Бердичівським районом.

Протягом другої половини 1941 р. бердичівські міський та окружний проводи провели установче і декілька робочих засідань. На них відбувалося прийняття присяги нових членів ОУН, вивчення основних програмних документів Організації, проходили вибори керівного складу проводу й розподіл між його членами функціональних обов'язків. Перша нарада датована вереснем 1941 р. і відбулася у приміщенні бердичівської типографії, за адресою вулиця Білопільська, 31 [193, арк. 44 зв.]. Цю нараду оунівського активу Бердичева (всього близько 15 чоловік. – Авт.) від імені ПУНу провів “Козачок”. Він закликав оунівців боротися проти радянської влади за організацію соборної Української держави. Керівником окружного і міського проводів був обраний Митрофан Миколайович Савчук (“Улан”) [151, арк. 57 зв.], його заступниками стали Костянтин Адамович Пушкарук і Євген Мартинович Ярмолук.

Бердичівський окружний мельниківський провід складався із ряду відділів, які відповідали за конкретний напрямок роботи. Військовий відділ проводу очолив Павло Степанович Зелінський (“Тихий”), який з серпня 1941 р. і до кінця нацистської окупації працював начальником Бердичівської міської поліції. Головним завданням військового відділу було залучати до членства в ОУН українську молодь і здійснювати її вишкіл, готуючи для майбутньої збройної боротьби. Всього П. Зелінський протягом 1941 р. увів до мельниківської Організації свого округу 10 чоловік, зокрема працівників міської поліції Бабарика і Жовтовського [151, арк. 70–72].

Керівником відділу пропаганди був інший місцевий житель, який став членом ОУН(М) – Володимир Тимофійович Семенюк. Після окупації вермахтом Бердичева В. Семенюк близько місяця обіймав посаду секретаря Бердичівського міського управління і паралельно працював у міському комітеті взаємодопомоги, що опікувався людьми, які зазнали значних збитків від військових дій. До речі, до складу комітету входили й М. Савчук із П. Зелінським [193, арк. 50, 52 зв.]. Згодом В. Семенюк став редактором бердичівської окружної газети “Нова Доба” [193, арк. 23–23 зв.].

Інше джерело повідомляє, що відділом пропаганди Бердичівського окружного проводу протягом другої половини 1941 р. керував заступник голови окружного проводу Є. Ярмолюк [151, арк. 57]. Сам В. Семенюк також стверджував, що був лише рядовим працівником вказаного відділу [193, арк. 25 зв.]. Цікаво, однак, що і Є. Ярмолюк всіляко заперечував свою керівну роль у Бердичівському окружному проводі ОУН(М) [190, арк. 43]. Потрібно визнати, що такі суперечливі джерельні дані, особливо, коли вони складають одну тематичну групу, іноді трапляються. У цій ситуації для отримання більш достовірних даних ми використовували свідчення третіх, незацікавлених, осіб, які, однак, теж не є запорукою отримання об'єктивної інформації.

Шкільний відділ окружного проводу Бердичева очолив Микола Іванович Чулаєвський (“Опеньок”), який одночасно керував Бердичівським районним відділом освіти. М. Чулаєвський видав указ про необхідні заходи стосовно виховання школярів у нових історичних умовах, який вимагав обов'язково обладнати усі класні кімнати портретами діячів, в минулому бороців за незалежність України, гербом Київської держави – тризубом. Окремо встановлювалося офіційне привітання за формою: на слова “Слава Україні!” давалася відповідь – “Навіки слава!” [197, арк. 33].

Керівником відділу у жіночих справах Бердичівського окружного проводу мельниківців була призначена полька за національністю Яніна Францівна Радзішевська. Протягом серпня – вересня 1941 р. Я. Радзішевська працювала комірником у міській поліції, з якої згодом була звільнена. Відтоді й до кінця 1943 р. вона була інструктором у райспоживспілці [151, арк. 180, 189, 395 зв.].

Розширені робочі засідання Бердичівського міського та окружного проводів мельниківців до кінця 1941 р. проводилися систематично. Перше із них відбулося приблизно у кінці вересня на квартирі інспектора міської поліції Володимира Карловича Седлецького, по вулиці Радянська Площа, 10 [193, арк. 120], який перед цим став членом ОУН(М) [151, арк. 125, 135–166 зв.].

Вказане робоче засідання проводив керівник Житомирського обласного проводу ОУН О. О. Яценюк. У засіданні взяли участь близько 15 членів і

симпатиків мельниківської Організації. Окрім усіх перерахованих вище функціонерів міського та окружного проводів, там були присутні: Петро Сліпченко – заступник голови міського управління Бердичева; Радзієвич – начальник паспортного столу міської поліції; Марія Момот – паспортистка; Ніщерук – начальник карного розшуку міської поліції; Межинський – слідчий карного розшуку; Дмитро Савченко – інспектор житлового відділу міського управління; Нікітов – шеф районної поліції. О. О. Яценюк вказував, щоб активніше займатися агітацією серед місцевого населення, закликати учителів шкіл виховувати учнів в українському дусі [150, арк. 163–163 зв.; 149, арк. 57, 74].

Наступні збори орієнтовно пройшли на початку листопада 1941 р. [150, арк. 221] чи у грудні 1941 р. [150, арк. 164] під головуванням М. Савчука у помешканні Я. Радзішевської по вулиці Білопільській, 37 [193, арк. 121]. Головуючий повідомив учасникам, що гітлерівський уряд обманув сподівання українських націоналістів, розділив українські території на різні зони управління і ввів на них цивільну німецьку адміністрацію, а українську – розпустив. У зв'язку з цим членам ОУН(М) наказувалося перейти у підпілля [150, арк. 165]. Щоб продовжувати націоналістичну пропаганду, М. Савчук зазначив, що необхідно використовувати існуючий у Бердичеві український театр [193, арк. 45 зв.].

Інформація про сільські станиці Бердичівського окружного проводу, який зводився практично до м. Бердичева і Бердичівського району, обмежується даними щодо сіл Бистрик і Слободище [193, арк. 26]. У село Скраглівка цього ж району прибули емісари відразу обох ОУН, які намагалися донести селянам програмні положення націоналістичних організацій і переконати у необхідності створення незалежної Української держави [197, арк. 19 зв.–20].

Бердичівські міський та окружний проводи ОУН(М), очолювані М. Савчуком, навіть у несприятливих обставинах проіснували до зими 1942 р., значна частина їхніх членів і сам очільник, перейшли на сторону бандерівців.

Восени 1941 р. у Корнин із Житомира прибув член ОУН(М), працівник відділу пропаганди Житомирського обласного управління Демкович. Він створив Коринський районний провід, керівником якого назначив Василя Івановича

Грінченка – лікаря-стоматолога корнинської лікарні. Його заступником і одночасного керівником відділу пропаганди став Валентин Мартинович Превар („Олесь”). Виконуючи завдання обласного проводу, В. Грінченко і В. Превар організували ряд гуртків для молоді, загальною чисельністю 40 осіб. Членом ОУН(М) у цьому районі тоді був і Кирило Семенюк.

Приблизно через півмісяця до Корнина приїхав Федір Гасюк. Він повідомив про репресії нацистів по відношенню до мельниківців, у зв'язку з чим наказав тимчасово припинити роботу і перейти у підпілля [137, арк. 79–80 зв.; 136, арк. 59 зв.; 140, арк. 334]. На цьому діяльність Корнинського районної мережі мельниківської ОУН припинилася.

З мельниківських осередків, які ще до захоплення німцями Києва найближче перебували до нього була група у Василькові. Вона нараховувала 8 осіб, серед яких Роман Біда (“Гордон”), Богдан Онуфрик (“Коник”), Ярослав Гайвас (“Бистрий”). Керував даною групою Віктор Пилипчук (“Вітя”) [498, с. 129].

У Бишів 3 члени мельниківської похідної групи прибули 26 липня 1941 р. Вони скликали збори місцевого населення у приміщенні райдержошадкаси, на яких розповідали про цілі й завдання їхньої організації [533, с. 263].

У другій половині 1941 р. на Житомирщині був створений Попільнянський районний провід мельниківців. Його очолювали Роман Костянтинович Сало та Семен Костянтинович Гандзієнко [441, с. 44, 35]. Р. Сало керував Попільнянською районною поліцією, а С. Гандзієнко був начальником районного відділу освіти та вчителем української мови Попільнянської гімназії [198, арк. 87].

На Попільнянщину у с. Почуйки відразу після німецької окупації, 13–14 липня 1941 р., прибули емісари похідних груп обох ОУН. Вони проводили агітацію серед місцевого населення, розповсюджуючи велику кількість листівок [202, арк. 49]. На початку серпня 1941 р. колишній директор місцевої школи Степан Лукич Стрелько, Павло Костянтинович Каленюк і вчитель української і російської мови та літератури Леонід Олександрович Бондар, автономно, без усякого керівництва згори, у Почуйках створили ланку ОУН.

Щоб отримати необхідні роз'яснення з приводу принципів ідеологічних моментів, Л. Бондар, П. Каленюк і С. Стрелько вирішили піти у Попільню до Р. Сало, який схилив їх до ідеологічної платформи мельниківців, запропонувавши створити у Почуйках станичний провід. Після цього Р. Сало офіційно оформив їхній вступ в ОУН(М): видав значки тризуб (за які кожен сплатив по 10 карбованців членського внеску) і літературу (листівки, брошури, журнал “Сурма”, берлінську газету “Український вісник”, “Нариси з історії України” М. Грушевського) [202, арк. 111–112].

Перше організаційне засідання станиці Почуйок відбулося приблизно 10–12 серпня 1941 р. у приміщенні сільської школи. На ньому, окрім Л. Бондаря, П. Каленюка і С. Стрелька, були присутні ще сім жителів села. Наприкінці засідання С. Стрелька було обрано керівником станичного осередку.

Другі збори членів і прихильників мельниківської ОУН у середині вересня 1941 р. проводив уже С. Стрелько. Збори були присвячені вивченню програмних положень мельниківської Організації, читанню літератури та обговоренню поточних робочих моментів [202, арк. 112–113].

У середині вересня 1941 р. С. Гандзієнко призначив П. Каленюка вчителем хімії й природознавства у неповну середню школу с. Жовтневого (до 1937 р. село називалося Жидівці [450, с. 576]).

У Жовтневому П. Каленюк розпочав працювати з 17 вересня 1941 . Перед від'їздом він отримав завдання створити та очолити у селі станичний провід. Для цього П. Каленюк зв'язався із вчителькою Олександрою Іванченко та приймачем молока у місцевому господарстві Кирилом Биченком. Планувалося також залучити до ОУН(М) директора школи Жовтневого Максима Клименка. У будинку К. Биченка були організовані установчі збори станці, де розглядалися програма ОУН і декалог [202, арк. 33 зв., 26].

У кінці грудня 1941 р. окупаційна влада закрила школу у Жовтневому і П. Каленюк, втративши роботу, повернувся додому – у Почуйки [202, арк. 26].

Окрім Почуйок і Жовтневого, керівники мельниківських станиць (п'ятірок) були призначені у селах Андрушки, Новоселиця й Сокільча [441, с. 65].

У с. Андрушки п'ятірка мельниківської ОУН була створена С. Ганзієнком у вересні 1941 р. Керівником андрушківського мельниківського осередку став директор місцевої школи Микола Радченко, секретарем і заступником керівника – касир колишнього колгоспу Яків Чернишук. До п'ятірки також увійшли: фельдшер медичної амбулаторії андрушківського цукрозаводу Іван Гнатенко, голова Андрушківського сільського управління Степан Осадчий, заступник головного бухгалтера Андрушківського цукрозаводу Сергій Буряк. Головні завдання п'ятірки зводилися до розповсюдження листівок, пропаганди ідей Організації місцевим мешканцям і агітації їх до збройної боротьби за самостійну Українську державу. У другій половині 1941 р. ця п'ятірка провела три робочі засідання, на яких вивчали програмні положення ОУН(М), звітувався кожен учасник, складалися плани подальшої діяльності.

У кінці 1941 р. діяльність п'ятірки мельниківської ОУН у Андрушках поступово припинилася. У 1942 р. колишні її учасники були залучені до сільської станиці ОУН(Б) [171, арк. 2–53].

Співпраця членів мельниківської та бандерівської Організацій на низовому рівні є окремим питанням. У цей час визначальним для представників обох ОУН було закладення у терені українського управління, нехай навіть і біполярного. Т. Гунчак відзначає наступну особливість: “Хоч ОУН у 1940 р. розділилася на дві фракції (одна пішла за полковником Андрієм Мельником, друга – за Степаном Бандерою), все ж таки як політична формація вона залишилася багато в чому цілісною” [406, с. 211].

Так, наприклад, під час проживання й діяльності у Жовтневому П. Каленюк перебував у тісному контакті з очільником сільської станиці ОУН(Б) Іваном Борознюком [202, арк. 3–27]. П. Каленюк разом із І. Борознюком написали оповідання про Голодомор 1933 р. в Україні і направили його у київську газету “Нове Українське Слово” [441, с. 36].

Ще один показовий випадок такого співробітництва. Голова Вчорайшенського районного управління – Петро Ященко – позитивно ставився до бандерівців, а секретар – Петро Оксенюк – до мельниківців і перебував у

постійному контакті з їхнім центром у Житомирі [94, арк. 47]. Після вступу до мельниківської Організації наприкінці вересня 1941 р Є. Ярмолюк установив зв'язок із Бердичівським районним провідником ОУН(Б) В. Яцюком і став членом одночасно двох організацій. Для руху Бандери з редакції газети “Нова Доба” він передавав папір, фарбу і навіть один друкарський валик. Свою співпрацю із бандерівцями Є. Ярмолюк продовжив у 1942–1943 рр. [190, арк. 38 зв., 45–46].

Вказана обставина вносить суттєвий деструктив у структуру і диференціацію персонального складу обох ОУН на Житомирщині і західній Київщині. Це особливо помітно, коли дослідники, практично не маючи вибору, змушені користуватися джерелами однієї тематично-часової групи. Тому, враховуючи вищевказану специфіку, при дослідженні історії діяльності українських націоналістів у Наддніпрянщині дуже легко зробити якесь узагальнення, яке матиме ряд суттєвих неузгодженостей.

Таким чином, поширення впливу ОУН(М) на Житомирщину було для них надзвичайно успішним. Мельниківцям із західних областей України і їхнім місцевим симпатикам вдалося взяти під свій ідеологічний та організаційний контроль Житомирське міське та обласне управління. Це був перший реальний досвід адміністративно-господарської й культурно-освітньої діяльності на терені Наддніпрянської України. Заснування й активна діяльність бердичівських міського та окружного проводів ОУН А. Мельника, створення Корнинського і Попільнянського районних проводів та окремих груп у Василькові і Бишеві засвідчили поширення ідей Організації та їх практичного втілення на периферії. Функціонування цих організаційних осередків стало можливим завдяки їх підтримці місцевим населенням. Через це Житомирщина стала важливим плацдармом, який уможливив подальше поширення практичного впливу мельниківців на інші регіони, у тому числі на Київ. Проте віддаленість осередків від обласних керівних структур та репресії нацистської окупаційної влади призвели до їх поступового занепаду наприкінці 1941 р.

2.4. Створення і функціонування українських допоміжних органів влади

Обидві фракції ОУН важливого значення надавали формуванню органів адміністрації на землях звільнених від радянської влади. Так, інструкція ОУН(Б) детально розписувала механізм організації місцевої влади. Залишався попередній адміністративний поділ (село, місто, район, область). У кожному районі мало бути створене районне управління (самі націоналісти і окупаційна влада часто вживали термін “управа”, а на території Житомирщини і західних районів Київщини – “управління”, тому ми надалі послуговуватимемося саме останнім варіантом. – Авт.), яке очолював голова. Управління складалося із ряду відділів, найпоширенішими з яких були: безпеки, дорожній, зв’язку із німцями, кадрів, карно-адміністративний, паспортний, санітарний. У районі також створювалися господарське (включало земельний, лісовий, промисловий і торгівельний відділи), поштове, шкільне і фінансове управління, команда міліції і суд. У межах колишньої області утворювалося обласне управління, яке мало приблизно таку ж кількість відділів, як і районне. Крім того, обов’язково закладалися господарське, залізничне, поштове, шкільне, фінансове управління, обласна команда міліції і суд. Якщо поставала така необхідність утворювалися гірниче, лісове, промислове, банківське та ін. управління [44, арк. 146].

Як ми вже зазначали, що у Житомирі члени похідної групи ОУН(Б) “Північ” станом на 11 липня 1941 р. організували обласне управління і розпочали укомплектування української міліції. Функціонування облуправління уже у цей час засвідчує видане ним розпорядження “Про комендантську годину, відновлення роботи підприємств, реєстрацію євреїв” від 11 липня 1941 р. (Див. додаток Б) [18, арк. 6 зв.]. Обласне управління розташовувалося за адресою: вулиця Бердичівська (перейменована на А. Гітлера. – Авт.), 25 [191, арк. 60 зв.].

Першим головою Житомирського обласного управління став член похідної групи, вчитель за фахом, до цього Корецький районний провідник ОУН(Б) Іван Луцюк [242, с. XVII]. Проте, з архівних документів відомо, що кандидатом на дану посаду був місцевий мешканець Юрій Федорович Джулай. Його батька у

1940 р. направили на роботу до Львова, куди переїхала вся родина [201, арк. 21]. Перебуваючи у Східні Галичині, Ю. Джулай і встановив зв'язок із ОУН. Через брак досвіду управлінської роботи на такому рівні він відмовився від вказаної посади. Згодом, Ю. Джулай працював у політичному відділі обласної поліції і паралельно налагоджував оунівські осередки [181, арк. 29 зв.–30].

Одночасно з обласним було створене і Житомирське міське управління, фундатором якого стала Уляна Самчук [242, с. 225]. Бургомістром Житомира спочатку працював Ю. Орищенко, який наприкінці липня 1941 р. залишив цю посаду [194, арк. 95; 179, арк. 24]. Після Ю. Орищенко головою Житомирського міського управління до листопада 1943 р. був Дмитро Олексійович Павловський.

Інформація про перші тижні роботи органів житомирських міського та обласного управлінь і про їх тодішню структуру практично відсутня в архівних документах. Причиною цьому є те, що вони ще не були затвердженими, а ні німецькою військовою адміністрацією, а ні УДП та Проводом ОУН(Б) [484, с. 45].

16 липня 1941 р. за очільництва М. Климишина відбулися загальні збори Житомирського обласного та міського управлінь, у ході яких їхні працівники склали присягу на вірність ОУН(Б) та УДП, що було загальноприйнятою практикою. Збори відвідав ортскомендант окупаційної влади, який висловив сподівання на майбутню співпрацю українського і німецького управлінь. А 18 липня до Житомира прибули вже нацистські чини, які мали налагоджувати окупаційну адміністрацію і господарське життя краю. Їхній погляд (визначений власне найвищими керівництвом нацистської Німеччини. – Авт.) на діяльність українських націоналістів у справі створення місцевої влади був абсолютно протилежним від озвученого вище ортскомендантом [242, с. 222–233].

На 22 липня 1941 р. обласні управління у Житомирі, Луцьку, Станіславі, Тернополі, складені як із членів ОУН, так і з місцевих фахівців були затверджені німецькими військовими [565, с. 21]. Відразу після затвердження, 22 липня 1941 р., очільники Житомирських міського та обласного управлінь і обласної міліції направили вітальну телеграму голові УДП Я. Стецьку. У ній вони висловили вірність ідеалам ОУН(Б) і запевнили голову українського уряду в

наступному: „... всі свої сили віддамо на забезпечення добробуту, культурного життя Українського народу, який віками поневолений, животів під татаро-польсько-московсько-більшовицьким гнітом” [6, арк. 6].

Паралельно з Житомиром відбувалося формування органів допоміжної української адміністрації на всій території Житомирської і західних районів Київської областей. Свідок тих подій, хоч і дещо перебільшено, заявляє: “Впродовж двох тижнів українська адміністрація покрила майже цілу Житомирську область, до половини серпня адміністрація була поширена на західні частини Київщини” [377, с. 13]. Випуск Української пресової служби за 30 липня 1941 р. повідомляє: “По всіх селах Київщини і Житомирщини ОУН скликала збори в колгоспах і зробила перевибори влади. Люди вже приступили до праці” [18, арк. 5 зв.] Спочатку більш активними у цій справі були бандерівці. Але, через низку подій, контроль над роботою корінних органів влади перейшов до мельниківців.

У середині липня 1941 р. бандерівці Василь Курилець і Панікадило організували вибори районної влади у Брусиліві. На зборах жителів селища головою районного управління обрали Павла Пилиповича Войцехівського [163, арк. 24 зв., 29 зв.]. Приблизно 18 липня у приміщенні селищної ради Брусилова за головуванням П. Войцехівського відбулася нарада місцевих жителів – усього до 200 чоловік, де визначили керівників структур районної влади. Начальником районної міліції став Іван Йосипович Яцевич [148, арк. 12–12 зв.].

Протягом 20–21 липня 1941 р. у селищі Чуднів член похідної групи ОУН(Б) “Північ” Сергій Федорчук, який прибув із Дубного на Рівненщині [234, с. 27] для виборів районного управління, скликав збори громади [183, арк. 11 зв.]. Головою Чуднівського районного управління був обраний Іван Степанович Омельчук, а заступником – Володимир Йосипович Лозовий [353].

Районне управління у Бишеві на західній Київщині було створене 21 липня 1941 р. Його очолив Дмитро Полікарпенко. До даного управління також увійшли Архип Депутат, Дмитро Грабовський, Андрій Литвиненко, Іван Коба [533, с. 259].

В Андрушівці 21 липня 1941 р. у театрі цукрозаводу члени ОУН(Б) із західних областей України Григорій Бойко і Савченко провели організаційні збори місцевого громадського активу. Вже 25 липня шляхом відкритого голосування більшістю голосів районним головою був обраний Трохим Йосипович Кондратюк. Оунівці вручили йому значок члена ОУН(Б) і повідомили, що віднині він є їхнім ставлеником. Одночасно, у більшості сіл району були проведені вибори голів сільських управлінь [146, арк. 11–11 зв., 12–14 зв., 30].

Впродовж 17 липня 1941 р. бандерівці Перто Федорук і Михайло Когут прибули з Житомира у с. Чесотку Коростишівського району, де нашвидкуруч організували сільське управління і міліцію [94, арк. 1]. У приміщенні кінотеатру м. Коростишева 25 липня 1941 р. члени бандерівської Організації Максим Білоцерович і Новаківський скликали збори місцевих мешканців для обрання місцевої адміністрації. Головою Коростишівського міського управління став Іван Платонович Мерщій, заступником – Іван Онисимович Мирончук, а секретарем – Остапчук. Після цього за рішенням районного управління у села відрядили 40 активістів для організації виборів голів сільських управлінь, керівництва колишніх колгоспів і міліції [441, с. 38; 162, арк. 14–14 зв.]. Через два тижні І. Мерщія назначили головою районного управління, а міським головою Коростишева став Ф. Волошин. 8 вересня 1941 р. І. Мерщія заарештувала німецька поліція, нібито за покривання членів ВКП(б). За час його роботи головою Коростишівського райуправління відновили млин і електростанцію, відбудовувалися дві сукняні і паперова фабрики [164, арк. 14 зв., 19–19 зв.].

До селища Вчорайше бандерівці на чолі з “Гонтою” прибули 26 липня 1941 р. На зборах селян вони проголосили самостійність України й одночасно обрали керівництво району. Головою районного управління став Петро Ященко, а секретарем – Петро Оксенюк [94, арк. 47].

Активну роботу по формуванню допоміжної української адміністрації розгорнули активісти обох фракцій ОУН на території Попільнянського району. У селах цього району протягом липня – початку серпня 1941 р. проводив збори мешканців, де обирали голів сільських управлінь і колективних господарств

М. Микулин (“Зенон”) [171, арк. 14]. Органи влади на селі мали важливе значення для оунівців. Старости сіл були первинною ланкою управління, які перебували у тісній взаємодії із українським селянством і німецькими структурами. Тому, українські націоналісти намагалися встановити ідеологічний контроль над якомога більшою кількістю голів сільських управлінь і колективних господарств. Старості с. Сушки Барашівського району українські націоналісти, які приїхали в село дали директиву, щоб він усю наявну у нього і населення зброю, переховував від німців, так як вона знадобиться їм у майбутньому [32, арк. 5; 211, с. 53]. У с. Кіловка Попільнянського району протягом липня 1941 р. – травня 1943 р. головою сільського управління працював Фадей Минович Грінченко, перед яким українські націоналісти поставили такі обов’язкові для виконання завдання: 1) розпустити колгоспи, а майно і землю роздати селянам; 2) не допускати комуністів і радянських активістів на керівні посади у селі і всіляким чином вести з ними боротьбу; 3) організовувати гуртки для сільської молоді; 4) поширювати ідеологію українського націоналізму серед сільського населення; 5) обов’язково відкрити у селі церкву [137, арк. 158, 170].

Попільнянське районного управління у кінці липня 1941 р. очолив Павло Миколайович Колісник, а заступником став Степан Максимович Кравець [353].

Для підкреслення україноцентричного змісту створеної допоміжної адміністрації на початку німецької окупації оунівці значну увагу приділяли тому, щоб забарвити її національною символікою. У другій половині 1941 р. на приміщеннях обласного, районних і сільських управлінь були вивішені українські прапори. У Житомирі, за спогадами очевидця, майже скрізь майоріли українські національні прапори [179, арк. 47 зв.], а у Коростені, наприклад, на міських будівлях були вивішені ще й портрети С. Петлюри та Є. Коновальця [92, арк. 3]. Житомирське обласне управління навіть видало наказ “До всіх установ, підприємств та громадян Житомирської області”: “Хати й установи прикрашати жовто-блакитними прапорами. (Вгорі має бути жовтий, внизу – блакитний кольори)” [353]. У зв’язку з цим член ОУН(М) М. Михалевич уже згодом згадував: “На долю Житомира випало бути першим адміністративним центром

України, де Окружна Управа, на нашу сугестію, опублікувала роз'яснення у справі порядку барв нашого національного і державного прапору” [536, с. 239]. Проте в умовах окупації це було затьмарено наявністю на офіційних установах прапору і гербу III райху та портрету А. Гітлера. Українську національну символіку за наказом окупаційної влади по всій Україні було знято у серпні 1942 р. [32, арк. 7].

За даними газети “Українське Слово” у Житомирській області станом на 1 серпня 1941 р. були сформовані Андрушівське, Житомирське, Коростишівське, Мархлевське, Попільнянське, Троянівське і Чуднівське районні управління [354].

Організація районної влади на території Житомирщини тривала до вересня 1941 р. У Янушпільський район прибули емісари ОУН(Б) Іван Бондар і Порохняк. На зборах жителів сіл вони проводили пропаганду ідей українських націоналістів та обирали голів сільських управлінь. Янушпільським селищним головою став Михайло Аврамович Шелюк, а директором цукрозаводу – Андрій Дацюк. Уже у середині серпня 1941 р. на загальних зборах старост сільських управлінь головою Янушпільського районного управління було обрано Юхима Івановича Шевчука, а секретарем – Федора Андрійовича Манюру. У штат цього управління також увійшли Федір Ілліч Чирко, який очолив фінансовий відділ і Анатолій Адамович Тлустий – керівник земельного відділу [147, арк. 23 зв.–24].

До осені 1941 р. районні управління мали б бути створені в усіх 36 тогочасних районах області. Проте, у Держархіві Житомирської обл. наявні лише 20 фондів – кожен по окремому районному управлінню [375, с. 177].

Малодослідженою на початку нацистської окупації є структура Житомирського міського управління. З архівних джерел і окупаційної преси нам вдалося простежити приблизну побудову міських управлінь.

Міською міліцією Житомира керував А. Календа [162, арк. 18; 190, арк. 68 зв.]. Згодом, для кращої охорони громадського порядку Житомир був поділений на чотири дільниці, у кожен з яких призначався інспектор поліції [363].

Секретарем Житомирського міського управління був Тимофій Давидович Кондратюк [145, арк. 42]. Відділ торгівлі у липні – серпні 1941 р. очолював Сергій

Іванович Голембіовський [183, арк. 83, 93 зв.], а після нього – Олександрович. За господарство Житомира відповідав Скуратов. Продовольчим відділом керував Білокрис [160, арк. 42, 52]. Міський відділ охорони здоров'я (з 1 серпня 1941 р. встановлювалися інспектори міст і районів [102, арк. 1]) очолював Трухан [294].

При міському управлінні Житомира діяла жіноча секція, яку до 1 вересня 1941 р очолювала Ю. Мережинська. З вересня до листопада секція називалася жіночим відділом біржі праці міськуправління. До її штату, окрім керівника, входили секретар Ганна Вакулюк – колишня студентка педінституту та перекладач-фольксдойч. Відділ біржі праці проводив реєстрацію жінок міста, допомагав їм у працевлаштуванні та видавав продуктові картки. Окрім того, в обов'язки Ю. Мережинської входила опіка над безпритульними дітьми, жебраками, реставрація церков. Так, у Житомирі був організований дитячий будинок, налагоджена допомога у роботі будинку немовляти.

У листопаді 1941 р. Ю. Мережинська була звільнена за скороченням штату з жіночого відділу біржі праці міського управління Житомира. Тоді вона, за пропозицією Д. Павловського, організувала та очолила Комітет допомоги військовополоненим. До його складу входили переважно жінки, які працювали на управлінських посадах, вчителями, лікарями (Л. В. Беленіцина, А. О. Павша, дружина керівника торгівельного відділу міськуправління Х. Олександрович). Співробітники Комітету здійснювали збір речей для військовополонених червоноармійців табору на Богунії, відкрили кухню при другій міській поліклініці, яка годувала поранених військовополонених, відремонтували приміщення поліклініки й розпочали будівництво лазні, перевели з табору до лікарні поранених та важко хворих на висипний тиф військовополонених. Допомогу Комітету декілька разів також отримували поранені німецькі солдати.

Комітет допомоги військовополоненим отримував кошти від розіграшу лотерей, проведення благодійних концертів, збору пожертв населення. У січні 1942 р. через брак фінансування він припинив існування [200, арк. 92–155].

Відразу після захоплення вермахтом Житомира з пропагандистською метою було відновлено роботу радіомовлення. Директором житомирської радіостанції

став Віктор Забрамський. Він також активно допомагав відновлювати роботу радіовузлів периферії [77, арк. 1]. З липня по вересень 1941 р. її диктором працювала Зинаїда Прокопівна Гребцова. Формат роботи радіомовлення у місті був наступним: тричі на день о 13, 16 і 17 годинах німецькою та українською мовами по 5-10 хвилин передавалися новини з фронту (лише позитивні для Німеччини. – Авт.), а до передач і після них ставилися 2–3 платівки з українськими піснями [203, арк. 14–14 зв.]. До 20 липня було проведено 100 передач на українській мові і 150 – на німецькій. У неділю передавалися концерти капели бандуристів, співи українського хору та артиста Київської опери В. Ляшевича. Музичним редактором радіостанції працював В. Семенченко [363]. На кінець жовтня 1941 р. житомирська мережа радіоабонентів складала понад 2 тис. чоловік, а радіомовлення здійснювалося по 4-5 годин на день [299].

Пріоритетним напрямком роботи Житомирського міського управління було налагодження господарства міста і забезпечення його населенню необхідних соціально-економічних умов життя. Всі ці заходи управління міста відображені у ряді його постанов, наказів і розпоряджень. Для прикладу ми наведемо лише найбільш показові з них. Постанова № 5 від 7 серпня “Про заборону забою худоби в непризначених місцях м. Житомира та продаж м’яса без ветеринарного огляду” [356], постанова без точної дати “Про запровадження роздрібних цін на продукти загального споживання” [360], постанова № 7 за 18 серпня “Про перереєстрацію ордерів, виданих квартсектором з 19 липня по 13 серпня 1941 р. на зайняття вільних помешкань в місті Житомирі” [362], постанови від 6 вересня “Про охорону будинків міста Житомира від пожежі” та “Про ветеринарний огляд кінського поголів’я міста Житомира” [365], постанова № 17 датована 16 вересня “Про поновлення прописки мешканців Житомира” [366], постанова № 22 від 19 вересня “Про впорядкування торгівлі на базарах Житомира”. Згідно з нею базарними днями у місті були середа і неділя, також щосередини встановлювався день ярмарку [368]. 22 вересня міське управління видало постанови “Про встановлення тарифів за користування електроенергією по місту Житомиру та його околицях” [369], № 23 “Про встановлення тарифів за вивозку бруду та сміття

по місту Житомиру”, № 24 “Про встановлення тарифів за користування водою по місту Житомиру та його околицях” [370]. У кінці вересня 1941 р. постановою міського управління відкрито міське бюро запису актів цивільного стану [371].

У Житомирі 21 липня 1941 р. була створена міська пожежна охоронна служба. Вона нараховувала 58 штатних працівників, 2 автомашини, 1 моторну помпу і 1 механічну. При міській пожежній службі також діяв відділ сажотрусів. За період з 21 липня по 7 листопада 1941 р. загони житомирської міської пожежної охорони виїжджали на 23 пожежі [294].

Відділ харчування, щоб забезпечити постачання працюючих мешканців Житомира нормованими продуктами харчування поділив місто на 50 дільниць і відкрив 25 крамниць. До розподільчої крамниці кожний мешканець подавав довідки про місце роботи і кількість утриманців, а після цього отримував посвідчення, за яким видавалися продукти харчування [441, с. 57].

Для кращої організації торгівлі Житомир був поділений на 46 районів, у кожному з яких планувалося відкрити крамницю. У перший період діяло 29 крамниць. Також у місті працювало 64 буфети та закусочних і 6 їдалень [365].

Особливої уваги заслуговує робота Житомирського міського управління у галузі охорони здоров'я. У відновленій лікарні діяли акушерське, психіатричне та хірургічне відділення. Створено центральну і дитячу поліклініки, станцію швидкої медичної допомоги. Мали відновити 6 аптек (спочатку працювало 3). Було відкрито інфекційне відділення на 40 ліжок і лабораторія з бактеріологічним відділом. Закладено пастерівський пункт для боротьби зі сказом та санітарно-епідеміологічну станцію. В усіх медичних закладах міста працювало 36 лікарів і 109 працівників середнього медичного персоналу. Окрім цього продовжували діяти будинок інвалідів на 183 ліжка, будинок для людей похилого віку на 23 особи, будинок для розумововідсталих дітей на 60 осіб, будинок кістково-туберкульозних хвороб на 60 дітей, будинок немовляти на 60 дітей [358]. 25 вересня 1941 р. у Житомирі почала працювати електро-грязе-водолікарня [367].

До 20 серпня 1941 р. у Житомирі був проведений перший перепис населення. Згідно з його результатами чисельність мешканців міста складала

40131 осіб (у 1939 р. населення Житомира становило 96080 чоловік [104, арк. 25]). За національним складом населення поділялося: українців було 24544 чоловіки (60%), поляків – 7022 (17,5%), євреїв – 4079 (10,2%), росіян – 2457 (6,1%), німців – 1337 (3,3%), чехів – 296 (0,7%), білорусів – 219 (0,5%), інших національностей – 167 чоловіки (0,4%) [362]. До 21 вересня 1941 р. відбувся другий, більш детальний перепис міських жителів. Він засвідчив, що у Житомирі вже проживало 35829 осіб. Національний склад розподілявся наступним чином: українці склали 24854 чоловіки (69,4%), поляки – 6137 (17,2%), росіяни – 2277 (6,4%), німці – 1585 (4,4%), євреї – 340 (0,9%), чехів – 268 (0,7%), інші національності – 168 чоловік (0,4%) [371]. Обласний перепис від 1 жовтня 1941 р. визначав уже і конфесійну приналежність населення. Згідно з його даними, у Житомирі проживало 73,5% православних, 19,2% католиків, 3,7% лютеран і 3,6% мешканців міста сповідували інші релігії [104, арк. 1–3].

Узагальнив результати господарської роботи Житомирського міського управління за перші два місяці нацистської окупації його голова Д. Павловський в інтерв'ю газеті “Українське Слово”. За цей період вулиці міста було очищено від завалів зруйнованих будинків, упорядковано площі Сінного та інших базарів, обліковано і розподілено по крамницях залишки різних товарів: фарби, залізну арматуру, замки, канцтовари та ін. Відкрилися декілька магазинів для продажу старих і нових меблів. Розпочали роботу взуттєва, слюсарна і художня майстерні, жіноча і чоловіча перукарні, водогінна і електрична станції, пральня. Проводилася підготовка до відновлення руху трамваїв [441, с. 57]. На початку листопада 1941 р. Д. Павловський звітував, що для потреб населення було закуплено 3000 м³ дров, здійснено ремонт теплотраси і водогону міста. Щоб покрити потребу міських жителів на склозаводі замовлено 200 ящиків тафльованого скла. Продовжувалось подальше впорядкування та очищення Житомира [291].

У структурі і персональному складі Житомирського обласного управління після його створення відбувалися постійні зміни. 14 липня 1941 р. мешканець Житомира Олександр Михайлович Яценюк за пропозицією голови обласного управління очолив земельний відділ. На цій посаді він перебував з 14 липня до 1

серпня 1941 р. Перший голова обласної влади І. Луцюк, рятуючись від переслідування німців, виїхав із Житомира. 1 серпня головою Житомирського обласного управління став О. М. Яценюк [160, арк. 17–17 зв.]. З призначенням на посаду керівника обласного управління О. М. Яценюка розпочався період активної організаційної і господарської роботи структур української влади у Житомирській області.

5 серпня 1941 р. Я. Стецько надіслав листа до Житомирського обласного управління. У ньому він подякував за привітання від 22 липня, вибачившись, що не відповів раніше, пояснивши це перебуванням під домашнім арештом у Берліні. Після подяки Я. Стецько офіційно від імені УДП та ОУН(Б) затвердив Житомирське обласне управління і побажав успіхів у праці [5, арк. 1–2].

Про структуру Житомирського обласного управління, окрім архівних джерел, які містять фрагментарні дані, ми маємо уявлення з інтерв'ю О. М. Яценюка, яке після більш як двох місячної роботи на посаді його очільника він дав місцевій газеті “Голос Волині”. Він зазначав, що обласне управління постало на 3-й день після приходу німецької армії, тобто 11 липня 1941 р. Загалом вказувалася наявність таких відділів: земельного (із агрономічним, ветеринарним та лісовим підвідділами), контрольного, освіти, охорони здоров'я, промислового, поштово-телеграфної контори, пропаганди, торговельного, шляхового [285].

3 серпня 1941 р. секретарем обласного управління працював Микола Тимофійович Ясинський. У функції секретаря, зазвичай, входило керівництво технічним апаратом, розгляд скарг і заяв від громадян [191, арк. 20–21 зв.].

Земельний відділ, який опікувався забезпечення посівної і збиральної кампаній, розвитком тваринництва та ін. очолював Михайло Яременко [191, арк. 73 зв.]. Підвідділом лісового господарства, функції якого склалися із охорони лісових масивів і проведення лісозаготівель, керував Нікішин. Дорожній або названий в інтерв'ю О. М. Яценюком шляховий відділ – забезпечував ремонт і підтримання належного стану доріг. Його керівником був Микола Євгенович Новоселецький [160, арк. 22]. Відділом освіти спочатку керував О. О. Яценюк, а з середини серпня 1941 р. – О. Мережинський [200, арк. 3–4]. Охорону здоров'я

області координував Коберницький [181, арк. 21 зв.; 357]. Заступником голови обласного управління і завідуючим відділу промисловості працював Підпалій [191, арк. 73 зв.]. Відділ пропаганди надавав роботі обласного і районних управлінь ідеологічного забарвлення. Його ж діяльність підпорядковувалася ПУНу. Цей відділ 1941 р. очолювали А. Баранівський і Д. Маслій. Торгівлею в області з липня до 15 жовтня 1941 р. керував Олексій Васильович Кізуб. За вказаний час він, зокрема, організував житомирський і бердичівський міськтоги, сформував апарат облспоживспілки [194, арк. 18, 24]. З 2 серпня і до середини листопада 1941 р. завідуючим фінансовим відділом працював Володимир Георгійович Крижанівський [160, арк. 89 зв.]. Керівники контрольного відділу та поштово-телеграфної контори залишилися не виявлені. Окрім цього, до структури обласного управління також входив відділ страхування [191, арк. 17; 158, арк. 63].

Бухгалтером обласного управління працювала Євгенія Антонівна Белова, а завгоспом – Запісоцький [191, арк. 81, 39].

Закінчення укомплектування української міліції, яке розпочалося одночасно зі створенням обласної допоміжної української влади, датоване постановою Житомирського обласного управління від 30 липня 1941 р. “Про створення поліції на терені Житомирської області” [353]. На нашу думку, даний момент потребує певного уточнення. Одночасне вживання у тексті дослідження різних за змістом термінів “українська міліція” і “українська допоміжна поліція” не є авторським недоопрацюванням. Похідні групи ОУН із відомих комендатур німецької армії на територіях залишених Червоною армією організовували українську міліцію (використовували термін “Народна міліція”) Саме вказане формування, але з назвою “поліція” було створене на кінець липня у Житомирі. Це підтверджується інформацією і з іншого джерела [544, с. 230]. Але згідно з наказом райхсфюрера СС Г. Гімmlера від 27 липня 1941 р. та після запровадження німецького цивільного управління у райхскомісаріаті “Україна” українську міліцію було перейменовано в українську допоміжну поліцію або реорганізовано в охоронні загони шутцманшафту (Schutzmannschaften) [421, с. 409; 382, с. 88–91]. Саме тому у

зазначеній постанові Житомирського обласного управління за 30 липня 1941 р. як офіційний уже вживався термін “поліція”.

Першим головою обласної української міліції був Павло Перегуда. Через деякий час його на цій посаді, як керівник уже “поліції” змінив Д. Захвалинський [191, арк. 23, 68]. Органи поліції перший період були підпорядковані українській адміністрації, від якої отримували накази і звітувалися за виконану роботу [160, арк. 27]. Підтвердженням цьому слугує постанова №75 Житомирського обласного управління від 26 вересня 1941 р. (Див. додаток В). Згодом всі структури поліції в області перейшли у підпорядкування німецької фельдкомендатури [191, арк. 17].

Обласна поліція складалася із кримінального і політичного відділів. Кримінальний відділ розслідував карні злочини. У сферу компетенції політичного відділу входила реєстрація і нагляд за комуністами і комсомольцями, притягнення до відповідальності колишніх працівників НКВС [441, с. 56].

Звіти бандерівських похідних груп вказують чисельність окремих районних команд поліції. У Баранівському районі з населенням у 37 тис. осіб у поліції служило 350 чоловік, у Троянівському районі на 23 тис. чоловік населення було 500 службовців поліції, у Вчорайшенському районі – 207 поліцейських на 30 тис. мешканців [441, с. 56]. Чисельність апарату команди районної поліції у Брусиліві на початку нацистської окупації складала 25-30 чоловік [148, арк. 12 зв.].

Житомирське обласне управління, як і міське, у першу чергу налагоджувало господарське життя області. Про характер заходів у цьому напрямку свідчать його постанови, накази і розпорядження. Всього обласне управління за період свого існування видало близько 260 наказів, 90 постанов і приблизно стільки ж розпоряджень (це власні підрахунки на основі окупаційної преси, тому справжні дані можуть дещо відрізнятись. – Авт.). Цими документами було охоплено всі сфери життя області, від організації шкільної освіти і до роботи лісництв. Саме тому, відслідковувати динаміку роботи Житомирського обласного управління на основі назв і змісту цих документів, немає можливості. Ми звернемо увагу лише на окремі моменти, які будуть мати значення для нашого дослідження надалі.

Житомирським обласним управлінням були перейменовані ряд населених пунктів області. Держинськ – у Романів і Держинський район – у Романівський; Червоноармійську повернуто назву – Пулини і Червоноармійський район відповідно став Пулинським [355]. Мархлевськ став Довбишем і Мархлевський район – Довбишським; Володарськ-Волинський перейменовувався у Горошки і Володарськ-Волинський район – на Горошківський [357; 53, арк. 11 зв.]. На далі у дослідженні ми використовуватимо нові назви цих населених пунктів і районів.

З Романівського району виділено та утворено Миропільський район. Головою Миропільського райуправління був призначений Семен Панасюк [359].

Пріоритетним, з ідеологічного боку, напрямком роботи Житомирського обласного управління було відродження і налагодження релігійного життя регіону [484, с. 51]. У Житомирській області на основі колишніх приходів Російської православної церкви з початку нацистської окупації постали приходи Української автономної церкви (УАЦ), очолюваної в Україні єпископом Олексієм (Громадським). Проте, після початку війни на українських землях відновила свою діяльність Українська автокефальна православна церква, ліквідована ще на початку 1930-х років. Цю конфесію в Україні очолив архієпископ Полікарп (Сікорський), тому що її канонічний глава митрополит Діонісій перебував у Варшаві. Спочатку процес відродження УАПЦ був дещо стихійним, лише згодом він набув організаційних форм [548, с. 357]. Між цими конфесіями розгорнулася конкурентна боротьба за вплив на віруючих [67, арк. 70], що було вигідно нацистській окупаційній владі, яка підтримувала УАЦ.

Наприкінці липня 1941 р. був створений обласний відділ віросповідання, який за пропозицією О. М. Яценюка очолив випускник Московської духовної академії Герасим Трохимович Мефьодов. У штат відділу, окрім Г. Мефьодова входили, також референт із церковних справ Антоніна Микульська і секретар-машиністка Єлизавета Бернатович. Відділ віросповідання опікувався відновленням і розвитком церковного життя на території області, реєстрацією та оформленням на роботу у приходи священників [179, арк. 15–17].

Благочинним Житомира з середини липня 1941 р. став Борис Якубовський (справжнє ім'я – Йосип Кирикович – Авт.), який прибув до міста як уповноважений митрополита Олексія. Разом із Г. Мефьодовим вони виступили організаторами відбудови церковного життя в області. На прохання Б. Якубовського обласне управління видало і направило у райони спеціальне розпорядження, у якому закликалося повернути для молитовних потреб усі церковні будівлі, які були вилучені радянською владою. Для ремонту і відбудови церковних приміщень використовувалася праця полонених червоноармійців і найманих майстрів. Будматеріали безкоштовно виділяли місцеві органи влади. Серед населення проводився збір пожертвувань [179, арк. 62–62 зв.].

У кінці 1941 р. – на початку 1942 р. автономною церквою на Житомирщині керував єпископ Бердичівський Леонтій (Василь Филипович. – Авт.), який мав резиденцію у Житомирі [179, арк. 55; 139, арк. 70 зв.].

На території Житомирщини на початковому етапі окупації українська автокефальна церква мала дещо слабші позиції, ніж автономна. Ще 11 серпня 1941 р. автокефальна церква створила чотири нових єпархії – Житомирську, Кременецьку, Луцьку та Поліську [584, с. 285]. На чолі автокефальної церкви у Житомирській області перебував єпископ Житомирській і Вінницький Григорій (Огійчук) [67, арк. 70 зв.]. Його резиденція з 1942 р. була у Вінниці, а до цього він проживав у Попільнянському районі. Архівні джерела вказують про членство майбутнього єпископа Григорія в ОУН(Б) [171, арк. 56, 70].

Станом на 11 вересня в області відкрито 54 церкви, з яких 6 – у Житомирі. Взято на облік 82 священники. Від селян області надійшло 106 заяв з проханням надіслати священника. Працювали іконостасна та іконописна майстерні [364].

Житомирським обласним управлінням 1 жовтня 1941 р. був проведений перепис населення. Усього в області проживало 1364994 чоловіки, які за національним складом поділялися на: українців – 1.193.131 особа (87,4%), поляків – 101651 особа (7,4%), німців – 36430 осіб (2,7%), росіян – 16036 осіб (1,2%), євреїв – 9841 особа (0,7%), чехів – 5571 особа (0,4%), мешканців інших національностей нараховувалося 2334 особи (0,2 %) [104, арк. 15–17]. За

конфесійною приналежністю у Житомирській області проживало: 97,3% православних, 1,1% католиків, 0,3% лютеран і 1,3% мешканців сповідувало інші релігії [104, арк. 1–3].

Певним підсумком діяльності О. М. Яценюка на посаді голови Житомирського обласного управління було його інтерв'ю газеті „Голос Волині” від 12 жовтня 1941 р. У цьому інтерв'ю він коротко охарактеризував роботу кожного відділу облуправління, перерахував усі поставлені завдання, відзначив конкретні здобутки і окреслив напрямки для подальшої праці [285].

Робота Житомирського обласного управління тривала до середини листопада 1941 р. Після створення райхскомісаріату “Україна” та приходу на його територію цивільної німецької адміністрації, яка спочатку охоплювала невелику територію [491, с. 134], а з 18 листопада 1941 р. поширилася на решту окупованих земель України [460, с. 265], – ситуація змінилася. Німецькій цивільній владі не потрібна була конкуренція в особі допоміжної української влади. Тому Житомирське обласне управління було ліквідоване.

14 листопада 1941 р. О. М. Яценюка заарештували. В ув'язненні він пробув 11 днів, коли був звільнений [160, арк. 17 зв.]. Після звільнення німецька жандармерія заборонила йому працювати в окупаційних органах влади.

Отже, на початку нацистської окупації на території Житомирської і західних районів Київської областей були створені корінні або допоміжні українські органи влади. Ця адміністрація забезпечила налагодження господарського і соціально-економічного життя регіону, функціонування усіх суспільних інституцій. Житомирське міське та обласне управління, які були закладені членами бандерівської похідної групи, згодом перейшли під контроль представників мельниківської похідної групи й тутешніх її симпатиків, стали першим реальним досвідом адміністративно-господарської й культурно-освітньої діяльності на терені Наддніпрянської України. Органи допоміжної української адміністрації активно працювали до введення на окупованих територіях райхскомісаріату “Україна” цивільної нацистської адміністрації, яка частину із них ліквідувала, а решту взяла під свій тотальний контроль.

2.5. Діяльність ОУН у культурно-освітній і соціально-економічній сферах

Важливим напрямком діяльності похідної групи та культурної реферантури ОУН(М) у Житомирі була організація або взяття під свій контроль виходу пресових видань. Ця обставина зміцнювала їхні позиції у регіоні.

Уже на початку серпня 1941 р. зусиллями оунівців на чолі із О. Ольжичем було налагоджено випуск україномовної газети “Українське Слово”. Її перше число у Житомирі вийшло 3 серпня 1941 р. [353]. Дослідниця Р. Радчик відзначає, що суспільно-політичною передумовою заснування газети “Українське Слово” у Житомирі, а згодом і в Києві, стала “реальність потреби друкованого українського слова в складних умовах воєнного часу” [561, с. 20]. Відносно швидкій організації виходу газети сприяла позиція німецької сторони, яка надала свій дозвіл [216, с. 8; 392, с. 184; 452, с. 84; 530, с. 99; 531].

Головним редактором “Українського Слова” став член ОУН Іван Андрійович Рогач, уродженець Закарпаття. Заступником головного редактора працював Анатолій Макарович Карпінчук [116, арк. 285].

Ймовірно, що редакція газети у Житомирі розміщувалася на вулиці Лермонтовській, 15 [392, с. 183; 452, с. 84; 536, с. 238]. Друкувалася газета “Українське Слово” в Житомирі у друкарні за адресою Велика Бердичівська, 10 (перейменована на початку окупації на честь А. Гітлера, а впродовж 1942–1943 рр. – Головна. – Авт.) [529, с. 125].

Житомирська газета “Українське Слово” була обласною. Вона видавалася щонеділі і щочетверга форматом А–3 на чотирьох сторінках, кожна з яких поділялася на чотири текстові колонки. Вартість видання становила 30 копійок. Проте, очевидно, часопис розповсюджувався як через продаж, так і безкоштовно. Адже німецька влада, взявши контроль над виданнями, які були створені починаючи з другої половини 1941 р. на території України, розглядала їх як важливий засіб пропаганди та донесення своїх наказів до місцевого населення.

Матеріали “Українського Слова” піддавалися німецькій військовій цензурі [216, с. 8]. Цим пояснюється розміщення у виданні повідомлень із фронтів Другої

світової війни, у яких наголошувалося на успішних діях вермахту та союзних йому армій; звернень командування німецької армії тощо. Водночас, як зазначає Р. Радчик, тематика “Українського Слова” житомирського періоду відзначається “пошуком власного стилю патріотичного українського видання”. Крім того, зауважує дослідниця, у цей час простежується брак досвідчених журналістських кадрів, певна боязнь редакційного колективу перед майбутніми подіями, оскільки більшість статей було опубліковано без підписів [561, с. 15–16].

Не до кінця встановленою залишалася кількість виданих у Житомирі чисел “Українського Слова”. Так, у деяких дослідженнях помилково стверджується, що у Житомирі вийшло 17 чисел “Українського Слова” [216, с. 8; 392, с. 184; 530, с. 99; 531]. Поява такого висновку, на нашу думку, зумовлена тим, що 1-ше число київського “Українського Слова” від 29 вересня 1941 р. мало загальну нумерацію 18 [216, с. 7], яка включала 17 попередніх чисел житомирського видання. Не відповідають дійсності також твердження, поширені в історико-краєзнавчих публікаціях, що у Житомирі вийшло 18 чисел “Українського Слова”, останнє з яких – 2 жовтня 1941 р. [494, с. 20; 497, с. 31; 495, с. 339; 441, с. 54]. Напевно, така думка сформувалася на основі аналізу наявних примірників газети (загалом 16) у фондах Держархіву Житомирської обл. [353; 354; 356; 357; 358; 359; 360; 361; 362; 363; 364; 365; 366; 367; 368; 370], останній із яких – число 18 від 2 жовтня 1941 р. Насправді ж, у Житомирі до 5 жовтня 1941 р. вийшло 19 чисел газети. Підтвердженням цьому слугує примірник 19 числа житомирського “Українського Слова” від 5 жовтня 1941 р., який зберігається у фондах Державної наукової архівної бібліотеки у м. Києві [371]. Тут наявні й інші примірники, відсутні у Держархіві Житомирської обл. [355; 369]. Таким чином, у Житомирі з 3 серпня по 5 жовтня 1941 р. вийшло 19 чисел “Українського Слова”.

У четвер 9 жовтня 1941 р. замість “Українського Слова” у Житомирі вийшло одне число газети “Перемога” [352]. На чолі редакційного колективу нового видання стояв Д. Маслій. Це було єдине число газети “Перемога”. Вона вийшла форматом А–3 на чотирьох сторінках, кожна з яких містила по п’ять текстових колонок. Ціна видання – 30 копійок.

З 12 жовтня 1941 р., замість “Перемоги”, у Житомирі почали видавати газету “Голос Волині”. Д. Маслій, який був і її редактором аж до кінця листопада 1941 р., прагнув і надалі притримуватися проукраїнської лінії, про що, зокрема, засвідчує редакційне оголошення: “Редакційне Керівництво газети... закликає громадянство міста, а також і всієї Волині надсилати до нашого часопису матеріали на різноманітну тематику з національного, господарського та культурного життя” [285]. Окрім самих статей, яскравим свідченням цьому є й те, що до 19 числа від 14 грудня 1941 р. у шапці видання містилося зображення тризуба та гасло “Слава Україні!” [285; 286; 287; 288; 289; 290; 291; 292; 293; 294; 295; 296; 297; 298; 299; 300; 301; 302; 303].

Як і “Українське Слово”, газета “Голос Волині” видавалася двічі на тиждень – щочетверга та щонеділі – форматом А–3. До кінця 1941 р. вона виходила на чотирьох сторінках, на кожній з яких було по п’ять текстових колонок. Вартість видання протягом жовтня – грудня 1941 р. становила 30 копійок. Проте, очевидно, окрім продажу, часопис розповсюджувався також і безкоштовно.

Після відходу наприкінці листопада 1941 р. Д. Маслія від редакційних справ газета “Голос Волині” перетворилася на друкований орган німецької цивільної окупаційної адміністрації.

Другою після “Українського Слова” за значенням і обсягом тиражу в інформаційному просторі Житомирщини була бердичівська газета “Нова Доба”.

Створенням бердичівської газети опікувався галичанин, ветеран УВО та ОУН, товариш А. Мельника Петро Сагайдачний. До початку Другої світової війни він був редактором української газети “Промінь”, яка видавалася у Польщі. У складі мельниківської похідної групи “Північ” П. Сагайдачний прибув спочатку у Житомир, а згодом – переїхав до Бердичева. Тут він організував навколо себе колишніх членів редакції районної газети “Радянський шлях” і людей із філологічною освітою, які виявили бажання працювати у нових умовах. Так був сформований колектив редакції газети “Нова Доба” [193, арк. 24].

Співробітників редакції як людей відданих українській національній справі характеризували у своєму звіті навіть емісари похідної групи ОУН(Б) [44, арк. 143

зв.]. Усього до редакційної групи входило близько 50 активних кореспондентів [193, арк. 24]. Серед них нам вдалося встановити прізвища наступних дописувачів газети: Альберт Березовський – за національністю поляк, написав близько 20 статей під псевдонімом “Криниченко”; М. Василюк – написав понад 50 статей, які підписував псевдонімами “Рудюк” і “М. Чернявченко”; Микола Верменя – художник, намалював для газети близько 10 карикатур на радянський лад; Іван Вовченко; Микола Гедзь – написав 5 статей; Олександр Гончарук – написав майже 20 статей; Володимир Гребень; Максим Панасович Гриценко – на початку окупації виконував обов’язки директора жіночої гімназії, написав ряд статей, серед яких: “Рідна мова в українській школі”, “Життя повернулося”, “Всі до праці” [182, арк. 26–27]; Ольга Дорошенко – написала близько 7 статей, у яких особливо гостро критикувала діяльність органів НКВС; Єнишин – художник, намалював для газети понад 10 карикатур антирадянського спрямування; Андрій Казьмирчук – написав близько 10 статей на історичні теми, які підписував своїм прізвищем або криптонімом “К. А.”; Логвиненко – опублікувала 5 статей; Мащук – написав приблизно 30 статей; Павловський – працював секретарем Бердичівського районного управління, написав 6-7 статей, які підписував своїм прізвищем, що іноді трансформувалося у “Павлівський”, або ж літерою “П” [329]; Микола Юхимович Панькевич – з початку нацистської окупації і до 1942 р. працював завгоспом у бердичівській лікарні, з жовтня 1941 р. одночасно служив священником у с. Великі Низгірці Бердичівського району. У газету “Нова Доба” написав близько 8 статей. М. Панькевич за період окупації урятував життя 9 громадянам, переважно єврейської національності, яким передав документи вже померлих військовополонених червоноармійців [182, арк. 3–73 зв.]; Іван Петренко – написав близько 5 статей; Олексій Петрович Радзієвський – власні статті підписував криптонімом “РОП” і псевдонімом “Радченко”, здійснював літературну обробку статей інших авторів [207, арк. 10–12]; Зинаїда Рябченко – написала приблизно 5 статей; Григорій Терлецький – поет, написав багато віршів, які були опубліковані у газеті під псевдонімом “Смаглій” [207, арк. 14]; Чуб Іван; Микола Іванович Чулаєвський – написав близько 10 статей; Іван Семенович

Шелюк – письменник [147, арк. 31]; Корній Іванович Шмідт – житель Бердичева, за національністю німець, отримав статус фольксдойча, під час окупації працював заступником голови Бердичівського міського управління. К. Шмідт, окрім виконання суто кореспондентських обов'язків, працював у редакції цензором від гебітскомісаріату. Яцюк – поет, написав приблизно 10 віршів, у яких критикував радянську владу [193, арк. 24 зв., 41 зв.–43 зв., 90 зв.; 189, арк. 111–115]. Статті у “Нову Добу” – всього приблизно 10 – писав також Є. Ярмолук, який займався ще й перекладом німецькомовних статей та наказів верховного німецького командування [190, арк. 3–4]. Деякий час заступником головного редактора “Нової Доби” і одночасно її кореспондентом працював Трохим Барабанов. У 1942 р. Т. Барабанова направили організувати випуск газети у Чуднові (тут виходитиме газета “Визволена Україна”. – Авт.) [187, арк. 36 зв.]. Відповідальним секретарем редакції “Нової Доби” з 9 вересня 1941 р. до 25 жовтня 1942 р. працювала Марина Марківна Панчук-Межибівська. До її обов'язків входило виготовлення макету газети. За цей час М. Панчук-Межибівська також написала близько 20 статей, які зазвичай підписувала власним прізвищем або ж псевдонімом “Марина Петренко”. Найвідоміша стаття – “Страчене життя”, яка мала автобіографічний сюжет – про власного чоловіка [193, арк. 77–94 зв.].

Окрім кореспондентів, до штату редакції “Нової Доби” входили й інші працівники: Марія Левицька – працювала коректором (було ще два коректори). Завідуючим типографією, де друкувалася газета, названою на честь гетьмана Богдана Хмельницького, працював Олександр Жук. Головним механіком типографії протягом 1941–1943 рр. був Томашевський. Завідуючим господарством редакції став Сергеев. Ткачук працював у редакції газети радистом, приймав радіопередачі Вінницького радіовузла. Сергій Литвиненко завідував друкарським цехом. Ірина Білобжицька протягом перших двох місяців роботи газети була машиністкою. У редакції газети “Нова Доба” було два бухгалтери: Віктор Гачковський і Дьяков. Із “Новою Добою” активно співпрацював колишній редактор Таращанської районної газети Дмитро Косовський [190, арк. 111–123].

Перше число газети “Нова Доба” вийшло 19 серпня 1941 р. Його вартість становила 30 копійок, або 3 німецькі пфеніги. Тоді газета виходила тричі на тиждень: як правило, у неділю, вівторок та четвер, хоча інколи вона видавалася також у середу й суботу. “Нова Доба” друкувалася форматом А-3 на чотирьох аркушах, кожен із яких містив чотири текстові колонки.

Структура видання була типовою для офіційних україномовних газет цього періоду. На першій сторінці “Нової Доби” розміщувалася інформація про події на фронтах Другої світової війни, відомості про життя у Європі загалом і в Німеччині зокрема. Друга сторінка, зазвичай, присвячувалася огляду ситуації в Україні, її історії, культурним традиціям та літературним новинкам. Матеріали третьої сторінки висвітлювали життя Бердичівського району та міста Бердичів. Четверта сторінка відводилася в основному постановам та відозвам Житомирського обласного, Бердичівського районного й міського управлінь, оголошенням про початок і майбутній характер роботи різних навчальних закладів, про поточний репертуар міського театру, події спортивного й духовного характеру в регіоні, рекламі закладів, підприємств та їхньої продукції.

В першому числі “Нової Доби” [325] не було вказано, хто є її головним редактором, а зазначалася лише адреса редакції: вулиця Білопільська, 35, яка залишатиметься незмінною протягом усіх трьох із половиною років існування газети. Вказівку на В. Семеняка як головного редактора ми віднайшли лише у четвертому числі [326]. Можливо, що інформація про редактора була надрукована ще у другому та третьому числах газети, але оскільки у фондах Держархіву Житомирської обл. й у колекції Державної наукової архівної бібліотеки у м. Києві саме ці числа відсутні, тому ми і вказали наявне четверте.

Дійсним членом ОУН(М) В. Семеняк на час виходу перших чисел “Нової Доби” не був. Відомо, що до мельниківського Проводу його залучив “Козачок” у вересні 1941 р. [193, арк. 25]. За період роботи він написав багато статей, у яких пропагував ідеї українського націоналізму і критикував радянський устрій. Це, зокрема, статті: “Минуле і сучасне України”, “Допоможи, Боже”, “Рідна мова”, вступ до книжки “Мала історія України” [193, арк. 26].

Протягом другої половини 1941 р. В. Семенюк провів щонайменше 3 розширені робочі наради з колективом редакції і частиною кореспондентів “Нової Доби”. На цих нарадах проводився інструктаж із питання, на які теми писати статті в газету. Пріоритетом для публікацій була українська національна і антирадянська проблематика [207, арк. 15 зв.].

Починаючи з сьомого числа газети “Нова Доба” відбувалися постійні зміни формату її першої сторінки, змісту, форми, тиражу, ціни. У цьому числі на першій сторінці вгорі ліворуч з’явилося зображення тризуба, а праворуч – гасло “Слава Україні!” [328]. З восьмого числа над зображенням тризуба був доданий напис: “З нами Бог!” [329]. Вартість п’ятнадцятого числа “Нової Доби” від 24 вересня 1941 р. уже складала 50 копійок, або 5 пфенігів [332]. Двадцять четверте число газети було відтиражоване на удвічі більших за розміром аркушах – форматом А-2. Окрім цього, назва вже дублювалася латинськими літерами – “Nowa Doba”, а адреса редакції поруч подавалася у перекладі на німецьку мову [336]. Логічним поясненням цьому факту був поступовий наступ нацистської окупаційної влади на всі сфери життя українського народу у райхскомісаріаті “Україна”.

Із 42-го числа газета виходила чотири рази на тиждень, зазвичай, у вівторок, четвер, п’ятницю і неділю. Інколи замість вівторка газета могла видаватися у середу. Ціна видання зросла до 80 копійок [341]. Від 45-го числа газети замість напису на латині кириличної транскрипції “Nowa Doba” тепер був переклад назви на німецьку мову – “Neue Zeit” [342].

У кінці листопада – на початку грудня 1941 р. каральні органи нацистської окупаційної влади здійснили широкомасштабні репресії відносно мельниківської і бандерівської ОУН на Житомирщині у зв’язку з подіями відзначення 20-річчя Базарської трагедії. Ці репресії безпосередньо позначилися і на інших формах діяльності українських націоналістів. Найкращим свідком тих подій і соціальним барометром напруження у суспільстві були пресові видання. Так, зокрема, 48-ме число бердичівської окружної газети “Нова Доба” вийшло у світ уже без вище вказаних елементів – знаку тризуб, напису “З нами Бог!” і гасла “Слава Україні!” [344]. Відтоді про причетність свого часу мельниківців до цієї газети, як і, власне,

про її україноцентричну ідеологію, окрім хіба що мови видання, на жаль, мало що нагадуватиме. До кінця 1941 р. усього вийшло шістьдесят чотири числа видання. Останнє у році – святкове – у середу 31 грудня і коштувало 1 карбованець [349].

Пріоритетним напрямком у діяльності обох фракцій ОУН на території Житомирської області стала освітньо-культурна сфера. У силу теоретичних положень і персоналій місцевих діячів, які до неї приєдналися, більш масштабнішою і значущою видалася робота у цьому напрямку мельниківців.

В освітніх аспектах програми ОУН підкреслювалося, що організація піклувалася, щоб створити належні умови для всебічного розвитку дитини. Керівництво, догляд за освітою, сприяння та допомога учням в отриманні освіти, вдосконалення системи позашкільного навчання, державний контроль за роботою приватних навчальних установ [13, арк. 21]. Мета ОУН була у тому, щоб виховати ініціативного, вольового, фізично здорового громадянина, здатного до творчої праці у сфері національно-державного життя [10, арк. 19].

Конкретні завдання мельниківської ОУН у культурно-освітній сфері обґрунтував О. Ольжич. Він, зокрема, зазначав, що “в освітньо просвітлянській галузі, яка мала б служити широким масам народу, першою поставала проблема організації навчально-виховної системи на засадах національної традиції” [266, с. 230].

Відразу після захоплення німецькими військами значної території України українські націоналісти отримали можливість, розгорнути культурно-освітню діяльність у всеукраїнському масштабі. Початковими завданнями перед обома ОУН у цей період, були: розбудова власних мереж, проведення організації всіх ділянок національно-культурного життя та посилення патріотичних, самостійницьких настроїв широких мас населення на СУЗ. Для відновлення всіх типів українських шкіл, підвищення фахового рівня вчителів та виховання молоді у націоналістичному дусі оунівці відновили відділи народної освіти, провідну роль у яких на початковому етапі нацистської окупації відігравали люди з середовища ОУН [625, с. 66].

Під керівництвом члена ОУН(М) О. Мережинського відділ народної освіти Житомирського обласного управління провів перебудову всієї освітньої системи, яка включала: чотирирічну школу як обов’язковий освітній рівень; семирічну

школу, яка вела підготовку для вступу у технікуми і гімназії; гімназії, закінчивши які, учні мали право вступати до вищих навчальних закладів.

У всіх 36 районах області Житомирської області були взяті на облік вчителі, керівництво відділу призначило в кожен школу тимчасових завідувачів, які працювали по підготовці шкільних приміщень та необхідного устаткування [354].

Відділ освіти обласного управління за час свого функціонування розробив навчальні плани для чотири – і семирічних шкіл. Станом на 1 вересня 1941 р. лише у Житомирі було відкрито 12 шкіл; школи і гімназії працювали в усіх районах області [200, арк. 18 зв., 64, 64 зв.]. у Житомирі відкриті школи знаходилися за такими адресами: I – вул. Мальованка, 8, II – вул. Мала Бердичівська, 28, III – вул. Подільська, 5, IV – вул. Вільська, 28, V – вул. Вільська, 81, VI – вул. Сінна, 23, VII – вул. Міщанська, 73, VIII – вул. Київська, 65, IX – пр-к Графмана, 3, X – вул. Міщанська, 14, XI – вул. Садова, 12 [359].

Відсутність у 1941 р. затверджених німецькою окупаційною владою навчальних планів давала змогу українським вчителям вносити до освітнього процесу національний зміст, що сприяло національній самосвідомості учнів. Творчі педагоги, розробляючи власні навчальні плани, значну кількість годин виділяли для поглибленого вивчення історії України. Як відомо, історія України в радянській школі по суті не викладалася, а історичні факти здебільшого фальсифікувалися. Діти за новими планами вивчали історію у третьому і четвертому класах семінарно, у сьомому – докладніше, десятому – поглиблено [625, с. 95].

Голова Житомирського обласного управління О. М. Яценюк у своєму інтерв'ю газеті “Голос Волині” повідомив, що, виходячи з кількості дітей шкільного віку та враховуючи потребу у спеціалістах, по області було розроблено відповідну мережу шкіл: початкових чотирирічних – 528, народних семирічних – 761, гімназій – 41, ремісничих шкіл – 6, середніх фахових – 14, а також педагогічний та сільськогосподарський інститути [285].

Загалом же для уявлення про тогочасну ситуацію і порівняння з довоєнним рівнем наведемо таку, можливо і не зовсім правдиву, статистику: до початку 1941 р. у Житомирській області працювало 1499 навчальних закладів, в яких навчалось –

293032 дітей [219, с. 38], а на кінець 1941–1942 н. р. відновили роботу 1210 школи, у яких навчалося 11085 дітей, а заняття проводили 3187 учителів [369].

Українські націоналісти через вчителів місцевих шкіл прагнули поширити свій ідеологічний вплив на населення і особливо на молодь. Тому для оунівців було надзвичайно важливо залучитися їхньою підтримкою не лише в організаційній справі, але й і у культурно-освітній. Прикладів співпраці вчителів Житомирщини з ОУН значна кількість.

При школі с. Серби Ємільчинського району, яка почала працювати з жовтня 1941 р. її майбутній директор Іван Йосипович Закревський у серпні організував і налагодив роботу гуртка “Курінь”, який спочатку займався вивченням історії України. На регулярних зборах у приміщенні школи І. Закревський вивчав із членами “Куреня” книжку “Короткий курс історії України”. Уже восени 1941 р. на основі гуртка “Курінь” був створений аматорський хор. До хору записалися Лисовий Семен, Осипенко Олексій, Степанюк Марія, Цебанюк Роман, Шпінь Ольга та ін. – усього близько 20 молодих людей. Хор у с. Серби на репетиціях, які як і його робота тривали до зими 1941 р., вивчав і виконував українські народні і авторські пісні зокрема “Ще не вмерла Україна” [189, арк. 3, 16 зв., 18 зв., 26–26 зв.].

На території Житомирщини і західної Київщини члени обох фракцій ОУН створювали товариства “Просвіта”. Ці товариства були покликані виховувати молодь у національно-патріотичному дусі.

У с. Жовтневому Попільнянського району з ініціативи керівника сільської станиці і вчителя місцевої школи П. Каленюка була створена “Просвіта”. Спочатку вона складалася із хорового гуртка під керівництвом О. Іванченко. У гурток входило 12 юнаків та дівчат. Протягом більше місяця існування гурток 3 рази збирався на репетиції, на яких співали українські народні та церковні пісні. Припинив роботу цей гурток через відмову О. Іванченко бути його керівником.

Згодом у Жовтневому П. Каленюк, згуртувавши навколо себе молодь, організував і драматичний гурток. На репетиції гурток збирався приблизно 5

разів, де вивчалася п'єса “Безталанна”. Але, не маючи окремого приміщення для репетицій, драматичний гурток проіснував лише місяць [202, арк. 34 зв.].

Членом “Просвіти” у Жовтневому на початку нацистської окупації була Ніна Петрівна Слюсаренко – майбутня районна провідниця жіночого відділу, зв'язкова обласного проводу ОУН(Б) і штабу УПА-Схід [198, арк. 63].

У с. Кіловка Попільнянського району роботу гуртків “Просвіти” координував вчитель історії і одночасно очільник трійки ОУН(Б) М. Держирук [137, арк. 12; 136, арк. 9].

У с. Андрушки Попільнянського району восени 1941 р. член сільської п'ятірки мельниківців І. Гнатенко створив “Просвіту”. Вона мала складатися із драматичного, музичного і хорового гуртків. У жовтні 1941 р. у приміщенні школи відбувся виступ хорового гуртка андрушківської “Просвіти”, який складався із 15 чоловік як дорослих, так і учнів старших класів. Хор співав українські народні пісні і закінчив виступ виконанням гімну “Ще не вмерла Україна”. У кінці 1941 р. діяльність “Просвіти” у Андрушках поступово припинилася [171, арк. 14, 17, 28 зв.].

У клубі Янушпільського цукрозаводу молодіжний драматичний гурток ставив спектакль місцевого мешканця І. Шелюка “Вибух” [147, арк. 32 зв.]

Українські націоналісти опікувалися відновлення закладів середньо-спеціальної і вищої освіти регіону.

Відкрити у нових умовах Житомирську технічну школу очолив керівник міського осередків мельниківців Ю. Орищенко [181, арк. 24]. Ця школа до 15 вересня 1941 р. проводила реєстрацію колишніх студентів Житомирського механічного, шляхового й Бердичівського будівельного технікумів, а також здійснювала новий набір на електромеханічний, шляховий та будівельний відділи. Для вступу, особи віком від 15 до 30 років, які закінчили сім класів, повинні були подати автобіографію, метрику, свідоцтво про освіту, медичну довідку й дві фотокартки. Школа забезпечувала всіх приїжджих гуртожитком та їдальнею. Вона розміщувалася за адресою вулиця Пушкінська, 47 [364].

Директором відновленого Житомирського учительського інституту у середині серпня 1941 р. став О. О. Яценюк – керівник обласного проводу ОУН(М) [191, арк. 31 зв.]. В інститут протягом серпня – вересня проводився набір студентів на факультети: історико-філологічний (гуманітарний), природничо-географічний та фізико-математичний (по 60 чоловік на кожний). Студенти II і III курсів колишнього учительського та педагогічного інститутів зараховувалися без іспитів на відповідні факультети й курси після подання таких документів: 1) метрика; 2) паспорт (пред'являвся особисто); 3) характеристика місцевої влади. На перший курс інституту мали право вступати особи віком від 17 до 30 років із закінченою середньою освітою. Результати вступу визначалися за конкурсом атестатів. Обов'язковою була наявність довідки з медичної установи про стан здоров'я. Строк навчання в учительському інституті складав від 6 до 8 семестрів [356]. При всіх факультетах відкривався екстернат, на який приймалися учителі початкових і народних шкіл із закінченою середньою освітою. Уже 25 серпня 1941 р. у приміщенні відділу народної освіти відбулися перші збори викладацького колективу навчального закладу [441, с. 51].

На початку вересня 1941 р. лише на історико-філологічному факультеті Житомирського вчительського інституту виявили бажання навчатися 260 студентів. Загалом же канцелярія зарахувала до інституту понад 600 осіб. Навчальна програма закладу була кардинально реформована. Студенти всіх факультетів обов'язково мали вивчати богослов'я, філософію релігії, загальну історію церкви та історію української церкви, історію України, етику. Окрім того, в розкладі планувалося відведення годин для занять гімнастикою, танцями, співами і прослуховування лекцій з теорії музики [363].

До сфери інтересів українських націоналістів входило і театральне мистецтво. Для ОУН театр у перший період нацистської окупації слугував ще одним ідеологічним підґрунтям відродження національних традицій українського народу. Невипадково начальник УШПР Тимофій Строкач у доповідній записці характеризував репертуар українського театру як одну із форм націоналістичної пропаганди [209, с. 342–353]. Інше партизанське донесення також вказувало, що

всі п'єси, які ставляться в українських театрах перероблені в українському націоналістичному дусі [33, арк. 32].

У Житомирі міський український театр був створений 24 чи 25 липня 1941 р. [312; 314], спочатку у складі лише 12 співробітників, з яких згодом сформували театральну трупу і хорову капелу. Його першим керівником був Платон Іванович Семерда, якого за антинімецькі настрої влітку 1942 р. разом із родиною стратили німецькі карателі [177, арк. 89]. Хоровою капелою керував Іван Іванович Чаус [119, арк. 20].

На театр у Житомирі частковий вплив тимчасово поширила ОУН(М). Встановлено, що Д. Маслій мав часті зустрічі з тодішніми акторами театру Петром Борисовським, Петром Бойком, Якимом Коваленком, Іллею Клепаченком та Л. Ковальським. Дані працівники театру, за свідченнями очевидців, склали так звану групу “самостійників” [116, арк. 18 зв.] Дирекція театру навіть видала усне розпорядження, щоб увесь трудовий колектив під час роботи розмовляв виключно українською мовою [117, арк. 22, 40 зв.–41 зв., 51].

Про український національний характер житомирського театру промовисто свідчить його репертуар. Він складався виключно із народно-побутових спектаклів українських авторів ще XIX ст. [177, арк. 19] Так, перша вистава Житомирського міського українського театру 1941 р. – оперета Івана Котляревського “Наталка Полтавка” ставилася 9, 10, 23, 31 серпня, 21 вересня, 11, 12 жовтня [280; 354; 358; 360; 366; 352; 285], комічна опера Семена Гулака-Артемівського “Запорожець за Дунаєм” проходила 17, 24, 30 серпня, 28 вересня, 13 листопада, 7, 14, 26 грудня 1941 р. [357; 358; 360; 369; 294; 300; 302; 305], п'єса “Майська ніч” Миколи Гоголя – 27, 29, 30 листопада, 4, 6, 7, 9, 11, 13, 14 грудня 1941 р. [298; 299; 300; 301; 302]. Найпопулярнішим автором у репертуарі житомирського театру був Михайло Старицький. З його творчого доробку виконувалися дві п'єси: “Ой, не ходи, Грицю, та й на вечорниці” – 6, 7, 13, 14, 20, 21 вересня, 28, 30 жовтня, 1, 2, 8, 9 листопада, 27, 28, 31 грудня 1941 р. [362; 364; 366; 289; 290; 292; 305; 306] і “Циганка Аза” – 14, 16, 18, 19, 21, 23, 25, 26 жовтня, 18, 20, 22, 23 листопада, 16, 18, 20, 21 грудня 1941 р. [286; 287; 295; 296; 303; 304].

Вистави і естрадні концерти у серпні – вересні 1941 р., як правило, відбувалися щосуботи і щонеділі, а починаючи з жовтня – й в інші дні тижня. У вихідні дні глядачами театру були представники німецьких окупаційних структур, військовослужбовці вермахту і працівники української адміністрації. Нерідко траплялися випадки, коли актори театру виїжджали з виставами і концертами у німецькі військові частини, шпиталі міста і району. За це вони кожен місяць отримували продуктові пайки [178, арк. 10 зв.–11]. Для цивільного населення відбувалися окремі сеанси або ж здійснювалася постановка п'єс у будні дні тижня [165, арк. 15 зв.]. Квитки на п'єси коштували від 3 до 15 карбованців [354].

Театр у Бердичеві був відкритий протягом 23–24 серпня 1941 р. Про знаковість заходу свідчить те, що на ньому були присутні тодішній секретар Бердичівського міськуправління В. Семенюк і голова Житомирського обласного управління О. М. Яценюк. На відкритті театральний хор під орудою Шиманівського виконав гімн “Ще не вмерла Україна” і ряд народних пісень. Режисером театру став П. Буйко. Першими виставами Бердичівського міського українського театру були жарт на одну дію Дмитренка “Кум-мірошник або сатана в бочці” і п'єса Степана Васильченка “На першій гулі” [326].

Репертуар Бердичівського міського українського театру, як і всіх українських театрів у період нацистської окупації, складався із вистав українських авторів. Вже 31 серпня 1941 р. у театрі відбулася постановка п'єси Т. Г. Шевченко “Назар Стодоля” [327], вона ставилася також і 25, 26, 27, 28 грудня 1941 р. [348]. Згодом сам бердичівський театр став називатися на честь Т. Г. Шевченка. 11, 12 вересня, 30, 31 жовтня 1941 р. проходили пісенні і танцювальні концерти артистів театру та постановка жарту “Кум-мірошник або сатана в бочці” [329; 338], 13, 14, 20 вересня 8 жовтня 1941 р., ставилася оперета І. Котляревського “Наталка Полтавка” [330; 331; 335], 18, 19 жовтня і 4, 5 грудня 1941 р. – п'єса Івана Карпенко-Карого “Лиха іскра” [337; 280], 2, 9, 20, 21 листопада 1941 р. – вистава Марка Кропивницького “Невольник” [338; 339; 340], 5 жовтня, 6 і 7 грудня його ж жарт – “Пошились у дурні” [342; 347], 27, 28, 29, 30 листопада 1941 р. ставилася

драма Бориса Грінченка “Степовий гість” [342], 19, 20, 21 грудня 1941 р. демонструвалася комедія М. Старицького “За двома зайцями” [346].

Як можна переконатися з наведеного, репертуар Бердичівського міського театру у другій половині 1941 р. був навіть дещо різноманітнішими, ніж театру у Житомирі. Проте, напевно, змістове та ідеологічне навантаження пропонованих глядачам вистав їх не задовольняло. Цим більш за все і пояснюється критика Бердичівського міського українського театру за неактуальний репертуар, яка надрукована у 12-му числі газети “Нова Доба” [333].

13 листопада 1941 р. у Бердичеві розпочав роботу і районний український театр. Першою його виставою була п’єса І. Карпенко-Карого “Безталанна” [339]. Цей театр покликаний був обслуговувати сільське українське населення і німецькі військові частини, розташовані у Бердичівському районі. Районний театр восени 1941 р. був створений в Андрушівці. Найпопулярнішими його виставами стали “Мартин Боруля” і “Сава Чалий” [343; 284].

Активно переймалася відновленням закладів культурної сфери міська влада Коростишева, яка перебувала під впливом бандерівської ОУН. Коростишівський театр ім. Т. Г. Шевченка, директором якого став В. Паламарчук, а художніми керівниками – М. Орлик і Б. Шишкін, розпочав свою роботу на початку листопада 1941 р. виставою “Назар Стодоля”. Його колектив нараховував на початку 70 чоловік об’єднаних у театральну трупку і хорову капелу [292]. Менш, ніж за рік своєї роботи цей театр здійснив постановку 9 п’єс (серед яких “Зачароване коло”, “Дай серцю волю” та ін.) і 9 концертів [284].

Українські театри протягом другої половини 1941 р. виникли у багатьох інших містах і селищах Житомирської і західних районах Київської областей. А театральні і музично-хорові гуртки, які були покликані хоч якось урізноманітнювати окупаційний побут українського селянства, постали практично у всіх великих селах. Тому характеризувати роботу кожного із них у рамках даного дослідження немає можливості. Головним для нас було продемонструвати загальну тенденцію по розгортанню роботи театральних закладів і окреслити їхній репертуар.

За ініціативою і безпосередньою вказівкою О. Мережинського у Житомирі був створений Житомирський обласний український клуб, який розташовувався у будинку по вулиці Герінга, 12 (у 1941 р. назва сучасної вулиці Михайлівської [528, с. 156]). Художнім керівником, а згодом і директором клубу був Леонід Миколайович Пінтов [145, арк. 17 зв.–18], який деякий час носив значок тризуб, чим символізував свою симпатію до оунівців міста [145, арк. 30 зв., 18].

У статуті Житомирського обласного українського клубу, як дата створення вказувалося 11 липня 1941 р. [100, арк. 16]. Цю ж дату наведено згодом у статті газети “Голос Волині” [315]. Зі слів же самого Л. Пінтова, клуб почав реальну роботу лише з серпня 1941 р. [145, арк. 17 зв.]. На нашу думку, дата створення клубу подана у статуті, не відповідає дійсності і була утверджена його керівництвом з метою “удревнити” початок власної роботи. Адже вказаний документ був затверджений значно пізніше. Також і подальші свідчення Л. Пінтова про те, що клуб був створений за вказівкою О. Мережинського, не узгоджуються з датою 11 липня 1941 р.

Житомирський обласний український клуб став іще однією із форм самовираження і самовиживання українців на початку нацистської окупації. Проте з часом нова влада перетворила заклад на інструмент своєї політики.

До Житомирського обласного українського клубу, який складався з адміністративного (директор, його заступник та одночасно адміністратор, головний режисер, секретар-рахівник, завгосп, головний інструктор спорту), культурно-просвітнього (гуртки: вивчення закону Божого та історії України, вивчення німецької мови, драматичний, духовна капела, капела бандуристів, літературний, мистецтв, струнний, танцювальний, хоровий) і спортивного відділів (секції: акробатична, важкоатлетична, волейбольна та баскетбольна команди, фехтування, французької боротьби і боксу, футбольна команда) приймалися артисти та спортсмени-любители [100, арк. 17–18]. Його програма передбачала постановку п'єс, спектаклів, балету, музичних і вокальних номерів. Так, репертуар клубу складали п'єси: “Безталанна”, “Жартівниця”, “Катерина”, “Назар Стодоля”, “Ювілей” та ін. [145, арк. 17 зв.–20]. На сцені українського клубу з

жовтня 1941 р. щонайменше 3 рази ставилася п'єса “Варвари”, яку написав П. Борисовський [117, арк. 3, 59]. Її сюжет змальовує випадок, коли сторож одного з київських музеїв ціною власного життя перешкоджає співробітнику НКВС під час евакуації вивезти музейні цінності [441, с. 60]. Виступи організовувалися переважно для українського населення Житомира, іноді артистам доводилося давати концерти й у німецьких військових частинах та органах української і німецької поліції.

У рамках Житомирського обласного українського клубу у вересні 1941 р. виокремилася просвітянське (культурно-освітнє) товариство ім. С. Петлюри [366].

Найвідомішими спортсменами українського клубу були футболісти, з яких згодом створили дві повноцінні команди: “Сокіл” – тренер Безтужев і “Тризуб” – тренер Мотренко [363]. Футбольні команди українського клубу провели ряд матчів з німецькими військовими і місцевими українськими дружинами. За серпень – вересень 1941 р. житомирські спортсмени зіграли чотири матчі з німецькими військовими командами: два перші – програли (з рахунками 1:6 і 2:3), третій – закінчилася у нічию (рахунок 3:3), а четвертий – виграли (рахунок 4:0) [16, арк. 11 зв.; 358; 361; 362; 281; 352].

За кожний концерт або гру артистам та спортсменам клубу встановлювалася відповідна оплата [100, арк. 39–39 зв.].

Відділ народної освіти Житомирського обласного управління планував створити подібні культурні організації у кожному районі області [364].

О. Мережинський також очолював Житомирську обласну націоналістичну організацію молоді “Січ”. Це товариство являло собою прототип “Січі”, яка діяла у Галичині до її окупації Польщею. З початком Другої світової війни українські націоналісти вирішили відродити “Січ” в Україні. Ця ідея і подальша практична робота були спільними для обох фракцій ОУН. Тому на землях Наддніпрянщини іноді дуже важко персоніфікувати “Січ” за фракційною приналежністю (для території Житомирщини це особливо характерно). У пропагандистській інструкції оунівським похідним групам окремим пунктом передбачалося створення на всіх теренах організацій “Січ” [532, с. 25–26]. Основним завданням “Січі” було

охоплення молоді націоналістичними впливами через спортивні організації і військовий вишкіл [39, арк. 56].

Устрій та методика роботи “Січі” були запозичені з “Пласту”. Напрямки роботи “Січі” складалі: проведення таборів, курсів, лекцій, гутірок; тіловиховання; улаштування змагань, конкурсів, свят; служба праці для молоді; фаховий вишкіл; видання книжок і преси для молоді; утримання будівель для молоді [14, арк. 218]. Наявні документи подають зображення спеціальних фізичних вправ, які січовики виконували під час вишколу [14, арк. 1–9]. Проте, замість тіловиховання здійснювався військовий вишкіл без зброї, орієнтування на місцевості, медична допомога тощо. Що ж до структурної вертикалі “Січі”, то вона була територіально-військовою: обласна організація – районна організація – курінь – чота – рій. Усю молодь поділяли на три улади: новаків (10–14 років), юнаків (14–18 років) і молоді (від 18 років). Членами організації могли бути як хлопці, так і дівчата (передбачалось існування окремих чотів і роїв) [53, арк. 219].

Така побудова “Січі” практикувалася переважно у Галичині. У документі, який висвітлює устрій та керівні органи “Січі” у Ровенській області, ці структурні одиниці дещо уніфіковані. Зокрема вказується, що тут організація має чотиріступеневу побудову: область – округ – кіш – курінь [19, арк. 2]. Окремі документи, які б розкривали структуру “Січі” та її поетапну діяльність у Житомирській області, не виявлені. Але можна припустити, що побудова “Січі” на Житомирщині була подібнішою до тієї, яка діяла у Ровенській області.

Ідею утворення на Житомирщині мережі товариства “Січ” на одному із мельниківських зібрань уперше озвучив керівник відділу пропаганди обласного управління Д. Маслій [441, с. 41]. Вся організаційна робота, яка тривала впродовж серпня – вересня 1941 р., покладалася на керівника відділу освіти О. Мережинського [200, арк. 17 зв.]. Подальша діяльність “Січі” перебувала під контролем обласного провідника ОУН(М) [94, арк. 6–7].

Відповідно до деяких даних, зокрема статті “У товаристві Січ”, опублікованої у газеті “Українське Слово” від 11 вересня 1941 р., керівником “Січі” називався Л. Пінтов [364]. Але описана у статті структура організації та

свідчення працівника Житомирського міського українського театру Володимира Каблукова дають підстави стверджувати, що це була не “Січ”, а Житомирський обласний український клуб, який і очолював Л. Пінтов. Таку плутанину в подальшу ідентифікацію організації внесло керівництво клубу, яке поряд з офіційною назвою “Житомирський обласний український клуб” додатково вживало ще й слово “Січ” – “Житомирський обласний український клуб “Січ”. Проте, останній елемент назви проіснував зовсім недовго і згодом був заборонений окупаційною владою [117, арк. 62].

О. Мережинський у вересні 1941 р. по роботі обласного управління був відряджений до Чуднівського району. У той же час він наказав завідувачому відділом освіти Чуднівського районного управління М. Хоменку створити районний осередок організації “Січ”. Але, як згодом засвідчив останній, ніяких практичних кроків у цьому напрямку він не зробив [183, арк. 19].

Велика кількість різноманітних сільських осередків “Січі” мельниківського напрямку 1941 р. була створена за завданням Д. Маслія у Малинському районі місцевим мешканцем Миколою Слободенюком [142, арк. 353].

Як ми зазначали вище, осередки “Січ” на Житомирщині створювали також і бандерівці. Тому дійсно складно визначити, якою саме ОУН були закладені і курувалися ті чи інші молодіжні організації. Так, наприклад у новоствореному Миропільському районі Житомирської області районний осередок “Січ”, утвореної ОУН(Б) нараховував 228 молодих членів (Див. табл. 1.1 [94, арк. 30])

**Кількісний склад членів молодіжного товариства Січ в окремих селах
Миропільського району (станом на жовтень 1941 р.)**

№ п/п	Назва села	Кількість дівчат	Кількість хлопців	Всього
1.	Новомиропіль	45	17	62
2.	Булдичів	35	17	52
3.	Велика Козарка	37	7	44
4.	Мала Козарка	30	15	45
5.	Кам'янка	10	15	25

Окрім товариств “Січ” у 1941 р. діяли й інші гуртки, які займалися військовим вишколом молоді. Один із таких – Курінь української молоді був створений двома бандерівцями, ім’я одного з яких Славко у с. Пилипо-Кошара Романівського району. До цього куреня входило 60 хлопців і дівчат, які поділялися по 12–13 чоловік у 5 роїв. Всі заняття з молоддю тут проводили вказані діячі ОУН(Б) [441, с. 42].

Своєрідною кульмінацією культурно-просвітницької діяльності української влади та українських націоналістів стала організація у листопаді 1941 р. відзначення 20-ї річниці розстрілу радянськими військами під селищем Базар 359 полонених учасників Волинської групи Другого зимового походу військ армії УНР під командуванням генерал-хорунжого Юрія Тютюнника.

Узгодження організаційних заходів вшанування 20-ї річниці Базарської трагедії здійснило керівництво ОУН, зокрема О. Ольжич та полковник Р. Сушко, який був безпосереднім учасником Другого зимового походу [384].

Головні засади відзначення майбутнього заходу були визначені 1 листопада 1941 р. на засіданні Центрального Керівництва ОУН. У загальному вони зводилися до наступного:

- річниця повинна бути гідним відзначенням цієї історичної дати;
- річниця має стати засобом подальшого укріплення українських національних настроїв на території Житомирщини;
- відносно німців має бути збережена певна нейтральність, оскільки до відкритої боротьби з ними ОУН ще не готова [605, с. 25].

Уся практична розробка плану заходів та його втілення покладалося на Житомирський мельниківський осередок на чолі з О. О. Яценюком [499].

Уже 8 листопада 1941 р. у Базарі на місці розстрілу розпочали насипати високу могилу [437].

Крім того, передбачалася організація естафетного бігу з чашею, наповненою землею із могили жертв Базарської трагедії, до Софійського собору чи Печерської лаври у Києві. Чашу пропонувалося вмурувати в стіну на одному з цих храмів.

Серед організаційних та практичних заходів, які здійснювали представники ОУН(М), був також пошук відповідного вокально-музичного супроводу. З цим питанням оунівці зверталися до директора Житомирського обласного українського клубу Л. Пінтова, щоб його гурток “заспівав українських пісень на святі Базару” [145, арк. 16]. Проте, Л. Пінтов не задовольнив це прохання.

Заходи з нагоди 20-й річниці Базарської трагедії були проведені у ряді шкіл регіону. Зокрема, завдання відзначити “базарський день” отримали завідуючі діючих шкіл на зборах у 20-х числах листопада 1941 р. у відділі народної освіти районного управління в Попільні. Урочисті мітинги з участю великої кількості місцевого населення і учнів шкіл були проведені у селах Жовтневе і Почуйки Попільнянського району [202, арк. 35–35 зв., 113–113 зв.]

Населення почало сходитися до Базару ще за два дні до маніфестації 21 листопада 1941 р. [410, с. 14], а серед присутніх, окрім представників Житомирщини, були делегати з сусідніх областей та інших регіонів України, зокрема з Херсонщини [499]. За деякими даними, у святкуванні взяло участь близько 40 тис. осіб [437]. Очевидно, ця цифра є перебільшеною і в ті дні в Базарі були присутніми 5–7 тисяч чоловік, що також є великим представництвом.

Відзначення 20-х роковин трагедії під Базаром розпочалося 21 листопада 1941 р. об 11-й годині промовою О. О. Яценюка. На маніфестації виступали також представники різних регіонів, а священники провели панахиду. Завершилося дійство виконанням гімну “Ще не вмерла Україна” [432, с. 223–224].

21 листопада 1941 р. представники громадськості Базарського і Малинського районів Житомирської і Розважівського району Київської областей розпочали естафету передачі землі з могили учасників Другого зимового походу до Києва. Земля з могили також була передана представникам усіх українських земель [432, с. 224]. Естафетою до Києва передали і лист, у якому висловлювалося прохання “встановити цю землю перед віттарем Божим в Софіївському соборі, щоб вона завжди нагадувала про незабутню героїку кращих синів України” [216, с. 164]. У Києві 23 листопада о 14 годині у церкві Андрія Первозванного відправлено жалобну панахиду за участю керівництва міста та області [279].

Уже 29 листопада 1941 р. землю з могили учасників Другого зимового походу селяни Димерського району доставили до міської поліції Києва. Тут земля була вміщена до срібної урни, яку встановили на жовто-блакитній скатертині під українськими національними прапорами. Вранці 3 грудня 1941 р. її на зберігання до часу відкриття Софійського собору з відправленням панахиди перенесли до церкви Андрія Первозванного [283]. Серед присутніх на панахиді були О. Ольжич, О. Бойдуник, генерал М. Капустянський, голова УНРади професор М. Величківський, комендант поліції Києва Д. Захвалинський, представники Української церковної ради, Київського міського управління [392, с. 192].

Однак, 21 листопада, після закінчення маніфестації, німці почали затримувати окремих осіб, а за кілька днів після відзначення річниці Базарської трагедії, на Житомирщині, зокрема в Базарі, Житомирі, Коростені, Радомишлі німці розпочали масові арешти як учасників акції у Базарі, так й інших осіб, які мали зв'язки з українськими націоналістами. За різними підрахунками, до кінця осені – початку грудня 1941 р. було заарештовано від понад 200 до понад 750 осіб [392, с. 225]. Більшість заарештованих згодом була розстріляна.

Ці трагічні події листопада-грудня 1941 р. отримали назву “Другий Базар”. Такий розмах ушанування розстрілу учасників Другого зимового походу 1921 р. українськими націоналістами та українськими населенням виявилися неприємною несподіванкою для німців, які оцінивши його масштабність, побачили практичний вплив ідеології ОУН на відродження національного минулого і традицій українців. Тому “Другий Базар” став приводом для проведення масових репресій проти українського націоналістичного руху, знищення його місцевих осередків. Водночас такі дії нацистських окупантів прискорили перехід українських націоналістів обох фракцій ОУН на антинімецькі позиції.

Таким чином, організаційна і державотворча діяльність ОУН у липні – грудні 1943 р. сприяли налагодженню ними освітньо-культурної і соціально-економічної сфер Житомирщини і західних районів Київщини упродовж літа – осені 1941 р. мали значний практичний результат. Їм вдалося у початковий період нацистської окупації при підтримці місцевого населення налагодити видання

українських пресових видань у Житомирі і Бердичеві, реформувати і заново розпочати роботу освітньої галузі, сприяти відновленню театральних і клубних закладів регіону. Всі ці заходи членів ОУН відбувалися при погодженні з окупаційною владою, що у свою чергу не стало причиною вихолощення україноцентричного змісту їхньої роботи. Це певною мірою допомогло деяким чином самоорганізуватись і самовиразитись місцевому українському населенню.

Похідні групи обох ОУН прибули на територію Житомирської і західних районів Київської областей у липні 1941 р. Їхня діяльність спрямовувалася на розбудову організаційних структур, утворення і забезпечення необхідних умов роботи допоміжній українській адміністрації, створення культурно-освітніх й спортивних молодіжних організацій і гуртків.

Члени ОУН(М) поширювали свій вплив переважно в містах, а представники ОУН(Б) намагалися охопити владною ідеологією українське селянство. Головним здобутком мельниківців стало формування культурно-освітніх закладів і встановлення контролю над Житомирським обласним і ряду районних управлінь області. У той же час бандерівцям вдалося розбудувати чисельнішу організаційну мережу на території Житомирської і західних районів Київської областей.

Оунівці, за активної підтримки місцевого населення, організували корінну українську адміністрацію, зокрема, Житомирське обласне управління. Робота цих органів мала соціальну спрямованість, досягла значних успіхів у господарській і культурно-освітній сферах.

Плідною була діяльність українських націоналістів у національно-культурній галузі. Поширення націоналістичної літератури, заснування пресових видань, пропаганда української національної символіки, відновлення церковного життя, виховання молоді, визначили характер діяльності українських націоналістів у сфері державного будівництва станом на 1941 р.

РОЗДІЛ 3

ІСНУВАННЯ І ФУНКЦІОНУВАННЯ МЕРЕЖІ ОУН(Б) В УМОВАХ НАЦИСТСЬКОГО ОКУПАЦІЙНОГО РЕЖИМУ ПРОТЯГОМ 1942 РОКУ

3.1. Німецька цивільна окупаційна влада та її політика

Декретом А. Гітлера від 20 серпня 1941 р. на більшій частині окупованих вермахтом українських територій створювався райхскомісаріат “Україна”, який поділявся на шість генеральних комісаріатів (або генеральних округів чи генералбецірків). До генерального комісаріату “Житомир” були включені території Житомирської, північної частини Вінницької областей і південної частини Поліської області БРСР. Генеральний комісаріат “Київ” охоплював сучасні Київську, Черкаську і Полтавську області [431, с. 91]. Очолював кожний генерал-комісаріат начальник поліції безпеки (СП) і служби безпеки (СД), а загальне керівництво всіма поліцейсько-каральними заходами здійснював командувач військами СС [507, с. 112]. Генеральні комісаріати склалися з гебітскомісаріатів (або гебітів), які охоплювали 250–400 км² території із населенням від 150 до 350 тис. осіб та були основною адміністративною одиницею у нацистській окупаційній системі [434, с. 62]. Генеральний комісаріат “Житомир” включав 29 гебітскомісаріатів (це була найбільша їхня кількість з усіх шести генеральних комісаріатів. – Авт.), а “Київ” – 26. Територія Житомирської області, яка складалася із 36 районів була поділена на 11 гебітскомісаріатів: 1) Бердичів, до складу якого входили м. Бердичів, Андрушівський, Бердичівський і Янушпільський райони; 2) Ємільчино – Барашівський, Городницький і Ємільчинський райони; 3) Житомир – м. Житомир, Житомирський, Троянівський і Черняхівський райони; 4) Звягель (сучасний Новоград-Волинський) – м. Звягель, Баранівський, Довбишський, Звягельський, Пулинський і Ярунський райони; 5) Коростень – м. Коростень, Горошківський, Коростенський, Лугинський і

Чоповицький райони; 6) Коростишів – Брусилівський, Корнинський і Коростишівський райони; 7) Овруч – Базарський, Народичський і Овручський райони; 8) Олевськ – Олевський і Словечанський райони; 9) Радомишль – Малинський, Потіївський і Радомишльський райони; 10) Ружин – Вчорайшенський, Попільнянський і Ружинський райони; 11) Чуднів – Любарський, Миропільський, Романівський і Чуднівський райони [105, арк. 2; 65, арк. 5–6]. Західні райони Київської області були включені до трьох гебітскомісаріатів: Васильків, Іванків і Київ [1, арк. 8].

З кінця 1941 р. – до вересня 1942 р. комісаром генерального округу “Житомир” був Курт Клемм [612, р. 107; 219, с. 59, 63], а з листопада 1942 р. і до кінця 1943 р. цю посаду обіймав бригаденфюрер СС Ернст Ляйзер [317; 219, с. 77, 97; 378, с. 49].

Житомирське обласне управління, яким його створили українські націоналісти, було ліквідоване у середині листопада 1941 р., коли у місто прибули представники цивільної нацистської окупаційної влади. Деякий перехідний час справами обласного управління керував державний комісар обер-лейтенант Брунс [296]. Згодом, при генерал-комісаріаті “Житомир” було створене Українське бюро – орган без жодних законотворчих повноважень, який мав лише дорадчі функції. Відділи Українського бюро підпорядковувалися відповідним відділам генерал-комісаріату. В Українське бюро перейшли працювати багато колишніх функціонерів Житомирського обласного управління. Так, наприклад, його секретарем до листопада 1943 р. був М. Ясинський [191, арк. 19 зв.], референтом відділу у справах освіти працював О. Мережинський, а інспектором шкіл був Купріян Карпович Григорусь [200, арк. 19–20], референтом з питань православної церкви до квітня 1942 р. працював Г. Мефьодов [179, арк. 18]. Керівником Українського бюро при генерал-комісаріаті “Житомир” із початку його створення був німець Піпер, а з березня 1942 р. – Нідермеєр [191, арк. 57 зв.].

Міське управління Житомира з 25 листопада 1941 р. перейшло під контроль нацистського цивільного управління у місті – штадткомісаріату, і перебувало під безпосередньою зверхністю штадткомісара Житомира Магаса [299], який у другій

половині 1943 р. став гебітскомісарам Житомира [319; 112, арк. 5]. Районні управління також продовжили свою роботу, підпорядковуючись тепер гебітскомісаріатам. Ще однією зміною у роботі органів української допоміжної адміністрації стало те, що до її штату тепер спеціально вводилися представники різних національностей – фольксдойчі, поляки, росіяни [168, арк. 14 зв.].

Органи нацистської цивільної окупаційної адміністрації відразу встановлювали максимальний контроль над життям місцевого населення. Так, 21 листопада генерал-комісар видав накази “Про обов’язкове оголошення перенесин і зміни місця перебування” і “Про здачу пальної зброї і боєприпасів” [301].

Після запровадження цивільної нацистської влади зміни торкнулися й інших органів влади, які були створені ще членами похідних груп ОУН і місцевою українською адміністрацією. Після переформування і підпорядкування української допоміжної поліції структурам нацистської цивільної окупаційної адміністрації у ній різко скоротилась питома вага членів і симпатиків ОУН. Через переслідування нацистами членів ОУН були змушені повернутися із Житомира у Західну Україну начальник політичного відділу обласної поліції Микола Кузьменко, а також співробітники цього відділу Семен Сниш і Василь Гомон [166, арк. 169–171]. У листопаді 1941 р. був заарештований начальник обласної поліції, виходець із Західної України Кулицький, якому по звільненню було наказано протягом 24 годин залишити Житомир. Також, залишили свої посади заступник начальника обласної поліції, член ОУН(М) Василь Ширей і керівник кримінального відділу Керша. Про обмеження повноважень української допоміжної поліції у цей період свідчив поліцейський села Колодязне Романівського району Ларіон Ковалюк, якого заарештували за підозрою у належності до ОУН. За його словами, після підпорядкування поліції нацистській окупаційній владі, він ніс службу вже без зброї [441, с. 77].

Загалом, після реорганізації обласної поліції з неї була виділена кримінальна поліція, яка з березня 1942 р. перейшла під контроль служби безпеки Райху (СД) [166, арк. 150–158].

З приходом у генеральний комісаріат “Житомир” нацистської цивільної адміністрації розпочалося впровадження заходів із експлуатації людських, матеріальних і природних ресурсів. У регіоні пріоритетною галуззю народного господарства було сільське господарство, а промисловість здійснювала переробку сировини і мінімально забезпечувала потреби місцевих жителів у товарах широкого споживання. Райхсміністер окупованих територій Сходу А. Розенберг іще 5 серпня 1941 р. видав розпорядження про обов’язкове запровадження на окупованих територіях трудової повинності для всіх жителів віком від 15 до 65 років [507, с. 120]. На Житомирщині, щоб оцінити реальний стан виробничих потужностей, нацисти закінчили розпочатий ще Житомирським обласним управлінням перепис і облік усіх промислових підприємств [106, арк. 34–38 зв.]. Уже 19 листопад 1941 р. генерал-комісар для налагодження виробництва цукру на вцілілих заводах, видав постанову “Про вивозку буряка на приймальні пункти цукроварень” [297]. 1 грудня 1941 р. було запроваджено розпорядження райхскомісара про врегулювання заробітної плати промисловим робітникам у райхскомісаріаті “Україна” (Див. Додаток Д).

Відбувалося шалене зростання цін. Начальник фронтового оперативного відділу “Південь” у своєму звіті за 7 вересня 1941 р. відзначав, що співвідношення між цінами і заробітною платнею зумовлене недосконалістю радянської економіки. Також існувала велика різниця між цінами на продукцію промисловості і сільського господарства. Постійне зростання рівня інфляції призводило до поширення натурального обміну, перешкодити якому нацистська окупаційна влада не змогла [441, с. 79].

Фіскальна політика нацистів передбачала встановлення різноманітних податків: на потреби німецького житлового будівництва, транспортні засоби, худобу, благочинні справи, зі спадщини, на домашніх тварин, кіно, промисли, тощо [402, с. 358]. Наприклад, жителі Горошківського району мали сплатити подушний податок із кожного чоловіка у 200 крб., податок за “визволення” по 100 крб., “лікарський” податок – по 100 крб. з особи, податок з кожної корови – 1200 крб., із свині – 800 крб., із собаки – 300 крб., і навіть із кішки – 100 крб. [218, с. 7–

8]. Ці податки у поєднанні зі штрафами, що накладалися за найменші провини, погіршували і без того вкрай важке матеріальне становище населення.

Сільське господарство у райхскомісаріаті “Україна” було для нацистів особливо важливою складовою їхньої економічної експлуатації окупованих українських територій. У Житомирі генеральний комісар 21 листопада 1941 р. видав постанову № 96 “Про облік площ земельних угідь, що є у користуванні” і наказ № 297 “Про суцільний перепис худоби на терені Житомирської області за станом на 1 січня 1942 р.” [298].

Райхсміністр А. Розенберг 15 лютого 1942 р. підписав наказ про новий земельний порядок. Залишалися великі сільськогосподарські об’єднання, колишні колгоспи і радгоспи перейменовувалися у “громадські господарства” і “державні господарства”. Граючи на почуттях селян, оголошувалася приватизація присадибних ділянок, обіцяли дозволити одноосібне користування значними наділами землі тим, хто виконуватиме зобов’язання щодо німецької влади і “громадського господарства”, виявиться політично лояльним [402, с. 356]. Станом на 30 вересня 1942 р. у генерал-комісаріаті “Житомир” було розподілено понад 8500 га присадибної землі. Біля 300 громадських господарств перетворилися на хліборобські спілки [316]. Щоб викликати майнове та соціальне розшарування населення в українському селі та цим самим мати підтримку його частини, окупанти залишили на довоєнному рівні заробітну плату головам громадських господарств, агрономам, зоотехнікам, ветеринарам і механікам [557, с. 102].

Рейхсміністерство окупованих територій Сходу 4 травня 1942 р. надіслало інструкції сільськогосподарським керівникам, у яких наголошувалося: “Завдання полягає у тому, щоб продуктову і сільськогосподарську сировину швидше пускати в хід, всю південну армію утримувати за рахунок села, а також відправляти до райху необхідну кількість продовольства” [548, с. 350]. У генерал-комісаріаті “Житомир” норми здачі молока у I-му кварталі 1942 р. становили 100 літрів із одного селянського підсобного господарства при не менше як 3,8% жирності, а у II-му другому кварталі – уже 200 літрів [311]. За свідченнями голови Брусилівського селищного управління І. Яцевича у 1942 р. мешканці, які мали 1

корову повинні були здати 450 літрів молока, а у 1943 р. – аж 600 літрів. Також кожне господарство здавало по 240 штук яєць у рік [148, арк. 20 зв.].

Загалом нацистський окупаційний режим завдав збитків колишнім колгоспам Житомирщини на суму 13.887.334.000 карбованців [218, с. 19]. Про кількість вивезеного до Третього райху продовольства з середньостатистичного громадського господарства довідуємося зі свідчень голови сільського управління с. Юрківщина Ярунського району Мартина Веремійовича Шевелюка. У 1941 р. це господарство здало 2690 центнерів всіх видів зернових, у 1942 р. – 3045 центнерів, а у 1943 р. – 1300 центнерів. Окрім цього, вивезено велику кількість худоби: корів – 31, телят – 29, коней – 42, свиней – 93, овець – 112. Було також здано 12 возів із упряжжю [161, арк. 52 зв.–53].

У січні 1942 р. на території Житомирщини нацисти здійснили перший добровільний набір робочої сили у Німеччину: записалися 300 добровольців [70, арк. 17]. Згодом стане зрозуміло, що розголошена у місцевій пресі [307; 308] добровільність була лише димовою завісою, а насправді ж цих людей у Райху чекали важкі умови праці й жорстоке ставлення. Тому населення усіяко намагалося уникнути відправки на роботу до Німеччини. Набули поширення всеможливі форми симуляції, а частина молоді навіть вдавалася до самокалічення. Так, у наказі житомирського генерал-комісара усім гебітскомісарам від 17 вересня 1943 р. вказувалося, що молоді люди, які прибувають до штабів для відправлення у Райх, випивали перед цим настоянку з махорки, щоб викликати прискорене серцебиття і запаморочення голови чи використовували штучну підтримку різних шкірних захворювань, опухлості кінцівок, тощо [219, с. 128]. У таких випадках населенню часто допомагали місцеві лікарі.

Щоб забезпечити Німеччину необхідною кількістю робітників зі сходу – остарбайтерів нацистська цивільна окупаційна влада встановила жорстко контрольовану систему. Генерал-комісар розсилав накази гебітскомісарам, які розподіляли кількість осіб по районах і відправляли план головам районних управлінь, а останні – головам сільських управлінь і громадських господарств. Кількість остарбайтерів із кожного села залежала від загального числа людей

необхідної вікової групи. Для прикладу, наведемо наступні дані: із селища Брусилів за весь період окупації на примусові роботи до Райху вивезено біля 200 чоловік [148, арк. 20 зв.], з села Токарів Ярунського району відправлено біля 40 осіб [157, арк. 4], а з села Грабняк Горошківського району вивезено 16 молодих людей [156, арк. 19]. У разі зриву планів набору робочої сили, окупаційні поліційні органи розпочинали облави і полювання на людей. Коли ж і такі заходи виявлялися безрезультатними, здійснювалися каральні акції проти населення цілих сіл. Загалом, з Житомирської області було вивезено на роботи до нацистської Німеччини 75535 осіб [466, с. 90–91; 218 с. 18].

Нацистська окупаційна влада створила власну валютно-грошову систему. Спочатку на території райхскомісаріату “Україна” були запровадженні окупаційні марки – білети імперських кредитних кас номіналом 50 райхспфенінгів, 1, 2, 5, 20 і 50 райхсмарок. Одночасно з ними залишалися законним платіжним засобом радянські рублі і червінці, для яких, однак, було встановлено занижений курс: 10 рублів = 1 окупаційна марка, до війни ж курс утримувався на рівні: 2 радянські рублі = 1 німецька марка [606, с. 303–304].

Триваліше, ніж очікували керівні кола Німеччини, продовження воєнних дій вимагало все більшого залучення до економіки Третього райху сировинних ресурсів, продукції сільського господарства, робочої сили з окупованих територій. Тому 5 березня 1942 р. було створено Центральний емісійний банк “Україна”, філії якого відкрилися у великих містах райхскомісаріату. Цей банк отримав право випускати власні банкноти – карбованці, які мали таке ж співвідношення до райхсмарки як і радянські рублі [312]. З 1 червня 1942 р. ним в обіг були випущені банкноти номіналом 1, 5, 10, 20, 50, 100, 200, та 500 карбованців. Усі купюри цієї серії були віддруковані у Берліні на високоякісному папері з водяними знаками [606, с. 304].

Щоб замінити радянські рублі окупаційними карбованцями було видано розпорядження про обмін у Житомирі з 6 до 25 липня 1942 р. грошових знаків вартістю 5 рублів, 1, 3, 5 і 10 червінців. В обігу залишилися номінали в 1 і 3

радянських рублі [312; 313]. Всього до 1 січня 1944 р. було видрукувано окупаційних грошових знаків на загальну суму 1195 млн карбованців [606, с. 304].

Згідно вироблених у серпні 1942 р. у штабі А. Гітлера і міністерстві окупованих територій Сходу конкретних заходів колонізації у райхскомісаріаті “Україна” мали бути створені поселення для німецьких колоністів. Одне із таких поселень, за назвою Гегевальд розташовувалося у південній частині Житомирської області, куди відразу після жнив планували переселити 10 тис. німецьких колоністів з України [491, с. 247–248]. Після проголошення цієї програми колонізації Г. Гімmlер перевів свій головний штаб у район Гегевальд. Йому була доручена боротьба з Рухом Опору, і цим самим він хотів наблизитися до театру бойових дій [491, с. 248]. Г. Гімmlер 16 вересня 1942 р. у своїй годинній промові перед апаратом військ СС і поліції, зокрема, торкнувся і питання майбутньої колонії на Житомирщині – Гегевальда [612, р. 162].

16 листопада 1942 р. генерал-комісар Е. Лайзер видав наказ напівофіційного характеру “Про створення німецьких колоній”. У ньому вказувалося, що на основі наказу райхскомісара від 15 жовтня 1942 р. виділяється на південь від Житомира і з північної частини Бердичівського гебітскомісаріату – округа Гегевальд, яка буде заселена виключно переселенцями з фольксдойчів. У ній не передбачалося поділу на райони. Гебітскомісар Гегевальда називався гебітсначальником і призначався із фольксдойчів [219, с. 77]. До Гегевальда ввійшло 29 населених пунктів і його територія сягала 45 км² [638]. Німецька колонізація на Житомирщині передбачала створення особливого матеріального і духовного обслуговування фольксдойчів. Наказ такого змісту генерал-комісар Е. Лайзер розіслав гебітскомісарам 25 лютого 1943 р. Разом із закликами виховувати фольксдойчів у дусі спільноти, зазначалося, що можливе і подальше відселення українців і переселення фольксдойчів у невеликих масштабах [218, с. 106].

Через рік створення Гегевальду генерал-комісар Е. Лайзер видав розпорядження від 23 вересня 1943 р. про створення наступної колонії фольксдойчів Ферстерштадт з центром у Черняхіві. Його гебітсгауптманом був призначений оберфюрер СС Чімтке. Протяжність цієї колонії з півдня на північ

досягала понад 90 км². Виселення українського населення розпочалося ще з кінця 1942 р. [638]. Зокрема, у Черняхівському районі було відселено населення 11 сіл (Головине, Горбаші, Іванків, Стирти, Троковичі, Осники та ін.) – усього близько 5,5 тис. осіб, у Горошківському – Березівка, Рудня, Солдирів, Фасова. У березні 1943 р. із с. Івановичі Пулинського району було відселено населення до с. Великий Яблунець Барашівського району. Виселенці були змушені залишати власні оселі, господарство, майно та ін. [441, с. 82].

У райхскомісаріаті “Україна” була заборонена будь-яка політична діяльність місцевого населення, не дозволялося проводити публічні збори і демонстрації, створювати нові товариства, а вже існуючі організації перевіряли на лояльність до нацистської влади, після чого їх розпускали або брали під суровий нагляд.

Заборону нацистської окупаційної влади проводити будь-які демонстрації українські націоналісти у повній мірі відчували після відзначення 20-річчя Базарської трагедії, коли почалися масові арешти його учасників. За різними підрахунками, до кінця листопада – початку грудня 1941 р. було заарештовано від понад 200 до 750 осіб [392, с. 225; 384; 410, с. 16]. Відповідно до даних Волинського інспекторату ОУН була заарештована 721 особа [498, с. 135], серед яких значна кількість як мельниківців, так і бандерівців. На цифру у 720 заарештованих вказує і В. Косик [491, с. 199]. Більшість із заарештованих, зокрема Житомирський міський провідник ОУН(М) Ю. Орищенко з дружиною і керівник мельниківців у Радомишлі Сурмач [491, с. 199], були розстріляні. Розстріл 120 заарештованих відбувався у Житомирі в районі Мальованки 6 грудня 1941 р. [432, с. 225]. Нині дослідники називають цифру до півтисячі розстріляних нацистами осіб [509, с. 13].

9 березня 1942 р. райхскомісар Е. Кох видав наказ із грифом “Таємно!” відносно товариства “Січ”. У ньому наголошувалося, що попри офіційний статус організації як молодіжного націоналістичного руху, у ній проводиться політичне навчання [441, с. 83; 491, с. 224]. Нацистська окупаційна влада, щоб не допустити зростання національної свідомості молодого покоління заборонила діяльність

товариства “Січ” [547, с. 92]. Утиски німців позначилися на роботі Житомирського міського українського театру, який контролював особисто штадткомісар Магас і назначені ним військові інтенданти. У жовтні 1941 р. хорова капела і капела бандуристів – усього близько 14–16 чоловік, під керівництвом І. Чауса разом із співаками київської опери та артистами балету – 10 чоловік, за наказом окупаційної влади, виїхали на Лівобережну Україну для обслуговування фронтових і тилкових частин вермахту. Керував об’єднаною групою артистів німець Флегер. Українські артисти перебували у Лубнах, потім – у Полтаві і Києві, де виконували народні та церковні пісні, щедрівки, колядки та ін. У лютому 1942 р. артисти Житомирського міського українського театру повернулися додому [323; 199, арк. 13, 43–47; 116, арк. 3, 20–24].

У червні 1943 р. директора Житомирського міського українського театру І. Клепаченка заарештувала СД. Новим директором театру Магас призначив Івана Сильвестровича Пустовойтенка. І. Пустовойтенко здійснював заходи адміністративно-господарського і фінансового характеру лише з дозволу нацистів, окрім цього він мав слідкувати, щоб серед персоналу театру не було антинімецьких, прорадянських і націоналістичних настроїв [177, арк. 19–24].

Зазнала змін і робота Житомирського обласного українського клубу, очолюваного Л. Пінтовим. Його програма і репертуар затверджувалися штадткомісаром. З 1942 р. статус клубу із обласного був переведений у міський [145, арк. 18], а з 18 травня клуб перейменовано в Житомирський малий театр [100, арк. 109].

Нацистська цивільна адміністрація у райхскомісаріаті “Україна” перебудувала всю довоєнну освітню систему. Німці не забували постійно наголошувати, що “нова” українська школа повинна будуватися на національній основі. Однак, вже на початку 1942 р. після видання низки німецьких указів перед народними школами генерального округу ставилися дуже скромні завдання – навчити дітей писати, читати, рахувати і подати елементарні відомості з інших навчальних дисциплін. Наприклад, поняття про землю можна було подавати дітям тільки через викладання природознавства.

Загалом у Житомирській області на кінець 1941–1942 навчального року відновили навчання у 1210 школах, у яких навчалось 11085 дітей, а заняття проводили 3187 учителів [625, с. 98–99].

Указ райхскомісара від 31 серпня 1942 р. дозволяв навчатися місцевому населенню тільки в чотирирічних народних школах. Всі інші школи, які діяли до цього, закривалися [49, арк. 2]. Відповідно до указу на Житомирщині і західній Київщині дозволялося функціонування початкових шкіл чотирьох типів: 1, – 2, – 3, – 4 – класних. За наказом німецької влади в процесі навчання і виховання українські педагоги значну увагу мали приділяти дисципліні учнів.

У кінці літа 1942 р. під контролем нацистів у генерал-комісаріаті “Житомир” були розроблені та затверджені нові навчальні плани, які дещо відрізнялися від складених у серпні 1941 р. за участі українських націоналістів. За новими планами, з третього і четвертого класу вилучалася історія України, натомість і надалі пріоритетними у навчальних планах залишалися українська мова [108, арк. 2].

Для навчання у нових умовах катастрофічно не вистачало підручників. Тому з дозволу нацистської окупаційної влади використовували радянські книжки, проходили перевірку цензурою “на благонадійність”. Ця процедура полягала у наступному. Василь Михайлович Роде, який у другій половині 1942–1943 рр. працював у Житомирі директором дитячої і громадської бібліотек та книжкового складу спільно з групою безробітних вчителів за наказом німців заклеїли у шкільних підручниках портрети членів ВКП(б) і радянського уряду, закреслили всі політичні гасла і революційні вірші. Після цього на підручнику обов’язково ставився штамп “Перевірено!” і він був придатний для використання в окупаційній українській школі [180, арк. 3, 14, 17].

Починаючи з весни 1943 р., освітні процеси у генеральному комісаріаті “Житомир” через наближення військових дій та недостатню наповненість класів дітьми, згортаються. У березні 1943 р. у Житомирі була сформована робоча група вчителів на очолі з Ю. Мережинською. Ця група повинна була укласти підручник з граматики й читанку для учнів третіх класів українських шкіл [200, арк. 160 зв.–162].

Незважаючи на складні умови 1942–1943 навчального року, навчання у школах завершилося 15 червня 1943 р. Випускні іспити провели від 20 червня до 6 липня (значно пізніше, затвердженої на початку року дати). Після завершення літніх іспитів 1943 р., школи припинили свою роботу [625, с. 102]. У кінці серпня освітяни, сподіваючись, що окупаційна влада дозволить здійснювати навчання, 25–26 серпня 1943 р. у Житомирі організували методичну нараду. Присутні педагоги визначили напрями роботи наступного навчального року. А представник генерал-комісара Шульц запевнив учителів, що, незважаючи на труднощі воєнного часу, школи будуть працювати [320]. Голова Житомирського міського управління Д. Павловський в оголошенні за 9 вересня 1943 р. повідомляв: “... з вересня місяця розпочалося навчання в народних школах міста. Всі діти шкільного віку від 7 років повинні обов’язково відвідувати школу” [321].

Функціонування технікумів і вузів дозволялося лише у стратегічно важливих для Німеччини галузях, що відчували недостатню кількість кадрів – у медицині, транспорті, сільському господарстві, видобувній промисловості та ін. Згідно з розпорядженням райхскомісара від 8 грудня 1941 р. дозволялося проводити навчання в усіх ремісничих, сільськогосподарських і лісогосподарських професійних училищах та курсах з навчання жінок домогосподарству, шиттю, догляду за хворими та гігієни, натомість заборонялася діяльність вищих навчальних закладів – інститутів, університетів, шкіл підвищеного рівня. Вже відкриті вищі школи і училища такого типу закривалися [26, арк. 39]. Тому вузи педагогічного спрямування у генерал-комісаріаті “Житомир” працювали до літа 1942 р. і були закриті. Робота Житомирського вчительського інституту ще з осені 1941 р. носила чисто формальний характер, через те, що навчання практично не проводилося.

У генерал-комісаріаті “Житомир” працювали дві педагогічні семінарії: чоловіча в Коростишеві та жіноча в Житомирі (вул. Гоголівська, 10) [625, с. 108, 107].

У Житомирі ще з вересня 1941 р. діяла музична школа, де були класи фортепіано, скрипки, віолончелі, народних інструментів. Пріоритетним у таких закладах вважалося вивчення творів світових класиків, переважно німецьких – Баха,

Бетховена, Гайдна, Шуберта та ін. У школу нерідко заходили німецькі солдати, щоб послухати музику або пограти на фортепіано [24, арк. 3].

Восени 1942 р. з дозволу німецької влади в Бердичеві відкрили мистецьку фахову школу, де було два класи – живопису і кераміки [374].

За планом організації фахової освіти сільськогосподарського спрямування в Житомирській окрузі протягом 1942 р. передбачалося відкрити 8 середніх сільськогосподарських шкіл та одну ремісничу [99, арк. 11]. 25 лютого 1942 р. у Житомирі була відкрита агрономічна школа, яка вважалася вищим типом сільськогосподарських шкіл [309].

Значний успіх був у роботі медичних навчальних закладів. У квітні 1942 р. були відкриті житомирські фармацевтичне і стоматологічне училища [24, арк. 64].

У лютому 1943 р. навчальні заклади середнього рівня припинили свою роботу через трудову мобілізацію молоді до Німеччини. З весни 1943 р. у роботі спеціальних навчальних закладів генерал-комісаріату “Житомир” почався спад [625, с. 118].

Для нацистської окупаційної влади надзвичайно важливим було за допомогою пропаганди продемонструвати місцевим мешканцям “здобутки” і “переваги” власної політики. Найпридатнішим засобом для цього виявилася засновані ще за сприяння емісарів похідних груп ОУН пресові видання. У Житомирі протягом 1942–1943 рр. продовжувала видаватися газета “Голос Волині”, яка після залишення Д. Маслієм наприкінці листопада 1941 р. посади редактора стала друкованим органом німецької цивільної окупаційної адміністрації. Її редакторами працювали Євген Огуревич [298] і Юрій Гриненко [310; 198, арк. 28]. Останній, виявлений нами, примірник цієї газети під номером 125 датований 23 жовтня 1943 р. [322].

У 1942–1943 рр. продовжила виходити Бердичівська окружна газета “Нова Доба”, яка також перейшла на проокупаційні позиції. Її редактором до арешту у серпні 1943 р. СД працював В. Семенюк [193, арк. 29]. Номери газети у вересні – жовтні 1943 р. виходили без підпису редактора. Весь цей час замісником редактора і організатором редакційного колективу був Є. Ярмолук. У кінці жовтня 1943 р. його також заарештувала СД. Служба безпеки Райху звинуватила

Є. Ярмолюка у зв'язках з українськими націоналістами, зокрема із окружним провідником бандерівців В. Яцюком [190, арк. 38–38 зв.]. Редактором “Нової Доби” стала Марина Марківна Панчук-Межибівська [151, арк. 61], яка значилася як виконувач обов'язків редактора від 30 жовтня 1943 р. [350]. Уже згодом вона стала редактором і перебувала на цій посаді до кінця існування газети – з 19 листопада і до 28 грудня 1943 р. [193, арк. 78]. Останній номер газети “Нова Доба”, який нам вдалося віднайти був із загальною порядковою нумерацією 295, або ж 102 за 1943 р., від 9 грудня [351].

На території Житомирської області ряд пресових видань були створені і видавалися протягом 1942–1943 рр. Це: “Визволена Україна” (Чуднів), “Звягельське Слово” (Звягель), “Коростишівські Вісті” (Коростишів), “Овруцькі Вісті” (Овруч), “Олевські Вісті” (Олевськ), “Ружинський Вісник” (Ружин). У Ружині деякий час також виходило видання “Козятинська Газета” [2, арк. 63–80].

На контролі нацистської цивільної окупаційної адміністрації перебувало релігійне життя Житомирщини. 13 травня 1942 р. райхсміністр А. Розенберг видав інструкції, які дозволяли існування релігійних громад лише за умови їхньої аполітичності. Церковні структури також поділялися за територіями генерал-комісаріатів, де були окремі єпископи, чия юрисдикція не виходила за їхні межі [548, с. 358] У штаті політичного відділу генерал-комісаріату “Житомир” був референт з релігійних справ – німець Ленгоф, який заверджував списки священників, призначених єпископами у приходи [179, арк. 19 зв.].

У травні 1942 р. генерал-комісаріат передав питання релігійного життя до сфери компетенції новоствореної Житомирської єпархії Української автономної церкви. Головою управління Житомирської єпархії став єпископ Бердичівський Леонтій (Василь Филипович), секретарем – Г. Мефьодов, входили також протоієрей і тодішній настоятель Михайлівської церкви А. Коренчевський і священник Свято-Успенської (Подільської) церкви у Житомирі Серафим Климов. Останній у серпні 1943 р. виїхав у Галичину і його місце у єпархії посів Арсеній Дахнюк [179, арк. 18, 27–31, 47]. Машиністкою єпархіального управління

працювала Є. Бернатович. Єпископ Леонтій у листопаді 1943 р. евакуювався разом із німецькими військами.

У травні 1942 р. Українську автокефальну православну церкву офіційно визнав райхскомісар Е. Кох. Її главою він призначив луцького архієпископа Полікарпа (Сікорського) [548, с. 357]. Роз'єднана православна церква на території райхскомісаріату “Україна” була потрібна лише нацистській окупаційній владі. Це добре розуміли і самі церковні зверхники. Тому у середовищі, перш за все кліриків УАПЦ, визріла думка про об'єднання з УАЦ. 8 жовтня 1942 р. у Почаєві, де була резиденція архієпископа Олексія (Громадського) був підписаний Акт про об'єднання двох українських церков. Але це не входило у плани німецьких окупантів. Вони заборонили єпископу Мстиславу (Скрипнику), який підписав Акт від імені УАПЦ взагалі перебувати на Правобережній Україні і займатися будь-якою релігійною і політичною діяльністю та змусили архієпископа УАЦ Олексія 15 грудня 1942 р. відкликати підпис під Актом про об'єднання [491, с. 297–298].

Згідно з архівним документами, у генерал-комісаріаті “Житомир” нацистська окупаційна влада, з метою посилити інтриги у православній церкві поступово почала надавати більшу підтримку УАПЦ. Деякі райони, як Бердичівський, Корнинський, Попільнянський та ін. мали більше автокефальних приходів, ніж української автономної церкви. Відбулася українізація богослужіння. У Житомирі за рішенням влади і сприяння єпископа Житомирського і Вінницького Григорія (Огійчука) Христо-Воздвиженська церква на вулиці Кафедральній була відібрана в автономістів та передана у підпорядкування автокефальникам [318]. Її відкрили 29 липня 1943 р. і першим настоятелем церкви став священик із західних областей України Олексій Прибитківський. На урочистому відкритті були присутні єпископ Григорій, бургомістр Житомира Д. Павловський, голова облспоживспілки О. Кізуб і керівник міської торгівлі Олександрович. За місяць до приходу у Житомир частин Червоної армії автокефальна церква припинила тут свою діяльність [67, арк. 71].

До кінця 1943 р. на території Житомирської єпархії діяло 300 автономістських та 100 автокефальних приходів [584, с. 290].

Значна частина церков у райхскомісаріаті “Україна” стали засобом пропаганди нацистської окупаційної адміністрації. Під тиском німців православні єпископи випускали заклики до населення про підтримку “нового порядку”, здачу сільськогосподарської продукції, виконання різних робіт. Така позиція викликала невдоволення віруючих, підривала в їхніх очах авторитет церкви [548, с. 359]. Так, єпископ Леонтій разом із Г. Мефьодовим та А. Коренчевським підписували послання до віруючих, текст яких складали у політичному відділі генерал-комісаріату. Ці послання поширювалися як листівки або друкувалися у газеті “Голос Волині” [179, арк. 19].

Визначено, що встановлення на території Житомирської і західних районів Київської областей нацистської цивільної окупаційної адміністрації припало на другу половину листопада 1941 р. У зв'язку з цим було ліквідовано Житомирське обласне управління, робота органів сільської і районної влади та української допоміжної поліції ставилася під абсолютний контроль структур генерального комісаріату. Нацистський окупаційний режим, який діяв на цих територіях упродовж кінця 1941 – кінця 1943 рр. за допомогою військово-карального апарату контролював усі сфери життя місцевого населення, реалізовував вироблену вищим політичним і військовим керівництвом Третього рейху політику “нового порядку”, спрямовану на колонізацію та експлуатацію людських, матеріальних і природних ресурсів. Ці заходи нацистів спричинили незворотні жертви серед військовополонених і цивільного населення, нанесли величезні збитки народному господарству регіону. Тому населення окупованих територій чинило саботаж, диверсії, пасивний і відкритий супротив таким заходам німецької окупаційної влади. На Житомирщині і західній Київщині протягом 1942–1943 рр. сформувалися і діяли структури українського Руху Опору, які поділялися на радянських партизанів та підпілля ОУН. Саме в складних і жорстоких умовах нацистського окупаційного режиму і розгорнулася діяльність оунівських осередків на території Житомирської західних районів Київської областей.

3.2. Політичний аспект діяльності структур ОУН(Б) у ході підготовки збройної боротьби на території регіону

Ситуація, яка склалася на 1942 р. у середовищі українського націоналістичного руху, порівняно з 1941 р., мала ряд суттєвих відмінностей. У вересні й листопаді-грудні 1941 р. німецькими каральними органами були проведені масові арешти членів обох фракцій ОУН. Мельниківцям не вдалося відреагувати на ситуацію відповідно до історичного моменту і створені на початку нацистської окупації їхні осередки і керівні центри після репресій припинили свою діяльність. Більша частина колишнього активу ОУН(М) у 1942 р. перейшла до ОУН(Б), члени якої спромоглися краще організувати власне підпілля. Подальше дослідження історії ОУН А. Мельника, окрім вказаної обставини ускладнюється ще й відсутністю на даний час достовірної джерельної бази. Тому вивчення нами діяльності українських націоналістів на території Житомирської і західних районів Київської областей протягом 1942–1943 рр. стосуватиметься уже виключно ОУН С. Бандери.

За 1942 р. декілька разів змінювалися керівники Житомирського обласного проводу ОУН(Б). По лютий 1942 р. провід області очолював Р. Марчак (“Моргун”), [142, арк. 320]. З лютого до літа 1942 р. проводом керував “Отченаш” або “Дядько”, ім’я якого Сергій. Він за неперевіреними даними виїхав по справах Організації у Чернігівську область і там загинув [198, арк. 65]. Після нього – до листопада 1943 р. бандерівське підпілля на Житомирщині очолював виходець із Галичини “Бульба”, справжнє ім’я Микола Васильович [441, с. 93; 140, арк. 320].

Використовуючи попередні напрацювання інших дослідників та неопрацьовані раніше архівні документи, ми також виявили імена деяких керівників відділів Житомирського обласного проводу ОУН(Б). Військову референтуру обласного проводу, що у той час займалася переважно збиранням зброї і морально-психологічною підготовкою кадрів, очолював член похідної групи Микола Микулин (“Зенон”) [142, арк. 321]. Однак, у вказаному джерелі “Зенон” визначається як Іван Савович Дубенко. Ми встановили, що таку

суперечність в ідентифікацію цієї особи внесли свідчення М. Держирука, який вказав саме такі ім'я і прізвище [137, арк. 24 зв.]. Господарчим референтом обласного проводу у 1942–1943 рр. був також член похідної групи Степан Костів (“Омелько”) [130, арк. 16]. Головним пропагандистом бандерівців у Житомирській області працював уродженець с. Старосілля Андрушівського району Єфрем (або Охрім) Мовчан (“Охрім”, “Орел”), який проживав у Житомирі на одній із конспіративних квартир [441, с. 94]. За роботу зв'язкових відповідав уродженець Західної України Євген Костюк (“Женя”) – скоріш за все, ім'я і прізвище були вигаданими, він теж проживав у Житомирі на конспіративній квартирі за адресою: Крошенська, 37 [172, арк. 31–32]. Референтуру Служби безпеки (СБ) ОУН(Б) Житомирського обласного проводу очолював “Марко” [149, арк. 202] – В'ячеслав Загельський (не точно. – Авт.) [142, арк. 321].

У західних районах Київської області був створений Макарівський окружний провід ОУН(Б), до якого входили Васильківський, Макарівський і Фастівський райони. Керівником проводу у 1942 р. був М. Цицик. У структурі Київського обласного проводу бандерівців діяв Бишевський районний провід, під керівництвом голови районного управління Д. Приліпенка [533, с. 259–260].

На початку 1942 р. український визвольний рух зумів відновити частину ліквідованих німцями у вересні 1941 р. організаційних осередків, а також активно почав опановувати нові райони [521, с. 17]. У цей час керівництву ОУН(Б) необхідно було виробити нову стратегію поведінки на окупованих територіях, яка хоча б найменшим чином дозволяла реалізовувати власні політичні програмні положення. Найперше, що потрібно було зробити – це оптимально поєднати протистояння політиці нацистської окупаційної влади, і враховуючи перспективу, – з намаганням не зашкодити війні Третього райху проти СРСР. Бандерівці висунули гасло, яке ознаменувало їхню діяльність у 1942 р.: “підготовка та накопичення сил, проникнення у всі сфери суспільного життя, розбудова організаційної мережі на всій території України та формування умов для створення підпільної армії” [229, с. 4–7].

Військовий кореспондент газети “Правда” Л. Коробков у доповідній записці повідомляв у ЦК КП(б)У, що до січня 1942 р. націоналісти зрозуміли, яким є справжнє ставлення до них німців. Вони почали залишати посади в адміністративних органах окупаційної влади й зосереджувалися виключно на просвітніх установах – клубах, драмгуртках та ін. Згодом націоналісти побачили, що ніякої “самостійної України” німці не дають, що вони грабують народ... Це сильно вплинуло на націоналістів, налаштувало їх проти окупантів і багато з них тепер переховуються у лісах. Вони тепер намагаються зібрати зброю, зберегти її для того, щоб виступити проти Червоної армії. Німцям не вдалося використати націоналістів у боротьбі з радянськими партизанами, бо вони не змогли знайти з ними контакту [55, арк. 6–7]. Каральні органи окупантів повідомляли про намагання бандерівців розставити своїх людей у культурних, наукових й інших неполітичних організаціях, щоб проводити націоналістичну роботу [34, арк. 122].

У німецькому документі за період із 1.02 по 28.02 1942 р. йдеться: “У Житомирі, Кременчуці і Сталіно вдалося заарештувати певну кількість прибічників Бандери, які намагалися приєднати населення до ідеї політичної незалежності України. При цьому було виявлено, що група Бандери своїм членам і працюючим на них євреям постачала фальшиві паспорти” [223, с. 136]. Наведений В. Косиком факт, підтверджується документами із фондів Держархіву Житомирської обл. Він ще раз засвідчує думку дослідників, про відсутність у носіїв ідеології українського націоналізму онтологічної ненависті до інших національностей, зокрема, до росіян та євреїв. У воєнний час нерідко траплялися насильницькі акції за участю українців, жертвами яких було єврейське населення, але їх причини криються не в програмних положеннях ОУН чи у наказах її керівників, а у людській психіці та індивідуальних моральних чеснотах.

Спостереження радянських підпільників у Києві за лютий – березнь 1942 р., вказували про різке загострення відносин між українськими націоналістами та німецькою владою [32, арк. 7]. А звіт за 20 березня 1942 р. повідомляє: “У кінці лютого 1942 р. у Житомирі була викрита значна організація Бандери. У рамках акції між 10 і 13.03.1942 були заарештовані 12 бандерівців” [222, с. 145]. Дане

повідомлення із окупованих території СРСР стало першим, у якому вводилася окрема рубрика під назвою – “Український рух опору” [493, с. 62–63]. В оперативному повідомленні від 30 березня 1942 р. “Про діяльність ОУН-Б і ОУН-М”, вказувалося, що у Житомирі вдалось заарештувати найважливіших функціонерів ОУН регіону: Петра Петригу (“Савчука”), Юрія Варгоцького (“Марчука”), члена ОУН із Чоповичів Шевченка, якого згодом розстріляли, з Черняхівського району – Чабана та Івана Мацківа (“Макса”) [441, с. 89]. Це були члени обласного бандерівського проводу, штаб-квартира якого знаходилася у Житомирі по вулиці Хлібній, 3 [95, арк. 14].

Обласного провідника Романа Марчака застрелили при спробі втечі [126, арк. 1]. Були виявлені приблизно 2000 брошур і листівок. Під ліжком Марчака знайдений пістолет системи наган із набоями “дум-дум”, викрито велику кількість пропагандистських матеріалів, організаційних планів і списки членів у районах Житомир, Київ, Харків, Полтава, а також укомплектована двома друкарськими машинками й печатками майстерня для виготовлення підробних паспортів і пропагандистських матеріалів. [223, с. 151–152]. Після арештів врятувалася секретар Житомирського обласного проводу ОУН(Б), учасниця похідної групи Галина Петрівна Чуйко, яка виїхала у Західну Україну. Бандерівці на Житомирщині перейшли у глибоке підпілля, де їм, однак, досить швидко вдалося поновити зв’язок із віддаленими населеними пунктами краю [94, арк. 4 зв.].

Арешти відбувалися і на периферії. У лютому 1942 р. був заарештований один із керівників Янушпільського районного проводу ОУН(Б) І. Бондар. Через деякий час І. Бондаря звільнили і він виїхав у західні області України [142, арк. 341]. Після цього діяльність місцевої оунівської мережі фактично припинилася [147, арк. 34, 48].

У квітні 1942 р. окупанти затримали коменданта Коростишівської районної поліції Новаківського і його заступника М. Білоцерковича, міського провідника ОУН(Б) І. В. Сладкевича, його заступника Ф. Волошина, якого згодом стратили і члена проводу І. Я. Мирончука.

У Троянові за націоналістичну пропаганду розстріляли Войнаровича та місцевого жителя – референта районного відділу освіти Бугайчука [440, с. 209].

Після таких масштабних викриттів оунівського підпілля німецькі окупанти наочно переконалися, що члени ОУН(Б) проникли у сферу адміністративного управління і створили за допомогою місцевого населення розгалужену мережу [476, с. 94]. Жандармерії генерального комісаріату “Житомир” було доручено заарештувати 356 членів і активістів руху бандерівської Організації. Але одразу уточнювалося, що слідство може викрити більшу кількість людей, причетних до ОУН. Житомирські в’язниці були не спроможні утримувати тривалий час значну кількість затриманих і тому командир поліції безпеки й СД Житомира просив дозволу на переведення частини заарештованих до Києва [95, арк. 15 зв.].

Із цих даних слідує, що на весну 1942 р. бандерівцям у Житомирській області вдалося значно зміцнити позиції і охопити своєю діяльністю велику кількість місцевого населення. Більше того, є свідчення, що враховуючи ситуацію, у якій опинився націоналістичний рух, учасники політ-пропагандистського курсу з Житомирщини у квітні 1942 р. закликали Провід розпочати загальний збройний спротив окупантам [501]. Увага Проводу зверталася на те, що коли цього не здійснять бандерівці, то постане інша організація, спроможна організувати збройні акції або взагалі спалахнуть по Україні стихійні селянські повстання [593, с. 222–223]. Чергове повідомлення німецької поліції інформувало, що починаючи з квітня 1942 р. в околицях Кам’янця-Подільського і Житомира з’явилися малі озброєнні відділи ОУН(Б) [493, с. 63]. А. Кентій зазначає: “бандерівська ОУН і з середини літа 1942 р. приступила до підготовки збройної боротьби за УССД за сприятливих умов” [462, с. 120]. Тому нацистська окупаційна влада починає більше активно боротися із бандерівцями, виокремлюючи їх з інших формацій українського Руху Опору.

Ситуація, у якій опинилася ОУН(Б) після весняних погромів і деяка “надмірна” активність та ініціативність окремих провідних членів стали предметом окремого розгляду на Другій конференції ОУН, яка відбулася у квітні 1942 р. Окрім багатьох інших питань, лідери Організації у постановах

Конференції заявили про дотримання концепції, що війна між Німеччиною і СРСР повинна призвести до “загального виснаження, великих революційних потрясінь і перемін”; членам бандерівської ОУН заборонялося займатися “партизанщиною”, закликалося працювати і накопичувати сили для майбутньої вирішальної боротьби й загальнонаціонального повстання [60, арк. 1–5]. Співробітники СД визначили тактику бандерівців від квітня до серпня 1942 р. так – колосальна пропагандистська робота, саботаж, військова підготовка, розбудова нелегальної мережі [33, арк. 39].

Уже від травня 1942 р. німецькі донесення відзначали активізацію “руху Бандери”, вказуючи на розбудову його структур [229, с. 10]. Тих членів похідних груп, які в 1941 р. – першій половині 1942 р. займали керівні посади, все більш заміщали місцеві оунівці.

У серпні 1942 р. німецькі каральні органи володіли інформацією про активні заходи молодіжних організацій бандерівців з пропаганди ідеї боротьби за самостійну Україну [34, арк. 46–47]. У звіті за 11 вересня 1942 р. міститься наступна інформація: “Після тривалих слідчих дій начальником поліції безпеки і СД у Житомирі був заарештований районний провідник бандерівського руху для Овруча Юрій Троцюк, який володів паспортом, виданим на ім’я Газар Глід. Він зізнався, що від обласного провідника бандерівського руху в Костополі Андрія Луцика отримав завдання організувати район Овруч. На допитах Троцюк повідомив ще про 7 функціонерів, усі вони виключно вчителі” [223, с. 262]. З іншого джерела відомо, що Ю. Троцюка та інших членів організації піддано “спеціальній процедурі” – так нацисти називали розстріл [476, с. 96].

Німецький документ від 25 вересня 1942 р., із промовистою назвою: “ОУН-Б: не партизанська боротьба, а національна революція”, зазначає, що вчитель з Тиверофа, район Житомира (вказаного населеного пункту у Житомирському районі не існувало, можливо, це переклад з німецької мови назви с. Тригір’я. – Авт.), був заарештований, коли здійснював доставку у Київ підпільних бандерівських друкованих матеріалів. Він мав підробні особисті документи [223, с. 279]. У звіті Житомирського начальника поліції безпеки й СД,

станом на 23.10.1942 зроблене узагальнення: “Бандерівський рух все частіше в останній час вдається до активних методів боротьби. Уже у травні можна було відзначити, що бандерівці доволі серйозно зайнялися питанням організації бандитських груп... Крім того, встановлено, що бандерівський рух надає військову підготовку своїм людям, систематично залучаючи їх до проходження військових зборів, які провадяться у рамках націоналістичних банд. По відношенню до більшовицьких банд дотримуються нейтралітету” [34, арк. 121].

У другій половині 1942 р. на Житомирщині обласний провід ОУН(Б) розпочинає об’єднання діючих районних осередків в окружні проводи. Найочевиднішою причиною цьому слугувала необхідність кращого керівництва і координації діяльності низових організаційних ланок. Однак, точних дат оформлення округів ОУН(Б) не існує. Тому, можливим є те, що формування одного округу розпочалося ще в кінці 1941 р., а інший – постав уже 1943 р.

Деякі автори без особливих уточнень зазначають лише, що у 1942 р. осередки ОУН діяли в обласному, в усіх районних центрах і більш ніж 50 селах області [447, с. 132]. У “книзі Пам’яті України. Житомирська область” подана таблиця “Структура ОУН-УПА на Житомирщині”, де вказано існування 3 окружних проводів на території Житомирської області [503, с. 156]. В. Жилюк, спираючись на довідку Управління СБУ в Житомирській області, визначила, що на Житомирщині в структурі обласного діяли 4 окружні проводи ОУН(Б) – Бердичівський, Житомирський, Попільнянський, Пулинський (у довідці УСБУ вказано лише 2 окружні проводи. – Авт.) [440, с. 219]. Однак, ці дані надзвичайно складно відстежити на основі документів, свідчень учасників і спогадів очевидців.

Влітку 1942 р. обласний провідник ОУН(Б) “Отченаш” направив із Мархлевська у Бердичів М. Мусія (отримав псевдонім “Муха”), який прибув у місто 5 липня 1942 р. М. Мусій (“Муха”) перебував у Бердичівському районі до вересня 1943 р. [188, арк. 171–172]. Його обов’язок полягав у тому, щоб допомогти створити на основі діючої районної організації, очолюваної місцевим жителем В. Яцюком, бандерівський окружний провід, до якого мали входити Бердичівський, Чуднівський і Янушпільський райони [440, с. 212]. Що ж до

Бердичева, то упродовж 1942 р. не було спеціального оунівського очільника по місту. Ними також керував В. Яцюк.

У 1942 р. великого розмаху набула кампанія з насильницького вивезення мешканців окупованих територій на роботу до Райху. Українські націоналісти переконували населення не приставати на заклики німців. Так, окрім суворої заборони виїжджати до Німеччини членам своєї організації, вони поширюючи різну дискредитуючу інформацію. В. Яцюк, зокрема, вимагав від членів ОУН(Б) всіяко перешкоджати і підривати заходи нацистської окупаційної влади по відправленню місцевого населення до Німеччини [150, арк. 81]. Найпоширенішою була чутка, що німці спеціально відбиратимуть гарних і здорових українських дівчат для відправлення на фронт до німецьких солдат [33, арк. 35].

У листопаді – грудні 1942 р. М. Мусій за рекомендацією В. Яцюка офіційно залучив до ОУН(Б) мешканців Бердичева Тимофія Семеновича Шведа і Степана Ілліча Моля, які і до того мали певні зв'язки з українськими націоналістами. Членом бандерівської Організації у цей час став колишній окружний і міський провідник ОУН(М) М. Савчук. Він, як голова райуправління, закликав підлеглих працівників саботувати заходи окупантів [150, арк. 82, 27, 165 зв., 226 зв.]

У 1942 р. М. Мусій (“Муха”) встановив зв'язок із жителем с. Никонівка Бердичівського району Василем Безсмертним (розстріляний нацистами за націоналістичну діяльність. – Авт.), якому дав завдання підбирати людей для членства в ОУН(Б) [441, с. 95].

У кінці 1942 р. створену у с. Іванківці оунівську ланку очолив Іван Ковтун. До неї також входили Яків Верезульський, Андрій Ковтун, Микола Швець [150, арк. 258 зв.; 151, арк. 55].

У Чуднівському районі організаційною роботою займався емісар ОУН(Б) Іван Семенович Мусій (“Гедзь”). Тут на сильних позиціях перебував радянський підпільний й партизанський рух. У Чуднові з весни 1942 р. підпільно працював колишній заступник головного редактора бердичівської газети “Нова Доба” оунівець Т. Барабанов [187, арк. 36 зв.]. В іншому ж джерелі вказано, що Т. Барабанов був комуністичним підпільником [207, арк. 20]. У травні 1942 р.

нацисти розстріляли членів ОУН(Б), які входили до редакції чуднівської газети “Визволена Україна”, а в грудні за перевидання радянського букваря із націоналістичним ухилом заарештували завідувача районного відділу освіти М. Хоменка і деяких директорів шкіл [67, арк. 3–6].

У звіті про діяльність підпільної групи с. Турчинівка Чуднівського району за період з 1 травня 1942 р. по листопад 1943 р. вказується: “Підпільна група боролася проти бандерівщини <...> селяни Кривоцюк Петро, Развод Йосип, Задоечко Олександр були бандерівцями і розповсюджували у селі листівки, які їм щосуботи привозив із Бердичева велосипедист. Підпільники вирішили <...> залякати батьків Кривоцюка і Задоечка. Після цього в селі були лише більшовицькі листівки” [79, арк. 121–122].

Що ж до Янушпільської районної мережі, то після виїзду звідси у західні області України І. Бондаря, відновлення оунівських структур у цьому районі протягом 1942–1943 рр. не відбулося [147, арк. 48]. Сам М. Мусій зазначав, що йому частково вдалося провести потрібну роботу у цьому районі [150, арк. 255]. Однак, це у більшій мірі стосується уже 1943 р.

Оунівське видання “По Україні” за вересень 1943 р., вказувало, що Попільнянський окружний провід ОУН(Б) утворювали чотири райони: Андрушівський, Вчорайшенський, Попільнянський і Ружинський. Проте, у цьому ж виданні округ називається Андрушівським [130, арк. 16]. Також у 2-му томі “Літопису УПА. Нова серія” вказується, що у 1943 р. існував саме Андрушівський військовий надрайон або округ [215, с. XVII]. Цей округ окрім указаних у виданні “По Україні” районів, включав іще й Корнинський районний провід [167, арк. 11]. Даний окружний провід у 1941 – на початку 1942 рр. очолював М. Микулин (“Зенон”) [198, арк. 93]. З весни 1942 р. його керівником став уродженець західних областей України, псевдонім якого “Лебедин” [441, с. 97].

Андрушівським районним проводом керував житель с. Малі Мошківці Євген Чеп’юк (“Петро Сковорода”). Його батько Павло Чеп’юк, директор школи у цьому селі деякий час був станичним провідником ОУН(Б) [172, арк. 48].

У січні 1942 р. членом бандерівської Організації стала жителька Андрушівки Ганна Степанівна Дзебас [172, арк. 30]. Весною 1942 р. “Отченаш” і “Зенон” залучили до лав ОУН(Б) уродженку Білорусії Олену Опанасівну Зборовську, яка з 1940 р. проживала в Андрушівці [185, арк. 213]. З цього часу розпочалася її активна діяльність на користь бандерівців. Приблизно у квітні 1942 р. О. Зборовська разом із Г. Дзебас їздили у с. Даничів Корецького району Ровенської області на п'ятиденні курси керівного складу ОУН [172, арк. 30–30 зв.]. На цих курсах О. Зборовській присвоїли псевдонім “Ніла” [185, арк. 213].

Підрайонним керівником ОУН(Б) в Андрушівці з літа 1942 р. працював директор місцевого маслозаводу М. Огір (“Митько”). В Андрушівці він завербував до бандерівської Організації Михайла Ганушка і Пилипа Соколовського, через Г. Дзебас отримав для поширення понад 30 журналів і листівок, відпустив для потреб оунівців близько 15-20 кг вершкового масла і 5 кг сиру [185, арк. 74, 76 зв.]. З осені 1942 р. утримувачем конспіративної квартири в Андрушівці і поширювачем листівок став Василь Андрійович Фомюк. У його будинку “Зенон” і С. Костів (“Омелько”) провели нараду з питань розподілу обов'язків членів Організації. На ній були присутні Василь Гаркун, Степан Дзебас, Г. Дзебас, Іван Рудюк, Віра Рудюк і Роман Кондратюк, якого назначили зв'язковим окружного проводу [185, арк. 94–95].

На території Андрушівського району протягом 1942 р. існували і ряд підрайонних проводів. У с. Зарубинці провід очолював комендант сільської поліції Антон Комзол, у с. Стара Котельня підрайонним керівником був Леонід Микитович Бобер, у с. Яроповичі – Бельшович, діяв провід у с. Нехворощ. Активна пропагандистсько-масова робота проводилася станичним с. Старосілля Тимофієм Яковичем Бездушним (“Бідний”) і головою сільського управління Лазарем Тимофійовичем Хоменком, які отримували націоналістичну літературу від “Охріма” і “Зенона” [192, арк. 15, 17]. З другої половини 1942 р. конспіративну квартиру у Старосіллі утримував Олександр Міщенко. У нього часто переховувалися керівники і зв'язкові обласного проводу [192, арк. 74].

У с. Великі Мошківці станичним працював Василь Леонтійович Гайструк, а його помічником – Сергій Карпович Кукса (“Карась”) [192, арк. 160].

У травні 1942 р. “Зенон” у межах Попільнянського окружного проводу створив Корнинський районний осередок ОУН(Б), керівником якого став колишній очільник Корнинської районної мережі ОУН(М) В. Грінченко. Він залучив до лав членів Організації фельдшера Корнинської районної лікарні Леоніда Петровича Лисака. Референтом із пропаганди був призначений начальник відділу праці Корнинського райуправління В. Превар. Він розповсюджував оунівські листівки у навколишніх селах. В. Превар завербував у ряди оунівців жителя с. Лучин Олексія Оксентійовича Ворохоба (“Степового”), який очолював станицю. У Лучині, окрім станиці діяла ще й ланка, якою деякий час керував Іван Юстинович Ворохоб [142, арк. 335]. У грудні 1942 р. с. Лучин стало центром підрайонного проводу, до якого входили села Великі Голяки, Лучин, Турбівка і Федорівка [137, арк. 80 зв., 112 зв.]. Під впливом В. Превара, в ОУН(Б) вступив статист земельного відділу Корнинського районного управління Володимир Нестерович Медведчук, який у свою чергу залучив до бандерівської Організації жителів с. Мохначка Тихона Гливу та Івана Мельника і очолив у цьому селі оунівську ланку. Її члени поширювали листівки українських націоналістів у с. Скригалівка Фастівського району Київщини, проводили націоналістичну пропаганду у с. Білки Корнинського району [137, арк. 201–213].

На початку червня 1942 р. за націоналістичну діяльність СД заарештувала Корнинського районного провідника В. Грінченка. Під арештом він пробув близько двох місяців і, повернувшись додому, відмовився бути провідником бандерівців у зв’язку з переслідуванням нацистів. Очільник Житомирського обласного проводу ОУН(Б) “Бульба” призначив на його місце інспектора зі страхування Корнинського районного управління Миколу Прокоповича Кладченка. Після цього В. Превар залучив до числа оунівців вчительку с. Ходорків Антоніну Фотіївну Чумак. Під її керівництвом у селі була створена бандерівська ланка [137, арк. 81 зв.–90]. У с. Ходорків станом на 1942 р. також діяла оунівська станиця, під керівництвом Л. Лисака [142, арк. 335].

Згідно з даними, на які ми не знайшли підтвердження архівними матеріалами, 21 липня 1942 р. силами оунівської організації Корнинщени, очолюваної В. Преваром і радянськими підпільниками поблизу станції Скочище здійснена диверсія проти нацистських окупантів – підірвано ешелон із паливом і боєприпасами. Вона завдала нацистам значної матеріальної і моральної шкоди. Проте, по закінченню війни участь у цій диверсії членів ОУН замовчувалася і ставилася у заслугу лише ходоцьким підпільниками [522, с. 43–44].

У вересні 1942 р. новий Попільнянський окружний провідник “Лебедин” призначив керівником корнинського районного осередку бандерівської ОУН В. Превара, який обрав собі прізвище “Богун”. На цей час у районний провід разом із керівником входило 7 членів. Щоб забезпечити районну мережу оунівськими листівками В. Превар навіть конспіративно використовував для їх тиражу друкарську машинку Корнинського районного управління. “Лебедин” наказав корнинським оунівцям створити районний провід у Брусилівському районі. Однак, за відсутності перевірених кадрів і через переслідування оунівців нацистами, виконати це завдання не вдалося [137, арк. 90–90 зв., 132].

Активну діяльність у 1942 р. розгорнув Попільнянський районний провід ОУН(Б). Ним тоді керували М. Держирук (“Степовий”) і Микола Ілліч Іщенко (“Боренко”, “Сергій”) [137, арк. 45, 12 зв.].

На початку 1942 р. у яру між селами Жовтневе й Лозовик Попільнянського району відбулась нарада керівного складу ОУН(Б), де були присутніми окружний провідник М. Микулин (“Зенон”) і головна зв’язкова “Наталка”, такий псевдонім тоді використовувала Ніна Слюсаренко [198, арк. 93].

У січні 1942 р. у с. Кіловка бандерівці створили гурток для української молоді, щоб замаскувати націоналістичну діяльність і підготувати до вступу в Організацію нових членів [167, арк. 10 зв.].

Погроми та арешти, які здійснювали нацистські каральні органи навесні 1942 р. позначилися і на Попільнянській районній мережі бандерівців. Заарештували членів Організації – інспектора районного відділу освіти Семена

Ганзієнка, агронома-садівника земельного відділу райуправління Прищепу та агронома насінневої станції Хомути [237, с. 15–16].

Наприкінці березня 1942 р. оунівців із Попільнянського окружного проводу Бориса Гуменного (“Палія”) М. Держирука (“Сокола”), Юлію Колісниченко (“Конвалію”), Івана Огнівчука (“Ворона”) та Аркадія Олексієнка направили на курси керівного складу ОУН у с. Даничів Корецького району Рівенської області. Курси проходили конспіративно у сільській хаті, де 9 слухачі й проживали. Викладали 3 інструктори. Проживання і навчання на курсах суворо регламентувалося (Див. додаток Е). На курсах тривалістю 7 днів (інше джерело вказує 10 [167, арк. 11]) слухачі вивчали конспіративні правила в організаційній роботі і структуру ОУН, географію і політичну ситуацію у світі [137, арк. 38 зв.].

Після закінчення курсів М. Держирук (“Сокол”) за призначенням “Зенон” у травні 1942 р. став керівником Попільнянського районного проводу ОУН(Б), а влітку він прийняв присягу члена ОУН [137, арк. 45, 58].

Ю. Колісниченко була призначена керівником жіночої мережі оунівців у Вчорайшенському районі. Проте, вчорайшенський районний провідник Б. Гуменний відмовився передати їй у підпорядкування жінок зв’язкових [167, арк. 11]. Тому “Зенон” назначив Ю. Колісниченко зв’язковою окружного проводу і через голову сільського управління с. Кіловка Ф. Грінченка влаштував її санітаркою у сільську лікарню. Там вона зустрічалася із зв’язковими ОУН(Б).

У листопаді 1942 р. Ю. Колісниченко (з цього часу використовувала псевдонім “Оксана”) і зв’язкова районного провідника М. Іщенка Тамара Кирилук (“Маруся”), яка проживала у с. Лозовик їздили за націоналістичною літературою у с. Ілінець Здолбунівського району Рівенської області. Пробувши там 7 днів вони повернулися і привезли дві валізи літератури [137, арк. 224–224 зв.]. У грудні Ю. Колісниченко за завданням їздила по типографічну фарбу і валик для друкарського верстату до Вінницького району [167, арк. 13].

У черні 1942 р. курси для членів ОУН у Корецькому районі (можливо ті самі, що вказувалося вище. – Авт.) відвідали інші оунівці Попільнянщини – жителі с. Жовтневе Н. Слюсаренко і Галина Федоренко. Вони пробули на них 7–8

днів. По прибуттю у Попільнянський район Н. Слюсаренко мала організувати жіночий відділ районного проводу. А у помешканні Г. Федоренко влітку 1942 р. два тижні перебувала друкарська машинка, на якій оунівську літературу і листівки друкувала О. Зборовська (“Ніла”) [198, арк. 64–64 зв., 78].

Із березня до липня 1942 р. мешканець с. Єрчики Яків Шевчук (“Степовий”) був керівником підрайонного проводу с. Жовтневе, до якого входили оунівці з сіл Єрчики, Велика Чернявка, Мала Чернявка, Романівка, Саверці. Я. Шевчук навіть зберігав у себе автомат, який згодом передав “Зенону” [204, арк. 32 зв.–35].

У 1942 р. “Зенон” із членів мельниківської п’ятірки с. Андрушки створив бандерівську ланку під керівництвом М. Радченка. До андрушківської ланки входили С. Буряк, І. Гнатенко, С. Осадчий і Я. Чернишук [171, арк. 75].

У липні 1942 р. “Зенон” залучив до лав ОУН(Б) директора школи с. Хейлів Василя Євстафійовича Запольського (“Діда”). Уже у грудні “Лебедин” назначив його керівником станиці с. Хейлів. На зв’язку у В. Запольського перебував Олександр Горобець (“Панас”) [138, арк. 80 зв.–81].

Керівником Вчорайшенського районного проводу бандерівців після закінчення курсів керівного складу ОУН замість С. Костіва (“Омелька”) став Б. Гуменний (“Палій”). Центр цього проводу, найпевніше, перебував у с. Верхівня. У Верхівні існувала також станиця ОУН(Б) кількістю 10 чоловік, якою керував Семен Павлович Гетьман. До неї належали: Євдоким Бобер – рахівник громадського господарства с. Верхівня, Панас Гавриленко, Дем’ян Павлович Гетьман – голова сільського управління с. Верхівня, Іван Дідик – агроном громадського господарства, Кіндрат Сірук – вчитель верхівнянської школи, Іван Фризюк – бухгалтер громадського господарства, Степан Волинець, Олександр Юрченко, Олена Макарівна Юрченко-Доценко (“Лялька”) [152, арк. 44–45].

Інша оунівська ланка у Верхівні, очолювана Григорієм Гавриленком, складалася із Петра Бобра, Івана Пащенка, Степана Поліщука і Платона Штукало [152, арк. 46].

С. Костів, працюючи викладачем у Верхівнянській гімназії, створив при ній окрему групу українських націоналістів, до якої входили Григорій Демченко –

викладач і завуч гімназії, Антоніна Качалай – викладач, Віктор Лісневський – робітник при господарстві гімназії, Магнушевський – викладач, Талимон Сагащук – сторож, Захар Сірук – директор гімназії, Онисим Слюсар – бухгалтер [152, арк. 26 зв., 47]. Найпевніше, що з загітованих С. Костевим учнів Верхівнянської гімназії у часи її роботи також був створений осередок ОУН(Б). Його учасником став уродженець с. Андрушки Василь Пишнюк [171, арк. 72 зв.]. Самого С. Костіва на початку 1942 р. у Верхівні розшукувала жандармерія [174, арк. 19].

У с. Макарівка взимку 1942 р. Б. Гуменний створений осередок бандерівців. Його персональний склад залишився до кінця не встановленим, відомою є лише чисельність оунівців, яких нараховувалося 25 чоловік [142, арк. 333].

Олексій Сірук керував сільською станицею с. Бистрійка, у яку входило 10 осіб [152 арк. 49].

Загалом, у попередніх дослідженнях встановлено, що Вчорайшенський район був одним із найбільшим за чисельністю членів бандерівської Організації.

На даний час мало історіографічних та архівних даних стосовно мережі бандерівців у Ружинському районі. Відомо, що члени ОУН(Б) Ружинщини узгоджували свою діяльність із керівництвом Вчорайшенського районного проводу [142, арк. 334]. У Ружині 1942 р. встановили зв'язок із оунівцями Верхівні і виконували їхні поточні завдання директор маслозаводу Гусар і завідуючий складом Роман Колесніков. Ланка українських націоналістів існувала у селі Ягнятин, де її очолював Григорій Мельниченко. У с. Карабчиїв націоналістичним осередком керували Сергій Сергатюк і його помічник Іван Коляда. Іван Прохорчук очолював бандерівців с. Вербівка [152, арк. 23–23 зв.].

Третім окружним проводом ОУН(Б) у структурі Житомирського обласного проводу був Пулинський, який включав у себе Барашівський (нині не існує), Горошківський, Довбишський (нині не існує), Пулинський і Черняхівський райони [167, арк. 21]. Керував ним член похідної групи Володимир Михайлович Харко (також зустрічається такий варіант його прізвища як Ніколаєнко. – Авт.) (“Володя”, “Сокил”) [149, арк. 89].

Щодо діяльності бандерівців протягом 1942 р. у Барашівському районі, то нами не виявлено достовірних даних, які б засвідчували хоча б якісь їхні дії.

Після від'їзду влітку 1942 р. М. Мусія (“Мухи”) з Довбиша, оунівська мережа у цьому районі, де більшість населення складала поляки, зазнала занепаду. Щоб зберегти вплив бандерівців В. Харко назначив керівником Довбишського районного проводу ОУН(Б) Степана Захаровича Сірика. Однак, згодом через бездіяльність він був зміщений з цієї посади [142, арк. 345–346].

Значну активність у 1942 р. здійснювали оунівці Горошківського району.

На початку весни 1942 р. через переслідування оунівців нацистами виїхав один із організаторів і керівників підпільної мережі Горошківського району М. Вовк. Приблизно у квітні 1942 р. до директора Давидівської школи і члена ОУН(Б) В. Никитенка (“Лазаренка”) прибула “Ніла” (О. Зборовська), яка повідомила про призначення нового очільника районного проводу. Вона протягом 1942 р. декілька разів відвідувала В. Никитенка, приносила оунівську літературу і передавала вказівки від керівництва проводу [168, арк. 19 зв.–20].

У жовтні 1942 р. В. Харко (“Сокіл”) доручив В. Никитенку заново створити у с. Давидівка оунівську п'ятірку і розподілити між її членами функціональні обов'язки. Ця п'ятірка постане вже у 1943 р. [441, с. 102].

Пулинський район був у центрі подій усього окружного проводу. Керував ним у 1942 р., скоріше за все, напряду сам В. Харко (“Сокіл”) [168, арк. 170].

Весною 1942 р. І. Бондарчук (“Байда”) завербував до лав ОУН(Б) жителів с. Івановичі Захара Степановича Черниша, Максима Савича Черниша і Федора Савича Черниша, який проживав у с. Буряківка. Керівником станиці с. Івановичі у 1942 р. був Василь Мельник [265].

Те, що бандерівці у 1942 р. активно готувалися до майбутньої збройної боротьби з окупантами на всій території України, засвідчую наступний факт. Улітку 1942 р. В. Харко у полі за Івановичами з Василем Бабичем, І. Бондарчуком, О. Голомахом, В. Мельником, І. Степоруком, А. Чернишом та ін., понад місяць, 2–3 рази на тиждень здійснював військовий вишкіл. Цей вишкіл складався із стройової підготовки, вивчення технічних характеристик

вогнепальної зброї і відпрацювання різних прийомів стрільби – з положень, лежачи, сидячи на коліні та стоячи [168, арк. 43, 70]. До “Сокола” або як його ще знали члени Пулинського підпілля – “Володьки” у 1942 р. привозив документи представник бандерівської Організації із Вінницької області [168, арк. 93].

У грудні 1942 р. на нараді оунівської станиці с. Івановичі “Володя” заявив, що ОУН(Б) активно працює зі створення Української повстанської армії, щоб розпочати збройну боротьбу за самостійність України [206, арк. 22 зв.]. До кінця 1942 р. бандерівська станиця с. Івановичі нараховувала понад 30 членів [265].

Черняхівським районним проводом ОУН(Б) у 1942 р. керував голова районного управління Пивовар [441, с. 104]. Улітку 1942 р. у с. Новопіль цього ж району В. Харком (“Соколом”) був створений підрайонний провід, який очолив бухгалтер громадського господарства Павло Іванович Сівченко (“Береза”). Він встановив зв'язок із іншим оунівцем Опанасом Макаровичем Цимбалюком. По завданню П. Сівченка О. Цимбалюк і Пилип Ковальчук розкидали оунівські листівки у селах Крученець і Новопіль [168, арк. 296–296 зв., 300, 303].

М. Шелюг вказує про існування Олевського надрайонного проводу, який з травня 1942 р. по 1943 р. очолював майбутній командувач військової округи “Тютюнник” Федір Воробець – “Верещака” [603, с. 14]. Цей факт уже в 1946 р. на допитах підтвердив сам Ф. Воробець: “з травня 1942 р. до середини січня 1943 р. я був очільником Олевського надрайонного проводу бандерівців” [136, арк. 2]. Олевський надрайонний провід підпорядковувався не Житомирському обласному осередку, а крайовому проводу ОУН(Б) “Північ”. У нього входили Олевський і Словечанський районні проводи. Керівником Олевської районної мережі бандерівців нібито був секретар районної поліції Горбань. Підрайонний провід у с. Хочине очолював директор місцевої школи. Що ж до Словечанського району, то відомо лише про діяльність одного сільського осередку [142, арк. 358].

На території Житомирської області поряд із окружними проводами існували й окремі районні осередки ОУН(Б). Діяльність районних проводів залишалася менш координованою із центром, і тому свідчень про їхню роботу дещо менше.

У 1942 р. продовжувала діяти мережа ОУН(Б) у Коростенському районі. Відомо, що у другій половині 1942 р. керівник Попільнянського окружного проводу бандерівців М. Микулин (“Зенон”) відряджав до Коростеня зв’язкову Г. Дзебас. Вона мала зв’язатися із стоматологом Катериною Купневич [441, с. 105]. Про оунівську підпільну організацію Коростенщини повідомлялося у звіті партизанського з’єднання ім. Жукова [236, с. 91].

Троянівський районний провід очолював “Іскра” – ім’я Павло [130, арк. 16].

За свідченнями Степана Кузьміна, одного з провідних діячів ОУН(Б) у південно-східних районах Житомирщини, на кінець 1942 р. кількість оунівців у цьому краї становила понад 600 членів і симпатиків [237, с. 16].

Протягом листопада 1942 р. відбулися дві визначальні для подальшої діяльності ОУН(Б) події: засідання у Львові Проводу Організації і військова конференція. На засіданні проводу представники націоналістичного підпілля Центральної і Східної України проінформували керівництво про ситуацію і вимагали розгортання активних антинімецьких дій через посилення нацистського терору і ненависті місцевих жителів до окупантів. Конференція прийняла рішення розпочати формування “збройних сил ОУН” [229, с. 15–16].

На середину листопада 1942 р. в усіх об’єднаннях української молоді окупаційна влада відзначала пропаганду оунівцями думки, що створення “суверенної Української держави” є їх вищою політичною метою [35, арк. 3].

У кінці 1942 р. провідники ОУН(Б) у Житомирському краї зіткнулися із існуванням і діяльністю радянських партизанів, які весною-літом пройшли етап організаційного оформлення. У листопаді 1942 р. німецькі спецслужби в Житомирі виявили листівку, в якій ОУН(Б) закликала партизанів боротися не за повернення радянської влади, а проти гітлерівського і російського імперіалізму, проти Гітлера і Сталіна, “... заради української справи...” [224, с. 163].

Отже, досліджена діяльність ОУН С. Бандери на території Житомирської і частково західних районів Київської областей в 1942 році. Простежено арешти й репресії окупаційних каральних органів по відношенню до членів українського націоналістичного руху. На основі проаналізованої історіографії і джерельної бази

розкрито підпільну мережу ОУН(Б), встановлено особи її керівників і рядових членів, виділено найбільші акції. Узагальнюючи динаміку подій 1942 р. на окупованих українських землях і процеси в середовищі обох груп ОУН, можна констатувати, що відбувалися переосмислення існуючих політичних реалій, підготовка до наступного етапу боротьби та власне пошук оптимальних шляхів цієї боротьби.

Встановлено, що функціонування мережі ОУН(Б) в умовах нацистського окупаційного режиму протягом 1942 р. мало ряд особливостей. Так, територія Житомирської і західних районів Київської областей протягом усього 1942 р. перебували під управлінням цивільної нацистської окупації. Це спричинило встановлення її абсолютного контролю над усіма сферами життя місцевого населення. У 1942 р. на окресленій території через ряд обставин можливим для дослідження є діяльність лише ОУН(Б). Вже на початку 1942 р. мережа цієї Організації зазнала широкомасштабних репресій. Проте, такі дії німецької окупаційної влади не призвели до занепаду бандерівських осередків і порушення організаційних зв'язків. Членам ОУН(Б) вдалося відновити роботу більшості ланок власної мережі. Для бандерівської ОУН 1942 р. став знаковим у плані вироблення її керівництвом стратегії збройної боротьби з окупантами. Відповідно до положень військової конференції оунівська мережа Житомирщини розпочала активну підготовку свого активу до військових акцій.

З другої половини 1942 р. на Житомирщині і західній Київщині розпочалося об'єднання районних проводів в окружні. Це сприяло ефективнішому керівництву і налагодженню мережі зв'язку.

У кінці 1942 р. оунівці зустріли конкурента по підпіллю в особі радянських партизан. Надалі конкуренція між цими двома формаціями Руху Опору лише посилюватиметься, часто призводячи і до акцій збройної боротьби.

РОЗДІЛ 4

ДІЯЛЬНІСТЬ МЕРЕЖІ ОУН(Б) І ВІЙСЬКОВИХ ФОРМУВАНЬ УПА ПРОТЯГОМ 1943 РОКУ

4.1. Військово-політична діяльність мережі ОУН(Б)

Початок 1943 р. був ознаменований кардинальною зміною ситуації на Східному фронті. Успішне закінчення контрнаступальної операції Червоної армії у битві під Сталінградом призвело до початку переходу стратегічної ініціативи у Другій світовій війні на бік сил Антигітлерівської коаліції. У середовищі українського націоналістичного руху зрозуміли, що військова потуга Третього райху вже не є такою величною. Лідери українських націоналістів розпочинають розбудову своїх військових формувань і збройну боротьбу за створення самостійної України. Вони сподівалися, що фронт бойових дій між вермахтом і Червоною армією іще хоча б з рік-півтора не прийде на територію України. Проте, цього не сталося, і на кінець 1943 р. практично вся Лівобережна Україна уже була звільнена від нацистської окупації.

У 1943 р. бандерівська ОУН постала лідером українського самостійницького підпілля, концентруючи навколо себе його діяльність. Розвідка радянських партизан доповідала керівництву СРСР, що на території Західної і Правобережної України оунівці щоденно посилюють свої позиції і розгортають збройну боротьбу проти німців за створення самостійної України [231, с. 8, 4].

Упродовж 17-21 лютого 1943 р. відбулася Третя конференція ОУН(Б). Окрім проголошення про утворення власних регулярних збройних сил ОУН С. Бандери на цій конференції змінила власну назву. Тепер бандерівці офіційно називалися ОУН(СД) (самостійників державників) [215, с. X].

До листопада 1943 р. Житомирський обласний провід ОУН(Б) очолював “Бульба” – Микола Васильович. У кінці 1943 і на початку 1944 р. “Бульба”

перебував у загоні Ф. Воробця (“Верещаки”) [140, арк. 320], згодом повернувся на Західну Україну і став крайовим провідником юнацтва [149, арк. 201].

На середину 1943 р. головним зв’язковим Житомирського обласного проводу був “Малий” більше відомий у націоналістичному середовищі як “Марко” – одночасно керівник СБ ОУН(Б) В. Загельський [142, арк. 321]. Тому Ю. Колісниченко визначала його як “розвідник УПА “Марко” [167, арк. 15 зв.].

М. Микулин (“Зенон”) у 1943 р. очолював військову референтуру обласного проводу [167, арк. 321]. Ця робота була надзвичайно відповідальною, адже саме на початку діяльності загонів УПА ними керували військові штаби територіальних округів ОУН(СД) [545, с. 360].

До липня 1943 р. господарським референтом Житомирського обласного проводу працював С. Костів (“Омелько”), який загинув С. Костів 2 липня 1943 р. під час бою із поліцією поблизу Ружина [130, арк. 16].

Колишній головний зв’язковий обласного проводу ОУН(Б) Є. Костюк (“Женя”) станом на 1943 р. діяв у Коростенському районі, звідки виїхав у західні області України [142, арк. 321].

Із 12 квітня 1943 р. господарчим референтом бандерівців у Житомирі працювала Ю. Колісниченко (“Оксана”) [167, арк. 93]. “Зенон” попередньо забезпечив її документами на ім’я Марії Іванівни Поліщук. Офіційною ж причиною приїзду Ю. Колісниченко до Житомира було навчання у сільськогосподарській школі. Ця школа працювала до 15 липня 1943 р. і після її закриття Ю. Колісниченко, щоб продовжувати свою підпільну діяльність у місті, влаштувалася працювати секретарем-машиністкою до Михайлівської автокефальної церкви [185, арк. 216–216 зв.].

Серед головних обов’язків господарчого референта було налагодження пошиття одягу для членів Організації, забезпечення продуктами харчування оунівців, які прибували до міста і переправлення продовольства у загони УПА. По можливості також потрібно було отримати доступ чи роздобути друкарську машинку. Ю. Колісниченко, з метою конспірації, часто змінювала місце проживання, а тому друкувати і розповсюджувати листівки було проблематично.

Стосовно ж інших завдань, то у с. Никонівна Бердичівського району працював кравець, який виготовляв костюми для членів ОУН(Б). Продукти харчування переправлялися до міста на квартиру заступника обласного референта пропаганди Василя Івановича Галича (“Кайдаша”) з сіл Андрушівського району, зокрема, з Старосілля Л. Бобром і Т. Бездушним та Стара Котельня сином Григорієм і батьком Олексієм Дубовиками [167, арк. 14 зв.–15 зв., 36 зв.].

Діяльність Ю. Колісниченко на посаді господарчого референта Житомира тривала до кінця вересня 1943 р., коли вона через переслідування нацистів змушена була перейти на нелегальне становище і за наказом “Зенона” вступила до загону УПА, з яким відійшла у Ровенську область [167, арк. 17, 15–15 зв.].

У березні 1943 р. Михайло Михайлович Гедзь, який у Бердичеві працював завідуючим складом продовольства організації “Централь-Ост” вкрав і передав оунівцям 9 тонн солі. Через три дні на складі була здійснена ревізія, у ході якої і виявили недостачу вказаної кількості солі. Тому М. Гедзь тимчасово виїхав до Кам’янець-Подільської області, де пробув близько 25 днів, після чого повернувся у Бердичівський район [187, арк. 33 зв., 36].

У 1943 р. структура бандерівської Організації на території Житомирської області зазнала деяких змін. Окружних провідів станом на 1943 р. було вже 4, до 3 діючих ще з 1942 р. додався четвертий – Житомирський. Натомість, Олевський надрайонний провід ОУН(СД), у зв’язку з переходом Ф. Воробця (“Верещаки”) навесні 1943 р. до лав УПА, фактично припинив свою діяльність.

У січні – лютому (точна дата не встановлена. – Авт.) 1943 р. Бердичівський міський та окружний провідник ОУН(Б) В. Яцюк був заарештований німецькою поліцією. Місце В. Яцюка зайняв його заступник М. Мусій (“Муха”). У Бердичівському районі М. Мусій заново створив бандерівський міський осередок і ряд окремих станиць по селах району. Бердичівська округа у 1943 р. включала, по-суті, лише місто Бердичів і сільські осередки Бердичівського району.

З лютого 1943 р. оунівців Бердичева очолив Т. Швед. Міська мережа існувала до вересня 1943 р. Заступником Т. Шведа і одночасно керівником господарчого відділу був С. Моль. У міську бандерівську організацію 1943 р.

були залучені Петро Жмур, П. Зелінський, Іван Ковтун, К. Пушкарук, В. Седлецький, Михайло Точков [151, арк. 26, 87, 96].

Побудова мережі ОУН(Б) у Бердичеві не відповідала наведеній у п. 2.1 організаційній структурі. Всі низові ланки були ліквідовані, члени Організації напряму підпорядковувались міському провіднику. Це зумовлювалося відсутністю рядових і керівних кадрів. Т. Швед декілька разів у вечірній час розкидав по Бердичеву листівки ОУН(Б), які йому передавав “Муха”. С. Моль і Т. Швед влітку 1943 р. встановили зв’язок із військовослужбовцем 109 поліційного батальйону шуцманшафту, який тоді перебував у Бердичеві, уродженцем с. Сусниці Головинського району Волинської області Миколою Сидоровичем Зінчуком. Вони давали йому оунівську літературу для читання і розповсюдження серед бійців батальйону, а він передав їм 2 гвинтівки, які Т. Швед згодом переправив М. Мусію [151, арк. 12, 34 зв., 35].

Центом заново створеного М. Мусієм (“Мухою”) Бердичівського районного проводу ОУН(Б) стало с. Никонівка [151, арк. 83]. Тут у березні 1943 р. постала станиця українських націоналістів, яку очолив Болеслав Іванович Калюда. Ця станиця до осені 1943 р. нараховувала 11 осіб – мешканців села [151, арк. 55]. Спочатку до неї входили як колишні, так і нові члени: Микола Атаманюк, Олексій Басюк, Василь Безсмертний, Григорій Вовнюк, Федір Воронюк, Сергій Семенюк. На першій нараді никонівської станиці, де були присутні “Зенон” і “Муха”, відбувся розподіл функціональних обов’язків між її членами. Відповідальним за постачання продовольства став Г. Вовнюк, військовими справами відав М. Атаманюк, охороняти станицю і забезпечувати її необхідними документами мав С. Семенюк [159, арк. 14–15, 20–21]. У рамках своїх обов’язків Г. Вовнюк, працюючи головою громадського господарства с. Никонівка, передав Ф. Воронюку 50 кг жита і 8 кг цукру. Окрім цього, він неодноразово надавав коней громадського господарства для потреб оунівців. М. Атаманюк працював секретарем сільського управління і переховував у своєму домі членів ОУН(Б), які перебували у Никонівці проїздом, а також був на зв’язку із місцевими боївками УПА, куди переправляв нових бійців [154, арк. 3, 44, 72]. С. Семенюк очолював

ніконівське сільське управління і практично нічого не робив по забезпеченню оунівців документами [159, арк. 53, 59, 95]. До літа 1943 р. у Никонівці, окрім станиці була створена ще й ланка під керівництвом О. Басюка. До неї входили Володимир Басюк, Петро Воронюк, Леонід Воронюк, Яків Мельничук. О. Басюк мав агітувати до вступу в ОУН нових членів, відвертати людей від поїздки на роботу до Німеччини і всіма засобами перешкоджати німецькій окупаційній владі збирати урожай, інформувати районний провід про перебування у селі нацистських каральних органів і їхні дії. Він неодноразово проводив перед жителями села пропаганду ідей українських націоналістів і розкидав по селу оунівські листівки. О. Басюк мав прямий зв'язок із М. Мусієм, якому надавав коней для поїздок у Бердичів і села району, здійснював пересилку націоналістичної літератури. Так, зокрема, по завданню М. Мусія О. Басюк через Я. Мельничука передав літературу у с. Терехове Ф. Мельнику і М. Мельнику [153, арк. 40, 46 зв., 48–49, 64, 100].

У Никонівці був закладений склад продовольства для мережі ОУН(СД) і загонів УПА. Спочатку він розташовувався у лісі, а згодом його розмістили у криївці, зробленій на подвір'ї О. Басюка [151, арк. 84]. У листопаді 1943 р. у садку громадського господарства відбулася нарада членів никонівської станиці – усього до 30 чоловік. На ній був присутній командир загону УПА “Шило” [154, арк. 72].

У квітні 1943 р. М. Мусій (“Муха”) створив оунівську ланку у с. Терехове. Членами ланки стали Кирило Коваль, Северин Семенюк, Яків Сінчук, Микола Мельник і Федір Мельник (“Орлюк”), який був її керівником. Ф. Мельник поширював літературу і пропагував ідеї ОУН [151, арк. 30 зв., 249–249 зв., 259].

Продовжувала діяти 1943 р. ланка українських націоналістів с. Іванківці, яку очолював І. Ковтун. До неї входили Я. Верезульський, А. Ковтун, М. Швець. Останній, зокрема, переправив М. Мусію наган [151, арк. 258 зв.; 149, арк. 55]. У 1943 р. голова Бердичівського районного управління М. Савчук неодноразово надавав коней М. Мусію, який разом із В. Седлецьким возив у Янушпіль націоналістичну літературу [151, арк. 141 зв.–142].

До Бердичівського окружного проводу у 1943 р. номінально входив і Чуднівський район. Нам відомо лише, що у вересні 1943 р. нацисти стратили близько 80 людей, причетних до націоналістичного й радянського руху, серед яких був і Т. Барабанов [187, арк. 36 зв.].

Влітку 1943 р. М. Мусій (Муха) за підпільну націоналістичну діяльність був заарештований бердичівською СД. Проте, через свої зв'язки і корупцію у німецьких окупаційних органах влади йому вдалося втекти. З того часу М. Мусій деякий час переховувався у с. Терехове у помешканні М. Мельника і тимчасово на нелегальному положенні проживав у с. Никонівка [150, арк. 249 зв.]. Ще у травні 1943 р. М. Мусій отримав наказ від “Бульби” розпочати створення загонів УПА. Тому він на одній із нарад бердичівського міського проводу оунівців у червні 1943 р. заявив, що у зв'язку з початком жнив потрібно формувати повстанські загони, щоб завадити окупаційній владі зібрати урожай [150, арк. 88]. А на зібранні никонівської станиці він закликав не допустити вивезення людей і матеріальних ресурсів [157, арк. 22].

М. Мусій 21 серпня 1943 р. офіційно передав керівництво Бердичівським районним проводом Є. Ярмолюку [151, арк. 87]. Після Є. Ярмолюка, заарештованого СД у кінці жовтня 1943 р. [190, арк. 38] провід нетривалий час очолював дехто “Клим” [188, арк. 173]. Зв'язковою із обласним проводом тоді була Олена Павлюченко (“Катруся”). Вона проживала за адресою: вул. Іванівська, 5 на квартирі Є. Ф. Деркачової. “Катруся” походила з Львівщини і її сестра у Харкові також працювала в оунівському підпіллі [190, арк. 242(а)–242(б)].

Із вересня 1943 р. М. Мусій очолив Житомирський окружний провід ОУН(Б). Цей новостворений провід включав Житомир, який був його центром і Житомирський район [190, арк. 244]. У документах радянських партизанів відзначалося, що на літо 1943 р. у Житомирі перебуває до 200 членів бандерівської Організації [56, арк. 76]. Таку ж цифру оунівців вказано й у “Директиві НКВС УРСР обласним управлінням НКВС щодо поліпшення оперативної роботи стосовно ОУН” від 4 жовтня 1943 р. [235, с. 248].

На початку листопада 1943 р. до Житомира із Козятина прибули члени ОУН(Б) Ганна Вознюк і Степан Коляса, які встановили зв'язок із М. Мусієм і В. Харком. С. Коляса згодом відбув у загін УПА [149, арк. 97]. Також встановлено, що у 1943 р. бандерівська станиця, яку очолював дехто Корницький існувала в с. Дениші Житомирського району. У квітні цього року її членом став П. Ф. Молчанов [135, арк. 3]. Станиця під керівництвом Григорія Довбиша деякий час діяла у с. Левків. До неї входили: Олександр Волинець, Петро Волинець, Заравський, Петро Грищенко, Яків Яценко. Перебуваючи у Житомирі, М. Мусій уже використовував псевдонім “Коля Боратинський”. З цього часу і до лютого 1944 р. заступником М. Мусія і одночасно районним провідником ОУН по Житомиру був Сава Овсійович Дубенко (“Дуб”) [142, арк. 342–343]. Сам же М. Мусій (“Муха”) керуватиме Житомирським окружним проводом і одночасно координуватиме загони УПА по області до його арешту СМЕРШем – 28 січня 1944 р. у с. Новопись Черняхівського району [151, арк. 78, 81].

Впродовж 1943 р. програма основа бандерівської ОУН зазнала серйозних змін. Ці зміни були викликані прагненням керівництва Організації здобути ширшу соціальну підтримку у Центральній і Східній Україні. Протягом 21–25 серпня 1943 р. відбувся Третій надзвичайний великий збір ОУН(Б). На думку деяких українських дослідників, цей збір, який засвідчив зовнішню демократизацію Організації став таким собі демократичним НЕПом, тактичним відступом, заради досягнення стратегічної мети. Зміна ряду принципових програмних положень була зумовлена позицією емісарів похідних груп, які у другій половині 1941 р. опановували терени Наддніпрянщини і Донбасу. Окрім цього, у постановках Збору стверджувалося, що більшовики можуть повернутися в Україну, проте будуть ослаблені тривалою війною. Тому подальша розбудова УПА дозволить їй у потрібний момент здійснити глибокі рейди більшовицькими тилами, які спричинять до масових повстань по всій Україні та в інших радянських республіках, що призведе до зруйнування СРСР. Для реалізації цих планів було обрано нове керівництво ОУН(Б). Замість колишнього одноосібного т. зв. “урядуючого провідника” Організації на українських землях М. Лебеда

(“Максима Рубана”) створювалося Бюро проводу з трьох осіб – Романа Шухевича (“Тур”, “Тарас Чупринка”), Дмитра Маївського (“Тараса”, “Косаря”) і Романа Волошина. Підпілля на Волині і Поліссі продовжував очолювати Д. Клячківський (“Клим Савур”), в Галичині осередками ОУН керував Роман Кравчук (“Петро”, “Степовий”), а в Центральній і Східній Україні – Василь Кук (“Коваль”, “Леміш”). Службою безпеки опікувався Микола Арсенич (“Михайло”), а пропагандою – Мирослав Прокоп (псевдонім Воровий М. В.) [231, с. 36–38]. Тоді ж бандерівці повернули своїй організації стару назву – ОУН(Б) [215, с. X].

У 1943 р. активно працював Попільнянський окружний провід ОУН(СД), який як і в 1942 р. складався з Андрушівського, Вчорайшенського, Корнинського, Попільнянського і Ружинського районних проводів [167, арк. 11]. Керівником цього проводу взимку 1942–1943 рр. залишався “Лебедин”, а з лютого 1943 р. тимчасовим його очільником був Федір Кодацький [167, арк. 13 зв.].

Діяльність бандерівців в Андрушівському районі станом на 1943 р. перебувала під куруванням очільників обласного і окружного проводів.

Зв’язкова обласного проводу Г. Дзебас весною 1943 р. проживала у Житомирі і навчалася у сільськогосподарській школі. У квітні вона їздила на хутір неподалік Корця, де тоді перебував “Бульба”. Він дав Г. Дзебас пакунок, який потрібно було переправити “Зенону”. У травні 1943 р. Г. Дзебас разом з іншим членом ОУН(Б) прямувала у с. Стара Котельня, де їх затримала поліція. Під час перестрілки Г. Дзебас серйозно поранили у ногу і груди [172, арк. 32 зв.]. Після поранення її підібрав Л. Бобер і деякий час переховував у приміщенні сільського управління. Через кілька днів батько Г. Дзебас член бандерівської Організації – Степан Дзебас (“Грізний”) разом із Т. Бездушним, Л. Бондарем і Р. Кондратюком перенесли її до будинку Л. Бондаря [185, арк. 109]. Там Г. Дзебас лікувалася, а згодом була перевезена у с. Никонівка. У жовтні 1943 р. вона стала санітаркою УПА [172, арк. 33].

У червні 1943 р. СД заарештувала вже С. Дзебаса. Його утримували у Житомирській в’язниці до 11-12 листопада 1943 р. і звільнили лише через наближення частин Червоної армії [185, арк. 105 зв.–106].

У с. Старосілля наприкінці серпня 1943 р. поліцією як націоналісти були заарештовані Л. Бобер, О. Міщенко, Л. Хоменко. Коли їх конвоювали до Андрушівки боївка УПА влаштувала бій з поліцією. Під час бою Л. Боберу, О. Міщенку і Л. Хоменку вдалося втекти. Л. Бобер спочатку переховувався у Житомирі, а згодом був переправлений у с. Топче Ровенської області. Там він був назначений завідуючим столярною і швецькою майстернею, де пропрацював до приходу частин Червоної армії [192, арк. 12, 43].

Вчорайшенським районним провідником ОУН(Б) деякий час у 1943 р. був Б. Гуменний (“Палій”). Групою українських націоналістів у Вчорайшому керував Матвій Любченко [152, арк. 24 зв.]. Господарчий референт обласного проводу С. Костів до липня 1943 р. проживав у с. Верхівня. Протягом 1943 р. у Верхівні продовжували діяти станиці на чолі з С. Гетьманом і Г. Гавриленком та окрема група оунівців, у яку входили викладачі і працівники Верхівнянської гімназії.

Протягом 1943 р. станиця під керівництвом С. Гетьман провела близько 4 нарад, на яких були присутні також члени ОУН(Б) з інших сіл Вчорайшенського і Ружинського районів. Головними завданнями були заготівля продуктів харчування, боротьба з радянським підпіллями і партизанами, розповсюдження літератури та збирання зброї і боєприпасів [152, арк. 14 зв.].

О. Юрченко-Доценко (“Лялька”), яка працювала на пункті з заготівлі молока відповідала за забезпечення продовольством своєї ланки і районного проводу ОУН(Б). У 1943 р. вона залучила до сільського осередку націоналістів свою сестру Зинаїду Макарівну Чернюк-Доценко і двох жительок Верхівні – Євгенію Пащенко і Галину Торун. Сестра, яка працювала разом із О. Юрченко-Доценко на молокопункті допомагала їй заготовляти продукти харчування для потреб Організації. Що ж до Є. Пащенко і Г. Торун, то вони згодом були відправлені до Німеччини, тому ніякої практичної роботи не встигли виконати.

Зброю для ОУН(Б) і загонів УПА збирав і складавав Є. Бондар. Націоналістичні листівки та літературу розповсюджував у Верхівні й сусідніх селах П. Гавриленко [152, арк. 15, 17 зв.].

У листопаді 1943 р. вказані дві ланки націоналістів с. Верхівні провели диверсії – підпалили будівлі громадського господарства у Верхівні і Бистріївці. Мета диверсій була у тому, щоб перекласти усю провину на радянських партизан і самим спровокувати каральні дії німців проти них [152, арк. 25 зв.–26].

Підрайонний провід бандерівців під керівництвом Павла Мельника (“Верба”) діяв у с. Бровки-1 Вчорайшенського району. До нього входили Олександр Мельник (“Господарчий”), Федір Мельник, Антоніна Мельник – зв’язкова, Любов Олександрівна і Василь Олександрович Мельники [237, с. 782].

Осередок бандерівців чисельністю 25 осіб до березня 1943 р. діяв у с. Макарівка, коли його розгромила СД. Ним керував районний провідник Б. Гуменний [142, арк. 333]. Тоді заарештували Миколу Калацюка, співробітника редакції “Українського Слова” [171, арк. 72].

Ланкою ОУН(Б), яка нараховувала 6 чоловік у с. Бистіївка керував Іван Гутовенко. У с. Шипинці ланку очолював Анатолій Лобода. У с. Крилівка діяла станиця бандерівців під керівництвом Панкрата Шевчука [237, с. 782–783].

Визначено, що осередки бандерівської Організації Ружинського району у 1943 р. продовжували перебувати у тісній співпраці з Вчорайшенським районним проводом. В окупаційному документі станом на 29 квітня 1943 р. вказувалося, про виявлення у Ружині 6 членів бандерівської ОУН, серед яких були Павло Ляхрер і Валентина Щербин [111, арк. 14]. У самому містечку націоналістичну діяльність проводили директор маслозаводу Гусар і завідуючий складом Роман Колесніков. Ланка українських націоналістів існувала у с. Ягнятин, де її очолював Григорій Мельниченко [152, арк. 48–49].

Деякий час у 1943 р. діяв Корнинський районний провід ОУН(Б) під керівництвом В. Превара (“Богуна”). Члени корнинської бандерівської районної організації 9 березня 1943 р. провели тематичний концерт, присвячений пам’яті Т. Г. Шевченка. Із Житомира у справах жіночої мережі ОУН(Б) до В. Превара приїздила жінка на ім’я Ольга. Найпевніше, що це обласний референт жіноцтва Ольга Базильків (“Шуминка”), яка загинула у травні 1943 р. від рук поліції с. Ходорків [440, с. 215].

В. Превар 15 травня 1943 р. був заарештований німцями і перебував у житомирській в'язниці до 28 травня. Після звільнення він уже фактично не займався керівництвом Корнинського районного проводу бандерівців.

Із сільських осередків у Корнинському районі продовжувала діяти станиця на чолі з В. Медведчуком у с. Мохначка. Її члени щонайменше двічі розповсюджували листівки у Корнині і навколишніх селах [137, арк. 208 зв.–213].

Вже у жовтні 1943 р. на загальних зборах районного проводу В. Превар вирішив евакуюватися разом з усіма членами організації [522, с. 44–45].

Керівником Попільнянського районного проводу бандерівської ОУН до вересня-жовтня 1943 р. був М. Іщенко (“Боренко”, “Сергій”). У цьому районі часто перебував і курував організаційні справи М. Микулин (“Зенон”). Підрайонним керівником жіночої мережі у с. Кіловка працювала Ольга Шотік (“Чайка”). Зв’язковими Попільнянського району тоді були Ганна Солоницька (“Пісня”) із с. Жовтневе, Віра Вовнюк (“Береза”) із Кіловки і Тамара Кирилюк, яка ще й активно розповсюджувала літературу і листівки [167, арк. 33 зв.–35 зв.].

По всьому Попільнянському району у 1943 р. існувала надзвичайно розгалужена і потужна мережа ОУН(Б). Так, у с. Кіловка одночасно діяли оунівські підрайонний провід, станиця і ланка. У с. Сокільча існувала оунівська трійка, яку очолював Костянтин Шоломинський [237, с. 779–780].

Однією із зв’язкових “Бульби” і “Зенона” у Попільнянському районі на початку 1943 р. залишалася Ю. Колісниченко (“Оксана”). У січні вона вдруге їздила у Вінницю за папером для друку націоналістичної літератури і листівок. Поїздка виявилася вдалою і в Кіловку Ю. Колісниченко привезла 40 кг паперу, який спочатку переховував у себе вдома М. Держирук, а згодом, забрав М. Іщенко. Після приїзду з Вінниці вона разом із М. Іщенком в А. Комзола – керівника підрайонного проводу у с. Зарубинці Андрушівського району забрали друкарську машинку і валик для друкарського верстату. У с. Кіловка Ігнат Шамкун і Дмитро Переясний (невідомо чи були вони членами ОУН(Б). – Авт.) виготовили друкарський верстат, на якому керівництво районного і окружного проводів планувало виготовляти літературу і листівки. Однак, про це стало відомо

нацистам. Тому, у лютому 1943 р. “Зенон” наказав станичникам Кіловки переправити цей верстат у Вчорайшенський район Ф. Кодацькому. По дорозі, у с. Кам’янка Вчорайшенського району перевізників верстату затримали німці.

Після арешту осіб, які перевозили друкарський верстат члени бандерівці с. Кіловка та керівники окружного і районного проводів зібралися на нараду у будинку М. Держирука. З Житомира сюди прибули “Бульба” і “Зенон”. Тоді було прийнято рішення про перехід попільнянських підпільників у глибоке підпілля [167, арк. 13–14]. Водночас оунівцям Попільнянщини наказувалося розпочати створення збройних загонів УПА, формувати склади з продовольством і зброєю, вести боротьбу з партизанами і знищувати нацистів та агентів гестапо і СД.

Проте, навіть це не врятувало попільнянську районну мережу від репресій. У квітні 1943 р. німецькі каральні органи провели широкомасштабні арешти оунівців у всьому Житомирському регіоні. Були викриті зв’язкові, канали доставки інформації і десятки рядових членів Організації.

У Попільні був заарештований Григорій Огійчук, у Андрушках – Параска Буднік [171, арк. 70–72 зв.] і Валентина Шиманська (“Олена Пчілка”) [204, арк. 59 зв.]; у Жовтневому – Галина Федоренко [198, арк. 66] і підрайонний керівник Іван Борознюк [204, арк. 36]; у Єрчиках – колишній підрайонний керівник Я. Шевчук (“Степовий”) [204, арк. 25 зв.]. У Новоселиці СД заарештувала керівника оунівської ланки Арсена Дідовця [171, арк. 71]. Бандерівське пресове видання “По Україні” вказує, що був заарештований оунівець с. Кіловка – Іван Грінченко [130, арк. 16]. Були також викриті члени ланок ОУН(Б) інших сіл, зокрема Кам’янки і Почуйок. Ружинська жандармерія викрила і схопила уродженку с. Попільня Любов Федорівну Ткачук, яка працювала у гебітскомісаріаті і для керівника районного проводу викрала 7–8 чистих бланків посвідчення особи [204, арк. 61 зв.]. Заарештованих звезли на утримання до бердичівської в’язниці СД.

Приблизно у вересні-жовтні 1943 р. керівник військового відділу Житомирського обласного проводу ОУН(Б) М. Микулин (“Зенон”) у бою із німецькою поліцією був поранений і переховувався у будинку священика, де

невдовзі помер. Його поховали у Кілівці на горі біля будинку цього священика. “Зенон” при собі мав паспорт на ім’я Івана Савича Савчука, що власне і утвердило М. Держирука у думці, що це його справжнє ім’я [137, арк. 53].

Протягом 1943 р. активно працював Пулинський окружний провід. До нього входили Барашівський, Горошківський, Мархлевський, Пулинський районні проводи та оунівські осередки Черняхівського району [167, арк. 21]. Керівником Пулинського окружного проводу був В. Харко (“Володя”, “Сокіл”) [149, арк. 89]. Його заступницею і окружним керівником жіночого відділу із серпня 1943 р. працювала О. Зборовська (“Ніла”) [185, арк. 213 зв.].

У 1943 р. В. Харко (“Сокіл”) назначив Барашівським районними провідником декого “Богун”. “Богун” і “Сокіл” створили станицю у с. Киянка, членами якої були 9 людей. Її очолював Олексій Нагорнюк. Згідно з доповідними записками Барашівського РВ МДБ, у селах Ганнапіль і Симони існували бандерівські осередки, які об’єднували понад 70 членів. Однак, достовірність даної інформації нічим не була підтверджена [142, арк. 349]. У с. Яблунівка восени 1943 р. упівці переховувалися у будинку колишнього мешканця с. Івановичі Пулинського району Олександра Івановича Сівченка [206, арк. 18]. У Барашівському районі також були оунівські продуктові бази [168, арк. 325 зв.].

Від зими 1942–1943 рр. Горошківський районний провід, який розташовувався у с. Давидівка, очолював В. Никитенко (“Зелений”, “Лазаренко”). Цей провід складався із п’яти підрайонних осередків. В. Никитенко протягом 1943 р. у приміщенні школи та у власному будинку систематично проводив засідання районного активу, здійснював пропаганду ідей українських націоналістів і розповсюджував літературу. Окрім того, він як керівник оунівського районного проводу здійснював збір обов’язкових грошових внесків. Влітку 1943 р. В. Никитенко передав усю зібрану суму (всього близько 20 карбованців) В. Харку “Володі” [168, арк. 56].

За ініціативою В. Харка із молодих людей у с. Давидівка влітку 1943 р. була створена група ОУН(Б), куратором якої був В. Никитенко. У вересні частина членів цієї групи, зокрема Іван Нижник (“Понурий”), Костянтин Сівченко

(“Яструб”), Іполит Черниш (“Байда”), Микола Черниш, поповнили загін УПА під командуванням В. Харка (“Сокола”). Цей їхній вступ до загону не здійснювався за власною ініціативою, а виглядів радше як примусовий [168, арк. 110–111].

В. Никитенко постійно перебував на зв'язку з В. Харком. Влітку 1943 р. заступник керівника обласного відділу пропаганди В. Галич (“Кайдаш”) через нього неодноразово передавав пакунки для “Сокола” [149, арк. 25 зв., 200].

Одним із першочергових обов'язків керівника будь-якого рівня ОУН було поширення серед населення націоналістичної літератури. Тому В. Никитенко у Давидівці організував друк націоналістичних листівок і літератури. Цю роботу виконувала О. Зборовська (“Ніла”) на “мандрівній” друкарській машинці, яка обслуговувала Попільнянський і Пулинський окружні проводи ОУН(Б). “Ніла” зими 1943 р. за клопотанням В. Никитенка близько місяця проживала на квартирі батька І. Черниша, який був священником, де і друкувала відповідну літературу. Через загрозу розконспірації вона залишила це помешкання. Машинку на деякий час у березні 1943 р. перевезли у с. Ліски до Григорія Лося. Згодом друкарську машинку повернули у Давидівку, але тепер уже до Василя Ярощука. Він заховав її у ячмінному полі громадського господарства. Приблизно у червні-липні 1943 р. друкарську машинку було перевезено у с. Грушки [168, арк. 34, 116–117 зв.].

У Давидівці у лютому 1943 р. також був створений підрайонний провід, який очолив тракторист громадського господарства Іван Буднік (“Байда”). До березня 1943 р. між його членами були розподілені організаційні обов'язки. Військовим керівником обрали бригадира громадського господарства Анатолія Барановського, а Іван Ковальчук як голова громадського господарства став господарником проводу і відповідальним за створення продовольчих баз для ОУН та УПА. І. Буднік працював зв'язковим і переправляв націоналістичні листівки у підрайонні проводи, рахівник громадського господарства Улян Оснадчук допомагав господарнику районного проводу [168, арк. 90–91; 17, арк. 4–5].

У травні біля церкви с. Давидівка та у селах Грушки і Дворище були розкидані листівки “Інформатор” і виявлені упівські плакати [156, арк. 29 зв.].

Членами ОУН(Б) у Давидівці були також секретар місцевого сільського управління Федір Власенко, Григорій Литвинчук і Ніла Прохорчук [168, арк. 45].

У 1943 р. у містечку Горошки підрайонний провід очолював Станіслав Іванович Войтюк. С. Войтюк систематично брав у В. Нікітенка націоналістичну літературу і поширював її серед місцевих жителів. Влітку 1943 р. на засіданні районного проводу він звітував, що залучив до Організації п'ятьох осіб.

У с. Малі Грушки також існував бандерівський підрайонний провід. Його керівником був уродженець західних областей України Володимир Скочко ("Чумак"). Він залучив у лави бандерівської ОУН чотирьох нових членів.

Микола Йосипович Войтенко деякий час у 1943 р. очолював підрайонний провід у с. Зубринка [168, арк. 91].

У с. Грушки з червня 1943 р. зв'язок із В. Харком і О. Зборовською через утримувачку конспіративної квартири Домаху Крижову [184, арк. 4, 29 зв.] встановили староста сільського управління Павло Архипович Лайчук і голова громадського господарства Лаврентій Андрійович Куліш. У липні до П. Лайчука з с. Давидівки прийшли І. Черниш та І. Нижник [168, арк. 117 зв.] і принесли дві друкарські машинки (хоча сам І. Черниш свідчив, що вони привезли лише одну машинку. – Авт.). Їх зберігав у себе Л. Куліш. Уже у вересні П. Лайчук і Л. Куліш добу переховували і забезпечували харчуванням 14 вояків УПА – загін під керівництвом В. Харка і О. Зборовської. У листопаді 1943 р. О. Зборовська забрала одну машиноку і переправила її до Житомира [156, арк. 23 зв.–40].

На початку 1943 р. до Горошківського районного проводу ОУН(Б) були приєднанні націоналістичні осередки Черняхівського району. Причиною цього стало створення нацистською окупаційною владою на землях декількох районів із центром у Черняхіві колонії для фольксдойчів – Ферстерштадт і відселення більшості українського населення, що позбавило підтримки українських націоналістів. Діяв лише підрайонний провід с. Новопіль, який у 1943 р. продовжував очолювати П. Сівченко ("Береза"). Він підпорядковувався керівнику Горошківського районного проводу. П. Сівченко через В. Никитенка отримував від В. Харка націоналістичну літературу для розповсюдження серед місцевого

населення [168, арк. 91]. У с. Окілок Черняхівського району членом бандерівської Організації був завідуючий пунктом з прийому молока Ростислав Дідківський [156, арк. 47 зв.]. Оунівське підпілля на чолі з завідувачем школи діяло у с. Крученець та у с. Мокренщина [167, арк. 16; 204, арк. 58].

В. Никитенко керував Горошківським районним проводом до вересня 1943 р., коли В. Харко через неефективну роботу зі створення продуктових баз для ОУН відсторонив його і призначив на цю посаду підрайонного керівника Горошок С. Войтюка. У жовтні 1943 р. В. Нікітенко був заарештований німецькою жандармерією, згодом його звільнили [43, арк. 6; 165, арк. 20 зв.].

У виданні “По Україні” вказується, що сітка оунівців була нав’язана у Мархлевському районі [130, арк. 15 зв.]. Більш детальної інформації про її діяльність у 1943 р. вказане джерело не містить.

Керівником Пулинського районного проводу ОУН(Б) у 1943 р. став колишній очільник станиці у с. Івановичі Василь Гнатович Мельник [168, арк. 29]. Тому, найімовірніше, що центром Пулинського районного проводу бандерівців було с. Івановичі. Іванівські оунівці у 1943 р. знищили молотарку і роздали збіжжя селянам у с. Очеретянка, а у с. Мартинівка вбили німецького коменданта Зікке [265]. Влітку 1943 р. В. Харко і О. Зборовська переховувалися у жительок с. Івановичі Ольги Власенко і Д. Крижової. Згодом, О. Власенко за співпрацю із оунівцями вбили радянські партизани [184, арк. 18–20].

Влітку 1943 р. мережа бандерівців у Пулинському районі зазнала значних втрат. 15 червня німецькою жандармерією був заарештований І. Бондарчук (“Байда”). Йому інкримінували поширення націоналістичних листівок, переховування людей, яких мали відправити на роботи до Німеччини і допускання крадіжок зерна селянами під час його роботи в громадському господарстві. У Івановичах також були заарештовані О. Голомах, В. Мельник, а у с. Буряківка – Федір Черниш і Кузьма Прилуцький. Заарештованих етапували до бердичівської в’язниці СД, де О. Голомах захворів на висипний тиф і був розстріляний. І. Бондарчук перебував там до листопада 1943 р. [168, арк. 61–64].

У вересні-жовтні 1943 р., за свідченнями Ю. Колісниченко, районний провід ОУН(Б) вже діяв у с. Стрибіж Пулинського району. Його очолював уродженець с. Фрайнвальд (Слобідка), агроном Степан Сірик. Членами районного проводу були Микола Андрусенко – колишній військовослужбовець Червоної армії, який після полону повернувся додому і працював у селі секретарем сільського управління, Василь Черниш (“Соловей”). У с. Стрибіж діяла ще й станиця під керівництвом місцевого жителя на ім'я Василь, який переховував оунівців і постачав їм продукти харчування, боєприпаси та зброю [167, арк. 18 зв.–19].

У 1943 р. керівником Коростенського районного проводу бандерівців чи принаймні націоналістичних осередків району працював колишній очільник референтури зв'язку Житомирського обласного проводу ОУН(Б) Є. Костюк, який уже використовував псевдоніми “Льоня” [149, арк. 201]. Перед приходом частин Червоної армії він виїхав у Західну Україну [167, арк. 14, 21]. У Коростені влітку 1943 р. також діяла підпільна оунівська організація, яка навіть мала зброю. Нацисти заарештували 70 осіб і направили їх у Житомир [57, арк. 117].

Осередки ОУН(Б) діяли й у Новоград-Волинському районі. Вдалося встановити лише одного керівника Лисенко, прізвисько якого “Лис” [167, арк. 15].

У Троянівському районі провід очолював “Іскра” – Павло, один з організаторів відділу УПА на Житомирщині, розстріляний СД 4 липня 1943 р. у Бердичеві [130, арк. 16].

У вересні 1943 р. до Житомира із Ровенської області прибув керівник ВО УПА “Тютюнник” Ф. Воробець (“Верещака”). У його підпорядкування перейшов житомирський обласний провідник “Бульба” [439, с. 126]. Саме з цього часу відбувається поєднання структур, функцій та основних практичних завдань ОУН(Б) та УПА на Житомирщині і північно-західній Київщині.

Упродовж 21–22 листопада 1943 р. бандерівці провели Першу конференцію поневолених народів Східної Європи та Азії. У конференції брали участь 39 осіб, які були вихідцями з 13 радянських республік чи автономій і представляли національні легіони в УПА. Ці люди не репрезентували своїх народів і були радше випадковими особами. На конференції було прийнято відозву “До народів

СРСР” і створено Союз Поневолених народів Східної Європи та Азії, який окрім розповсюдження пропагандистських летючок нічим практично себе не проявив.

У грудні 1943 р. у Львові зібралася Друга після Третього великого збору конференція ОУН(Б), яка підбила підсумки усієї діяльності Організації за 1943 р. На цій конференції через повернення радянської влади на територію України та враховуючи перспективу збройної боротьби із Червоною армією, було проголошено послідовно дотримуватися в пропаганді й організаційній літературі постанов і програмних змін, прийнятих на Третьому великому зборі бандерівців [231, с. 49–50].

Отже встановлено, що для керівництва бандерівської ОУН 1943 р. став знаковим. Ця Організація зайняла провідне місце у середовищі українського національного руху. У лютому 1943 р. на Третій конференції провідниками ОУН(Б) було вирішено розпочати збройну боротьбу за створення самостійної України. Це рішення, яке визрівало ще з кінця 1942 р. базувалося на тому, що попередня діяльність не принесла очікуваних результатів і занадто дорого коштувала для усього українського самостійницького руху.

На території Житомирської області реалізація рішень Третьої конференції бандерівської Організації супроводжувалася одночасним розширенням оунівського впливу. У 1943 р. у структурі Житомирського обласного проводу ОУН(Б) діяло вже чотири округи, декілька районних та окремі оунівські осередки. Мережа українських націоналістів у той час набула найбільших масштабів, що у свою чергу викликало репресії з боку нацистської окупаційної влади. Проте вони вже не завдали оунівцям таких втрат, як у 1942 р. З архівних документів встановлено, що у діяльності як Житомирського обласного проводу, так і низових ланок бандерівців постанови Третього надзвичайного великого збору ОУН С. Бандери серпня 1943 р. не знайшли належного практичного втілення. На кінець 1943 р. кадри оунівського підпілля Житомирщини фактично перейшли у підпорядкування керівництву ВО УПА “Тютюнник”.

4.2. Утворення і рейди групи УПА “Тютюнник” і функціонування місцевих боївок

У 1943 р. ОУН С. Бандери розпочала створення повноцінної армії. Окремі військові загони бандерівців діяли на території Волині і Полісся ще з другої половини 1942 р. Початок військовотворчих заходів у 1943 р. був покладений на Третій конференції ОУН(Б), яка відбувалася 17–21 лютого 1943 р. за участю практично всіх вищих зверхників. Загалом, попри гострі дискусії, у постанові конференції було закріплено остаточне рішення про масштабний виступ проти німців оунівською партизанською армією (Див. додаток Ж). Керівництво ОУН(Б) у квітні-травні 1943 р. почало вживати назву Українська повстанська армія, яку до цього використовували військові формування очолювані отаманом Тарасом Бульбою-Боровцем [545, с. 358–359].

Після завершення Третьої конференції бандерівської ОУН німецькі донесення за лютий 1943 р. відзначали зосередження української молоді “в націоналістичних бандах. Почастішали напади з метою отримання зброї та продовольства” [231, с. 13]. Інформаційне зведення за 19 березня 1943 р. повідомляло: “У бандерівських групах спостерігається подальша різка радикалізація. Члени цих груп збирають зброю і боєприпаси, створюють таємні склади зброї. В наказах та інструкціях спостерігається тенденція, що створення вільної і самостійної України можливо лише при допомозі озброєного повстання” [36, арк. 34]. Радянські партизани також вказували, що у березні 1943 р. бандерівський штаб видав наказ всім поліцейським і націоналістам з’явитися на пункти формування українських військових частин в Лютинські та інші ліси Волинської області. І туди дійсно спостерігався рух груп по 100–400 чоловік із Львівської, Дрогобицької, Житомирської областей [40, арк. 96].

На початку діяльності загонів УПА ними керували військові штаби територіальних округів ОУН(Б). Проте після загибелі військового референта ОУН(Б) Волині та Полісся Василя Івахіва (“Сома”) його наступник Д. Клячківський (“Клим Савур”) дещо реорганізував територіальну систему

українських повстансько-партизанських груп. Територіальні оунівські військові штаби були перетворені на штаби з'єднань підпільної армії. Наприкінці весни – влітку 1943 р. існуючі групи УПА були реорганізовані. Для повстанських загонів визначалися чіткі межі їхньої діяльності, створювалися групи УПА. Однією із чотирьох таких груп УПА була група або військова округа (ВО) “Тютюнник” за шифром “04” під командуванням Петра Гудзоватого (“Орла”), яка розповсюдила свою діяльність на територію Житомирської і північно-західні райони Київської областей [545, с. 360–361]. На території вказаних областей були створені такі військові надрайони (ВН) або округи: Андрушівський, Бердичівський, Житомирський, Звягельський (Новоград-Волинський), Овруцький та Фастівський [215, с. XVI–XVIII]. Однак, архівні документи визначають іншого керівника групи УПА “Тютюнник”. Ним у середині травня 1943 р. став Федів Васильович Воробець (“Верещака”) [136, арк. 16]. А стосовно П. Гудзоватого, то його як колишнього військовослужбовця батальйону “Нахтігаль” під прізвиськами “Очеретенко” і “Вояк” призначили командиром сотні і шефом військового штабу групи “Тютюнник” [521, с. 60]. Прізвисько “Орел”, а також “Бистрий” належало Петру Степаненку, який став шефом політичного штабу [215, с. XX].

Із крайового військового штабу ОУН(Б) на Волині і Поліссі (або ПЗУЗ), до яких ще з 1941 р. входили Волинська та Рівненська області, південні райони Берестейської і Поліської областей Білорусі, а в цей час були долучені Житомирська й північно-західна частина Київської областей як керівний і координаційний орган створюється Головна Команда УПА (ГК УПА). Її першим керівником став “Клим Савур”. Травнем 1943 р. датується формальне політичне відокремлення ГК УПА від Крайового проводу бандерівців [215, с. XII].

Із утворенням груп УПА на території ПЗУЗ постало питання про вибір тактики ведення бойових дій для кожної з них, враховуючи специфіку місцевості і ставлення населення. ГК УПА визначила рейд основною формою тактики упівців у ВО “Тютюнник” [482, с. 328]. Зі спогадів Р. Петренка (“Юрка”) довідуємося, що перший рейд сотні упівців на чолі з “Верещакою” на територію Житомирської області відбувся ще наприкінці 1942 р. [269, с. 87].

Вказаний рейд мав мобілізаційне значення для місцевого націоналістичного підпілля. Уже весною 1943 р. Житомирський обласний провід ОУН(Б) передав окружним і районним провідникам вказівки ГК УПА про перехід від пропагандистської та організаційної роботи до створення військових загонів. У ряді районів були утворені боївки [603, с. 8].

Впродовж травня 1943 р. у Макарівському лісі Вчорайшенського району була організована боївка з 10 оунівців, під керівництвом уродженця Волинської області Павла – “Іскри” [130, арк. 16]. Її членами були М. Держирук (“Сокіл”), “Гедзь”, О. Горобець (“Панас”), І. Грінченко (“Яструб”), В. Запольський (“Дід”), М. Іщенко (“Сергій”), І. Огнівчук (“Ворон”), уродженець Станіславщини Олекса Шиндак (“Незнаний”) [130, арк. 16] – заступник “Іскри” і Б. Гуменний (“Палій”), котрий згодом став командиром окремого збройного підрозділу [137, арк. 12 зв.]. О. Шиндак загинув 4 вересня 1943 р. у Трубіївському лісі поблизу Ружина у бою з радянськими партизанами [130, арк. 16]. Ця боївка наприкінці червня – на початку липня 1943 р. перебазується в Андрушівський район, де об’єдналася із збройним загonom “Жука” [439, с. 127].

У травні 1943 р. відділи УПА почали проводити великі рейди Правобережною Україною [545, с. 373].

13 травня 1943 р. перший відділ кіннотників ВО “Тютюнник” під керівництвом “Верещаки” вирушив рейдом у Житомирську та Київську області. Перші контакти з партизанами відбулися у с. Бондарівці Ємільчинського району. Згодом, упівці зустрілися із партизанами у лісах поблизу с. Санторка, де був їхній табір. Прибувши на територію Чоповицького району, відділ зупинився і створив там осередок. Далі – рушив у ліси Малинського району. А звідти, вже робив вилазки в Базарський, Коростенський та Потіївський райони Житомирщини. Головними завданнями цього відділу було дослідження і освоєння місцевості, проведення розвідки діяльності радянських партизанів і німців, вербування до УПА місцевих людей, ліквідація сексотів, нищення майна колишніх колгоспів та німецької окупаційної влади [215, с. 639–640].

У червні-липні 1943 р. в Андрушівський та Коростенський райони Житомирської і у Фастівський район Київської областей прибули ще дві великі групи УПА [458, с. 377]. Це були другий та третій відділи загону “Верещака”, які здійснювали окремі рейди. Вони також мали сутички з радянським партизанами, зокрема великий бій відбувся біля с. Заблоцька (ймовірніше, с. Заболоть Радомишльського району. – Авт.). 19 і 20 липня третій відділ вступив у сутичку з шуцманами й угорськими частинами поблизу Янушполя. Наприкінці липня 1943 р. повстанці перебували в чоповицьких і малинських лісах, де стався черговий бій з партизанами. На цей раз із загоном лейтенанта Гречова – місцевого мінера і диверсанта, на якого довгий час полювали німці. Цей бій виявився більш успішним для упівців, тому що партизанський загін зазнав більших втрат, загинув і сам Гречов [451, с. 534]. 29 липня 1943 р. у коростишівських лісах перший відділ групи “Тютюнник” зустрівся із другим (до якого ще перед цим приєднався третій). Частина об’єднаного загону розосередилася по місцевим теренам для підсилення їхньої роботи, а частина – вирушила ввєрх по течії р. Тетерів у новий рейд, із подальшим відходом у північно-західний регіон України. Ця група рухалася територією Ємільчинського та Городницького (входив до групи “Заграва”. – Авт.) районів Житомирщини. Протягом свого відходу вона провела кілька невеликих боїв із радянськими партизанами, зокрема, поблизу сіл Катеринівка Ємільчинського і Красилівка Ярунського районів [215, с. 640–641]. У документах Новоград-Волинських підпільників наявна інформація про загиблих партизанів у с. Красилівка [69, арк. 34]. Проходячи через села Житомирщини, повстанці скликали мітинги, проводили агітацію і пропаганду націоналістичних ідей, закликали місцеве населення до співпраці та боротьби з окупантами. Добровольці поповнювали лави УПА. Доводиться визнати, що вступ добровольців в УПА не завжди був таким “добровільним” [477, с. 201]. Так, наприклад, місцевий житель Микола Феодосійович Бондар свідчив: “Восени 1943 р. у с. Яблунівка Барашівського району Житомирської області прибула банда УПА у кількості 650 чоловік на чолі з “Онищенком”. Бандерівці у селі зібрали

всіх молодих чоловіків і забрали їх із собою у Західну Україну – на територію Волинської області, де оголосили, що вони є воїнами УПА” [158, арк. 128].

Документи упівців позитивно оцінюють значення рейду на терені групи “Тютюнник” [482, с. 330]. В окремому звіті вказується: “Перший рейд відділів УПА на Схід, що розпочався при кінці травня і тривав до половини літа 1943 р. зробив величезний вплив на зріст політичної та державницької думки серед українців Сходу”. Для підтвердження даних слів наводиться приклад, де описані похорони поліцаїв у м. Андрушівка, які загинули під час бою із упівцями. Шеф районної поліції тоді сказав: “Поліцаї, яких хоронимо – це жертви нерівного бою, бо повстанців є більше і вони краще озброєні” [12, арк. 14].

Про активність УПА в межах ВО “Тютюнник” улітку 1943 р. одночасно свідчать документи німецьких окупантів і радянських партизанів. У німецькому документі від 5 червня 1943 р. вказувалося, що у неспокійних областях Білорусії і Житомира українські націоналісти завдають більших труднощів, ніж радянські партизани [224, с. 221]. А донесення за 13 червня 1943 р. повідомляло, що бандою УПА пошкоджено головний кабель зв’язку між групами армій “А” і “Південь” у районі траси Житомир – Рівне [491, с. 356]. Радянські партизани також відзначали діяльність упівців. Зокрема, 16 липня 1943 р. УШПР надіслав командирам партизанських з’єднань на Волині та Поліссі радіограму, в якій попереджав, що з території Волинської області через населені пункти Березне й Корець у напрямку Житомирщини рухаються невеликі групи націоналістів, щоб розповсюдити свій вплив у цьому регіоні [463, с. 164]. Вже 19 липня 1943 р. УШПР точно знав про рейд “Вовка” й “Верещака” в Житомирську та Київську області [236, с. 89].

УПА за своєю військовою структурою поділялася на загони, курені та сотні. Групу “Тютюнник” було сформовано переважно з відділів, переданих від інших військових округ. Українські повстанців з груп “Богун” і “Турів”, за наказом ГК УПА також здійснювали самостійні рейди по території Житомирської та Київської областей. Така розрізненість у підпорядкуванні вказаних загонів та неузгодженість військових дій, які часто розгорталися паралельно, внесла в історіографію українського націоналістичного руху (як радянську, українську

емігрантську, так і сучасну українську) деяку плутанину щодо ідентифікації повстанців. Так, зокрема, у розділі праці “Історія українського війська”, за авторством Л. Шанковського, не диференціюється за підпорядкуванням військова діяльність УПА на терені ВО “Тютюнник” [451, с. 532–537]. У книжці А. Русначенка подається загальний перебіг дій українських повстанців у межах указанного терену [565, с. 104]. Сподіватись на детальну точність із цього питання від радянської історіографії взагалі не доводиться.

Дану ситуацію прояснюють лише архівні документи. Датований 29-м липням 1943 р. звіт інформує нас про рейд південною частиною Житомирщини сотні (сотенний – Гордій Костянтинович Вротновський [412, с. 150]) куреня “Гордієнка” (Дмитра Хандія) із групи “Богун” (охоплювала південну частину Ровенської області та Кременеччину), яка тимчасово діяла на території ВО “Тютюнник”. Даний звіт у хронологічній послідовності перераховує бої сотні з окупаційними силами та радянськими партизанами. На нашу думку, вказана в ньому кількість жертв, яких зазнавали обидві сторони в ході сутичок, є деякою мірою завищеною по відношенню до ворога та заниженою щодо власних втрат. Ввійшовши зі сторони Ровенщини на територію Житомирської області, сотня 17 липня 1943 р. поблизу сіл Кам’янка та Жолобне Ярунського району провела два бої: перший з радянськими партизанами, а другий – з німецькими військами. 19 липня біля с. В’юнок Довбишського району сотня мала дві сутички з німцями та шуцманами, 20 липня – у с. Шведська Буда – один бій з угорськими військами, який для неї закінчився успішно. Перебуваючи вже в Андрушівському районі, повстанці 23 липня у с. Стара Котельня зіткнулися із німецькими частинами та загоном шуцманів. Після бою упівцям дісталися деякі продуктові та військові трофеї, із яких сіль вони роздали місцевим жителям. У той самий день на залізничній станції Івниця ними був обстріляний німецький поїзд. У ніч із 25 на 26 липня 1943 р. у передмісті Коростишева бійці цієї сотні вступили в сутичку з німецькими охоронними загонами в забудованих тартаках. Уже безпосередньо 26 липня у с. Вишневичі над р. Тетерів повстанці здійснили обстріл загону радянських партизанів [12, арк. 12]. 26 липня 1943 р. між селами Шевченко і

Устинівкою Потіївського району упівці ліквідували особовий склад школи німецької жандармерії, сформованої з місцевих фольксдойчів, що розташовувалася у м. Коростені. Цей бій став чи не найвідомішою операцією УПА за весь час її рейдів територією ВО “Тютюнник”. Про нього відразу повідомила повстанська преса – журнал “До Зброї” (Ч. 2, серпень 1943 р.) [17, арк. 11 зв.]; у всіх подальших працях із дослідження діяльності націоналістичного руху обов’язково згадується про нього. А. Бедрій обраховує втрати німецької сторони вже зовсім глорифікованою цифрою у 260 загиблих [366, с. 24]. Повстанські джерела свідчать, що в ході даного бою із ворожої сотні бійців загинуло 83 особи (в тому числі 5 офіцерів), 5 було важко поранено та 8 потрапили в полон. Курінь “Гордієнка” здобув значні трофеї [565, с. 104]. Безпосередній перебіг бою із певними розбіжностями розкривають у спогадах М. Скорупський та його учасник Ю. Варгоцький. Перший стверджує, що в бою загинуло 20 повстанців і сотня змушена була повернутися на базу [273, с. 172]. За свідченнями другого автора, бій для упівців був успішний і зі сторони ворога загинуло 95 чоловік і один був поранений [441, с. 114]. Дана обставина в котрий раз засвідчує суб’єктивізм будь-яких джерел і необхідність критичного та герменевтично орієнтованого підходу до їхнього використання.

Німецькі донесення повідомляли, що наприкінці липня 1943 р. упівські загони чисельністю 500–800 осіб були помічені біля Житомира, звідки вони просунулися в райони Коростень – Радомишль – Макарів [220, с. 239]. Пропагандистський матеріал у цей час був особливо розповсюджений на території Звягеля і Коростишева [224, с. 284]. Журнал “До зброї” інформує, що влітку 1943 р. повстанські загони існували у чорнобильських, київських і навіть чернігівських лісах [133, арк. 29 зв.]. Також повідомляється про існування у районі селища Трипілля повстанської республіки, територію якої упівці повністю очистили від німецьких військ і партизанських загонів та самостійно здійснювали адміністративне управління [17, арк. 11–12]. Проте, джерела не персоніфікуються та не ідентифікуються дані загони із якоюсь конкретною групою УПА.

У серпні 1943 р. добре укомплектована група повстанців на чолі з “Верещакою”, що складалася із декількох відділів розпочала повторний рейд на Схід [451, с. 535]. Вона рухалася територією Ємільчинського, Коростенського та інших районів у напрямку Київщини.

У другій половині літа – на початку осені 1943 р. на території військової округи “Тютюнник” стають все частішими бої повстанських відділів із загонами радянських партизанів. Підтвердженням цьому може бути той факт, що протягом 1943 р. по території Житомирської області здійснили свої рейди потужні партизанські з’єднання під командуванням Д. Бурченка, С. Ковпака, М. Наумова, Я. Мельника та М. Шукаєва [450, с. 59–60]. М. Наумов, до речі, детально описав у своєму щоденнику перебіг окремих рейдів, негативно оцінивши попередню роботу на цій території партизанських загонів, зокрема, О Сабурова та С. Малікова [238, с. 325]. Під час бойових сутичок партизанів із українськими повстанцями, до їх рук потрапила значна кількість упівської документації [475, с. 94]. Між окремими представниками українських націоналістів і комісарами партизанських з’єднань С. Ковпака, О. Сабурова, О. Федорова та Я. Шкрябача в другій половині 1943 р. відбувалися переговори (в тому числі й на території групи “Тютюнник”. – Авт.) щодо нейтралітету обох сторін по відношенню одна до одної під час їхньої боротьби з німецькими окупантами. Проте, реальних практичних наслідків ці переговори не мали [458, с. 387].

Окрім військової діяльності загонів УПА на території ВО “Тютюнник”, у новітній українській історіографії окремо досліджується функціонування запілля ОУН(Б) і УПА в указаному терені. Сам термін “запілля” на сьогодні у працях вітчизняних дослідників має доволі розлогу та розмиту дефініцію. Нам видається найбільш обґрунтованим у науковому плані визначення, запропоноване дослідницею Г. Стародубець. Вона характеризує запілля як контрольовану УПА територію, на якій вибудовувалася структурована система воєнно-господарського комплексу базисних і похідних функцій місцевого населення як суб’єктів українського повстанського руху. Ядром, керівною політичною силою запілля виступало підпілля, представлене організаційною мережею ОУН(Б) [571, с. 60;

572, с. 239]. Опрацювавши наявні документи, ми можемо стверджувати, що запілля ОУН(Б) і УПА в межах Житомирської і Київської областей не було достатньо розвинуте. Це пояснюється не встановленням повноцінного військово-адміністративного контролю повстанців над цією територією. Господарський відділ Житомирського обласного проводу ОУН(Б) був спроможний лише частково задовольняти потреби повстанських загонів у продуктах харчування та одязі. Тому загонам ВО “Тютюнник” доводилося також користуватися послугами господарчих структур військових округ “Богун” і “Заграва”.

Протягом літа – осені 1943 р. у запіллі при всіх групах ГК УПА були створені підстаршинські школи, які здійснювали підготовку молодшого командного складу [215, с. XVIII–XXII]. На сьогодні відсутні достовірні дані, які б засвідчували наявність хоча б однієї такої школи на території групи “Тютюнник”.

Ще одним питанням, яке залишається малодослідженим у сучасній українській історіографії є поширення на Житомирщині і Київщині грошових документів ОУН та УПА – бофонів. Ця соціально-економічна сторона діяльності українських націоналістів також безпосередньо пов’язана з діяльністю їхнього запілля. Дослідники грошової справи ОУН і УПА встановили, що за період 1939–1954 рр. було випущено близько 500 різновидів бофонів, які функціонували в 12-ти областях України та Білорусії (у тому числі вказуються Житомирська і Київська області) [383, с. 8]. Проте, на даний час неможливо більш точно встановити як проникали і використовувалися бофони на території Житомирської і західних районів Київської областей.

У серпні – жовтні 1943 р. рейд по території групи “Тютюнник” здійснювала сотня “Лева” (Івана Леня), загін підпорядкований ВО “Турів” (включала Волинську область й південну частину Берестейської області Білорусії). За час рейдування ця сотня провела два бої із німцями, які застосовували проти повстанців танкетки та три – з радянськими партизанами. Вдень 6 жовтня 1943 р. сотня “Лева” перейшла західний кордон Житомирської області. Упівці в ході даних боїв здобули чималу кількість зброї та амуніції [565, с. 104].

За спогадами М. Скорупського, на початку жовтня 1943 р. із с. Сторожів Корецького району у чотиритижневий рейд приблизно за маршрутом Другого Зимового походу армії УНР вирушили курінь “Квартиренка” (сотні “Лева”, “Буревія”, “Скирди”) ВО “Заграва” та дві сотні “Негуса” і “Макса” з ВО “Богун”, які склали другий курінь. Загальне керівництво походом здійснював “Верещака” [273, с. 171–174]. Місцевий мешканець В. Цуман згодом згадував, як брав участь у нападі сотні “Негуса” на залогу нацистів у містечку Бараші, яка нараховувала 150 німців і поліцаїв. Готуючись до атаки повстанці перекрили всі дороги, які вели у містечко і близько першої години ночі розпочали напад. Бійці УПА після 6-ти годинного запеклого бою штурмом взяли приміщення поліції, де знаходився і штаб жандармерії. Але основною ціллю упівців був будинок німецької комендатури. “Незважаючи на мужність і хоробрість бійців УПА “гніздо” фашистського коменданта обер-лейтенанта Вольхе взяти не вдалося”. І на світанку упівці відступили до с. Симони [275]. М. Скорупський вважав цей бій помилковим. У бою загинув командир сотні “Негус” (сотенний – Сергій Олеськів, 1918 р. н., уродженець Станіславщини [412, с. 163]) і чотири бійці, ще 9 – були поранені. Всіх загиблих похоронили у сусідньому селі Неділище [273, с. 181].

Інший бій був більш успішним для упівців. На трасі Звягель – Овруч курінь “Квартиренка” випадково зустрівся із німецькою колоною. У результаті сутички повстанці здобули дві вантажні автомашини різного краму [273, с. 180].

Під час рейду вказані курені і сотні практично щодня мали збройні конфлікти з радянськими партизанами. Спочатку СБ ОУН страчувала полонених партизанів, згодом же, за постановою старшинської ради, всіх полонених, незалежно від національності, роззброювали і відпускали. Проте, ця норма не поширювалася на комісарів і членів ВКП(б) [273, с. 174–175].

Восени 1943 р. Городницьким, Барашівським, Ємільчинським, Володарськ-Волинським, Коростенським, Потіївським і Малинським районами рейдувала сотня УПА “Романа” (В. Кудля) [441, с. 117]. Оунівський документ від 12 листопада 1943 р. зазначав про наміри Ф. Воробця (“Верещаки”) відіслати всіх стрільців сотні за невиконання наказу і проведення рейду неналежним чином до

карного батальйону ВО “Заграва”. Однак, згодом ці стрільці опинилися у Корецькому військовому надрайоні “2/2”, “Коліно” (Корецький і Межирицький райони Ровенської області) [215, с. XVII], де готувалися до нового рейду на Схід. У той же час бійці розповідали про догану, яку “Верещака” нібито дістав від Проводу за недостатню підготовку сотні “Романа” до походу [127, арк. 19].

У межах групи “Тютюнник” як зазначалося вище, створювалися військові підрозділи з місцевих жителів, що узгоджували свої дії з рейдуючими групами. Так, 8 серпня 1943 р. відбулася сутичка боївки під керівництвом “Жука” (Петра Пустовойтенка – уродженця с. Котельня Андрушівського району) з радянською диверсійно-підривною групою Івана Даниловича Богорада (“Павука”). А вже 1 вересня 1943 р. ця партизанська група вбила в с. Зарубинці Андрушівського району керівника великого півтисячного загону бандерівців “Богдана” (детальніші дані про нього та його загін відсутні. – Авт.). Щоб послабити бандерівський рух у терені своєї діяльності радянські партизани вдалася до знищення їх прихильників із числа місцевого населення [80, арк. 28, 30].

Українські повстанці також застосовували такі ж методи по відношенню до радянських підпільників і партизанів. У серпні 1943 р. бійці боївки “Жука” організували втечу з бердичівської в’язниці СД полковника Довгополова, сподіваючись застосувати його знання військової справи для своєї боротьби, але за радянську агітацію серед бійців боївки він був страчений [172, арк. 8].

У вересні 1943 р. на Житомирщині оперували два відділи повстанців із загону “Верещака”, що були раніше залишені під час рейдів. Також найбільше в цей час проявила себе згадувана боївка “Жука”, чисельність якої значно збільшилася і складала близько 110–120 осіб (у “Жука” перебувало 30 чоловік і близько 80 бійців було в підрозділі “Палія”) [439, с. 127]. Дана боївка окрім Андрушівського діяла в Корнинському та Брусилівському районах.

Розвідзведення УШПР від 16 і 22 вересня 1943 р. повідомляли про рух із Західної України в район Києва озброєних груп УПА. Дані за 28 вересня уже відзначали, що штаб українських націоналістів із району Колки 21 вересня 1943 р. направив у район Білої Церкви і Голосіївського лісу під Києвом групу упівців

чисельністю 300 чоловік під командуванням “Залізняка”. Ця група мала на озброєнні 3 станкових кулемети “Максим”, одну протитанкову рушницю, велику кількість радянських і німецьких автоматів та гвинтівок [41, арк. 2].

У жовтні 1943 р. у лісі Чорна Лоза поблизу с. Журбинці Бердичівського району зібралися боївки “Жука”, “Палія” та “Ярого”, у якого нараховувалося близько 50 бійців, переважно уродженців Житомирщини. Відділи “Жука” та “Ярого” вирушили на 3–4 дні до с. Крилів Корецького району Ровенщини. Згодом, вони перебазувалися у с. Топча Межиріцького району, де проходили ідеологічний і військовий вишколи. У грудні 1943 р. бійці цих відділів брали участь у бою із німецькою поліцією поблизу с. Морозівка Корецького району [172, арк. 8 зв.].

На кінець жовтня – початок листопада 1943 р. воєнна ситуація кардинально змінюється. Успішні бої Червоної армії із вермахтом дозволили, хоча й ціною непомірних втрат, форсувати Дніпро та 6 листопада звільнити Київ. Тому тактика УПА зазнає змін і переформовуються самі військові одиниці. 28–29 жовтня 1943 р. до с. Зарубинці Андрушівського району на зустріч із Ф. Воробцем (“Верещакою”) з’їхалися керівники оунівського підпілля Житомирської області, серед яких були “Орлюк”, М. Микулин (“Зенон”), М. Мусій (“Муха”), Н. Слюсаренко (“Наталка”) та ін. Згідно прийнятого на нараді рішення, у тилу Червоної армії мав залишатися провідник Бердичівського та Житомирського окружних проводів ОУН(Б) М. Мусій (“Муха”). Керівником оунівської мережі на території Житомирської області був призначений В. Харко (“Сокіл”) [198, арк. 29, 160]. Тоді ж у Зарубинцях перебував із своїм загоном чисельністю 60 бійців і командир “Дорош” (хорунжий УПА Микола Михайлович Ткаченко), який спочатку прийшов у с. Никонівка Бердичівського району Після цієї наради, “Верещака” відбув до західних регіонів України, а командування всіма формуваннями УПА “Схід” від 28 жовтня 1943 р. перейшло до “Дороша”, який зобов’язувався проводити ліквідацію агентів гестапо, НКВС і їх сексотів (Див. додаток 3) [198, арк. 160–178].

“Дорош” 15 листопада 1943 р. видав наказ № 2 (Див. додаток К). У документі, який складається з 11 пунктів, йдеться про збирання і магазинування зброї, яку залишили солдати вермахту із залученням до цієї справи місцевого населення. Увага повстанського командира зверталася і на складування друкарського та зв'язкового обладнання, ліків, на поповнення лав УПА всіма бажаними. Таких людей він розпорядився направляти до упівських команд, але робити це виважено та обережно, щоб уникнути провокацій [198, арк. 178].

15 листопада 1943 р. штаб групи УПА-Схід звернувся із відозвою до всіх евакуйованих жителів зі Східної України. У відозві людей закликали не виїжджати до Німеччини і сім'ями приєднуватися до боротьби проти німецького терору і терору більшовицьких банд; а пізніше, коли пройде фронт, проти червоної Москви. Оунівське запілля гарантувало забезпечення харчами та житлом усім рідних тих, хто зголосився воювати в УПА [215, с. 652–653].

На осінь 1943 р. базою групи УПА “Тютюнник” став Межирицький район Ровенської області (який входив до Корецького військового надрайону “2/2”, “Коліно” групи “Богун”), а зокрема, с. Топча. Н. Слюсаренко (“Наталка”) свідчила: “У Топчі і сусідніх селах розташовувалися війська УПА. Тут був Житомирський обласний провідник “Бульба”. Всі жили відкрито, упівці навчалися військовій справі, іноді нападали на німців та забирали у них зброю” [198, арк. 15]. Наприкінці 1943 р. у приміщенні школи с. Топча тижневі курси командного складу УПА, у складі 38 осіб пройшла Ю. Колісниченко (“Оксана”). Режим проживання і занять на цих курсах був наступний: о 6 год. – підйом, зарядка, сніданок, з 8 до 16 год. – заняття, з обідньою перервою від 12 до 13 год. З 16 до 22 год. проводилася культурно-масова робота і відпочинок, вечірня перевірка, вечеря і відбій.

Теоретичні та практичні заняття проводили керівники ВО “Тютюнник”. “Верещака” викладав військову розвідку і терористично-диверсійну справу. Начальник військового штабу П. Гудзоватий (“Очеретенко”) займався з курсантами стройовою підготовкою, вивченням технічних характеристик зброї та стрільбою. “Кузьма” викладав польову службу і бойову підготовку. Колишній

пропагандист Житомирського обласного проводу ОУН(Б) Є. Мовчан (“Охрім”) відповідав за політичний вишкіл і освоєння практичного курсу топографії. Значна увага приділялася методам роботи у тилу Червоної армії [167, арк. 24–27 зв.].

Розвідка радянських партизан у листопаді 1943 р. буквально щодня надсилала до УШПР дані про дії упівців на території Житомирської і Київської областей. Так, 2 листопада 1943 р. командир тернопільських партизан І. Шитов доповідав, що у житомирських лісах наявне скупчення загонів УПА чисельністю до 1200 чоловік, які озброєнні 3 станковими кулеметами, 1 ручним кулеметом, 1 45-мм гарматою, гвинтівками. 9 листопада О. Сабуров вказував, що мав сутички з українськими повстанцями у Городницькому районі, де останніх зосереджена велика кількість. Наступного дня – 10 листопада 1943 р. М. Наумов у своєму донесенні відзначив діяльність агітаційних груп бандерівців у Бородянському (Київщина), Малинському і Радомишльському районах Житомирщини, які здійснювали активну пропаганду серед населення. Станом на 14 листопада УШПР інформувався про пересування Барашівським, Ємільчинським, Городницьким районами груп УПА чисельністю до 500–700 чоловік, які мають завдання знищувати дрібні загони радянських партизанів. 19 листопада той таки І. Шитов відзначав, що бандерівці мають намір просуватися на схід – у район Житомира з подальшим відходом у пінські болота, щоб згодом опинитися у тилу Червоної армії і проводити диверсійну діяльність [28, арк. 101, 106, 106 зв., 112 зв., 116].

Протягом 1-15 листопада 1943 р. частиною Житомирщини рейдували три відділи групи “Енея” (керівник ВО “Богун” Петро Олійник) [128, арк. 48].

З осені 1943 р. розпочалася чергова масштабна реорганізація УПА. У листопаді Головну Команду УПА очолив підполковник Р. Шухевич і Головний Військовий Штаб – майор Олекса Гасин (“Чорнота”) [545, с. 361]. Командування УПА намагалося максимально реорганізувати свої збройні загони в регулярну армію. Велика увага зверталася на посилення дисципліни, впровадження статутів регулярних збройних сил, системи військових звань, підготовки кадрів та ін. [231, с. 50]. Територія УПА була поділена на три Краї або Генеральні Воєнні Округи: УПА-Північ (охоплювала Волинь, Західне Полісся, Холмщину, Грубешівщину,

Житомирщину, північно-західну Київщину). Її командиром став Д. Клячківський. УПА-Захід (входили території Галичини, Карпат, Буковини, Закарпаття). УПА-Південь (включала сучасну Хмельницьку, Вінницьку, частково Черкаську і Кіровоградську області. У планах керівництва УПА було створення УПА-Схід на території Чернігівського і Сумського Полісся. Однак, там діяли лише дрібні рейдуючі групи УПА і декілька місцевих загонів [545, с. 362]. Проте, іноді група “Тютюнник”, яка входила до ПЗУЗ у поширюваній на теренах Житомирщини та Київщини у пропагандистській літературі визначалася як УПА-Схід.

Таким чином, у 1943 р. в активну стадію вступив процес утворення на ПЗУЗ Української повстанської армії. УПА за територіальною структурою поділялася на групи або військові округи, однією з яких була група “Тютюнник”. Її територію складали Житомирська і північно-західні райони Київської областей. Саме в 1943 р. військові підрозділи, в основному групи “Тютюнник”, здійснювали рейди по вказаній території. Ці рейди, спочатку мали пропагандистсько-демонстративне значення, і прагнули більше дізнатися про настрої місцевого населення та залучити його до участі у національно-визвольному русі. Окрім рейдуючих сотень і куренів на території військової округи “Тютюнник” обласним та кружними проводами ОУН(Б) були створені та активно діяли місцеві боївки. Вони узгоджували свої дії із прибувшими упівськими формуваннями. Частина членів націоналістичного підпілля Житомирщини відбула військові та організаційні вишколи на території Ровенської області. У кінці 1943 р. відбулася реорганізація побудови УПА і зміна її керівництва. Проте, це не припинило діяльності упівців на території Житомирщини і Київщини. Як встановили дослідники, рейди тривали кожен рік із 1944 по 1950 [451, с. 533]. Але саме 1943 р. був найбільш насичений подіями і мав важливе значення для подальшої діяльності УПА. Наведені дані доповнюють цілісну картину розгортання українського Руху Опору в період нацистської окупації території України.

Отже, діяльність мережі ОУН(Б) і військових формувань УПА протягом 1943 р. засвідчила, що цей рік в історії бандерівської ОУН 1943 р. мав виняткове значення. У лютому 1943 р. на Третій конференції ОУН(Б) було прийнято

рішення про початок збройної боротьбу за створення самостійної України. Відразу визначалося, що ця боротьба буде двофронтовою – проти нацистської окупаційної і радянської влади.

У 1943 р. до Житомирського обласного проводу ОУН(Б) уже входило чотири окружні проводи – Бердичівський, Житомирський, Попільнянський і Пулинський, районні та окремі оунівські осередки. Звичайно, на Житомирщині і сусідніх районах Київщини оунівське підпілля не мало таких масштабів, як на Волині і згодом у Галичині, але частина місцевого населення активно працювала на користь українських націоналістів. Кадри оунівського підпілля Житомирщини фактично перейшли у підпорядкування керівництву групи УПА “Тютюнник”. Загони упівців з травня до листопада 1943 р. діяли на території Житомирщини і північно-західної Київщини. Основною формою діяльності загонів УПА, які прибували з західних областей України на територію групи “Тютюнник” був рейд. Такі рейди мали пропагандистсько-мобілізуюче значення для місцевого населення. Наряду з рейдуючими військовими одиницями упівців, в межах Житомирської і західних районів Київської області із місцевих членів ОУН(Б) були створені окремі боївки. Це, зокрема, боївки “Іскри”, “Жука”, “Палія” та “Ярого”, які перебували в Андрушівському, Бердичівському, Вчорайшенському і Попільнянському районах Житомирської області. Їх бійці проходили військові вишколи на спеціальних курсах УПА у Ровенській області.

У кінці жовтня 1943 р. структура Житомирського обласного проводу бандерівців зазнала змін. Керівником військових підрозділів став “Дорош” (М. Ткаченко), а очільниками оунівської мережі були призначені “Муха” (М. Мусій) і “Орлюк” (В. Куліш).

ВИСНОВКИ

Головні наукові результати та підсумки дисертаційного дослідження відповідно поставлених наукових завдань зводяться до наступного:

– Встановлено, що проблема політично-військових і соціально-економічних складових діяльності ОУН та УПА на території Житомирської та західних районів Київської областей (військова округа “Тютюнник”) у роки нацистської окупації залишається мало дослідженою. Попередні наукові дослідження української і зарубіжної історіографії присвячені окремим питанням історії діяльності ОУН і УПА на Житомирщині і західній Київщині. Дослідники розглядали цю тему переважно в контексті інших проблем або акцентували увагу лише на окремих процесах організації і військової діяльності українських націоналістів. Окрім того, у роки радянської влади звернення до історії діяльності українських націоналістів на цій території мотивувалося необхідністю їхньої дискредитації.

У ході дослідження нами було виявлено достатню джерельну базу, яка повною мірою сприяла вирішенню поставлених у дисертації завдань. Аналіз, герменевтичне осмислення і критичне використання неопублікованих джерел ряду центральних і обласних архівів, опублікованих документів та матеріалів, мемуарної літератури, преси часів Другої світової війни, а також опрацювання доробку попередників дає можливість дослідити політично-військові та соціально-економічні складники діяльності ОУН та УПА на території Житомирської й західних районів Київської областей (військова округа “Тютюнник”) у період нацистської окупації – протягом 1941–1943 рр.

Теоретико-методологічною основою дисертаційного дослідження став культурно-антропоцентричний підхід, який агентом історії визначає конкретну людину. За допомогою цього підходу у рамках “історії повсякденності” ми проаналізували ситуативну поведінку людей, визначили основні фактори формування морально-психологічного обліку українських націоналістів і

повстанців. Це дозволило створити певний об'ємний образ досліджуваної ситуації, у якій відбувалося проникнення похідних груп обох ОУН на Житомирщину і західну Київщину, визначити ставлення місцевого населення до українських націоналістів і пропагованої ними ідеології, окреслити узагальнену модель поведінки членів ОУН та вояків УПА.

Багаторівневу методологію дослідження склали методи: аналогій, аналізу і синтезу, архівної евристики, дедукції, діалектичний, принцип історизму, історико-ситуаційний, історико-хронологічний, синхронності, системності, соціального підходу, об'ємності, порівняння, ретроспективний, узагальнення та ін.

– З'ясовано, що обидві фракції ОУН перед нападом Німеччини на Радянський Союз, перебуваючи на антирадянських і пронимецьких позиціях, розробляли тактику проникнення на українські землі. Основою цієї тактики стало формування спеціальних похідних груп, які з початком бойових дій у слід за частинами вермахту просувалися вгінб території Наддніпрянської України. Протягом липня – серпня 1941 р. ці оунівські похідні групи освоїли територію Житомирської і західних районів Київської областей. Встановлено, що саме тоді, під час освоєння, ці території були організаційно об'єднанні, а вже формальне їхнє сполучення відбулося навесні 1943 р., під час поділу керівництвом УПА території Волині і Поліссі на військові округи. Однією з чотирьох таких структурних одиниць і стала військова округа або група “Тютюнник”. Бандерівці, розбудовуючи власну організаційну мережу, прагнули перш за все поширити свій вплив серед українського селянства, тоді як, мельниківці більше уваги приділяли облаштуванню культурно-освітньої і релігійної сфер життя міського українського населення окупованих територій. Члени похідних груп у цілому виконали поставлене власними Проводами завдання, що дозволило їм, переважно вихідцям із Західної України, заручитися підтримкою частини місцевого населення, яке приєдналося до їхніх організацій.

Активна розбудова членами бандерівської ОУН своїх мереж тривала до вересня 1941 р., коли вони стали жертвами репресій нацистського окупаційного режиму, а з листопада 1941 р. діяльність бандерівців у райхскомісаріаті “Україна”

було повністю заборонено. За неповними даними встановлено, що різні за кількістю членів осередки їхньої організації були створені майже у 30 районах Житомирської та західної частини Київської областей. До лав ОУН(М) приєдналася значна частина місцевої інтелігенції, яка активно включилася в організаційну діяльність. Переслідування мельниківців нацистськими каральними органами розпочалося з кінця листопада – початку грудня 1941 р. після відзначення 20-ї річниці Базарської трагедії. Отже, Житомирщина стала важливим плацдармом, який уможливив подальше поширення впливу українських націоналістів – бандерівців і мельниківців на інші регіони, в тому числі й на Київ.

– Визначено, що на початку нацистської окупації на території Житомирської і західних районів Київської областей основними напрямками діяльності членів обох фракцій ОУН була політична робота з місцевим населенням, соціально-економічна і культурно-освітня сфери. На цих територіях оунівці розпочали створення допоміжних українських органів влади. Це були сільські, міські, районні і обласне управління та органи народної міліції, які під тиском німецьких окупантів згодом перейменували в українську допоміжну поліцію. Корінна українська адміністрація у початковий період нацистської окупації забезпечила часткове налагодження господарського та соціально-економічного життя регіону, функціонування більшості довоєнних суспільних інституцій. Контроль над роботою допоміжних українських органів влади на Житомирщині і західній Київщині до листопада 1941 р. здійснювали члени ОУН. Житомирське міське та обласне управління, які були закладені членами бандерівської похідної групи, згодом перейшли під вплив представників мельниківської похідної групи й тутешніх її симпатиків. Це збільшило рівень підтримки членів ОУН(М) серед місцевого українського населення та стало першим реальним досвідом адміністративно-господарської роботи на території Наддніпрянської України.

Українським націоналістам у початковий період нацистської окупації за підтримки місцевого населення вдалося розгорнути надзвичайно активну

діяльність у культурно-освітній сфері. У Житомирі і Бердичеві мельниківці налагодили видання українських пресових видань – “Українського Слова” та “Нової Доби” відповідно. Згодом у Житомирі також видавалися газети “Перемога” і “Голос Волині”, редактором яких до кінця листопада 1941 р. був керівник віділу пропаганди Житомирського обласного управління і один із керівників обласного проводу ОУН(М) Д. Маслій. Ці видання, попри цензуру нацистської окупаційної влади, стали практично єдиним засобом інформування місцевого населення щодо повсякденних подій того часу. Окрім цього, на сторінках україномовних газет висвітлювалися питання української історії, культури, науки та ін.

Освітня галузь у програмних засадах ОУН визначалася як одна з найосновніших, яка дозволяла сформувати покоління молодих людей із новим світоглядом, розумово і фізично розвинених патріотів своєї держави. Тому, створивши місцеві органи влади, українські націоналісти відновили роботу більшості освітніх закладів регіону та реформували навчальні програми створені ще за радянських часів. На території Житомирської і західних районів Київської областей працювали початкові, народні і семирічні школи, гімназії, технікуми і вищі навчальні заклади. Керівниками і працівниками багатьох із них були члени ОУН. Проте, нацистська окупаційна влада виявила незадоволення цими заходами та звела всі освітні прагнення українців до елементарних наукових знань і вмінь більшості населення й вибіркової підготовки незначної кількості фахівців із середньою та вищою освітою для потреб режиму.

Важливе значення для оунівців мали і різноманітні масові організації, через які можна було здійснювати ідеологічний вплив на українську молодь. Так, товариство націоналістичної української молоді “Січ” проводило спортивний і військово-патріотичний вишкіл учнів шкіл та гімназій. Його осередки, підконтрольні як бандерівцям, так і мельниківцям були створені у багатьох населених пунктах Житомирщини і західної Київщини. У Житомирі діяв український клуб, який займався з молодими людьми театральною справою і фізичним вихованням. Елементом національної культурної сфери на селі стали

товариства “Просвіта”, які одночасно створювались бандерівцями і мельниківцями.

Члени ОУН сприяли відновленню роботи театральних і клубних закладів, репертуар і характер роботи яких було українізовано. Великі театральні трупи діяли у Житомирі, Бердичеві, Коростишеві. Це дозволило хоча б якимось чином урізноманітнити життя певної частини місцевого населення, допомогло йому самоорганізуватись і самовиразитись.

Всі заходи українських націоналістів у соціально-економічній і культурно-освітній сферах на території Житомирської і західних районів Київської областей відбувалися при погодженні з нацистською окупаційною владою, що у свою чергу не стало причиною вихолощення україноцентричного змісту їхньої роботи

– З’ясовано, що Житомирщина і західна частина Київщини протягом 1942 і майже усього 1943 р. перебували під управлінням цивільної нацистської окупації, яка запровадила тут свій адміністративно-територіальний поділ. У зв’язку з цим було ліквідоване Житомирське обласне управління, робота органів сільської і районної влади та української допоміжної поліції потрапила під зверхність відповідних окупаційних структур. Над усіма сферами життя місцевого населення окупаційна адміністрація встановила тотальний контроль. Будь-яка політична і громадська діяльність українців була заборонена. За допомогою військово-карального апарату нацисти реалізовували вироблену вищим політичним і військовим керівництвом Третього рейху політику “нового порядку”, спрямовану на колонізацію та експлуатацію людських, матеріальних і природних ресурсів України. Ці заходи нацистів спричинили незворотні жертви серед військовополонених і цивільного населення, нанесли величезні збитки народному господарству регіону.

У 1942 р. на території Житомирської і західних районів Київської областей через розгром керівних центрів ОУН(М) і фактичну відсутність достовірної джерельної бази можливою для дослідження є лише діяльність ОУН(Б). Вже на початку 1942 р. її мережа зазнала широкомасштабних репресій. Були викриті канали переправлення документації і літератури, заарештовані багато рядових і

керівних членів, загинув очільник обласного проводу. Проте, такі дії нацистської окупаційної влади не стали причиною занепаду бандерівських структур і порушення організаційних зв'язків. Новому керівництву обласного проводу бандерівської Організації до літа 1942 р. вдалося відновити роботу більшості ланок власної мережі. Колишніх емісарів похідних груп, які очолювали різні структури замінили місцеві діячі, що свідчило про підтримку Організації частиною українського населення. З другої половини 1942 р. на Житомирщині та західній Київщині розпочалося об'єднання районних проводів в окружні. Це сприяло ефективнішому керівництву і налагодженню мережі зв'язку.

У кінці 1942 р. оунівці Житомирської і західних районів Київської областей зустріли конкурента по антинімецькому підпіллю в особі радянських партизан. Надалі конкуренція між цими двома формаціями Руху Опору лише посилювалася, що часто призводило і до акцій збройного взаємопоборювання.

Для бандерівської ОУН 1942 р. був визначальним у плані вироблення її керівництвом стратегії збройної боротьби з окупантами. Так, якщо відповідно до положень Другої конференції ОУН, яка відбулася у квітні 1942 р., оунівцям заборонялося займатися створенням місцевих партизанських загонів і наказувалося працювати та накопичувати сили для майбутньої збройної боротьби й загальнонаціонального повстання. То, вже у кінці листопада 1942 р. військова конференція бандерівців прийняла рішення про початок формування власних збройних сил.

– Встановлено, що протягом 1943 р. в історії бандерівської ОУН відбулися події виняткового значення. У лютому 1943 р. на Третій конференції ОУН(Б) було вироблено рішення про початок збройної боротьби за створення самостійної України. Відразу визначалося, що ця боротьба буде двофронтовою – проти нацистської окупаційної і представників радянської влади.

У 1943 р. підпільна бандерівська мережа Житомирщини і західної Київщини продовжувала активно працювати. Як і у 1942 р. члени бандерівської Організації були об'єктом репресій нацистських каральних органів. Однак, жорстокі дії окупантів не спричинили розгрому оунівського підпілля. Впродовж

1943 р. Житомирський обласний провід ОУН(Б) уже складався із чотирьох окружних проводів – Бердичівського, Житомирського, Попільнянського і Пулинського, декількох районних та окремих оунівських осередків. У структуру Київського обласного підпілля бандерівців входив Макарівський окружний провід. Звичайно, на Житомирщині і сусідніх районах Київщини оунівська мережа не мала таких масштабів, як на Волині і згодом у Галичині, але частина місцевого населення активно працювала на користь українських націоналістів.

У серпні 1943 р. на Третьому надзвичайному Великому зборі ОУН були внесені суттєві зміни до програмних політично-ідеологічних положень бандерівської Організації. Ініціаторами реформування програми ОУН стали члени похідних груп, які ще в 1941 р. працювали в Наддніпрянщині, Донбасі, Криму і наочно переконалися у її надмірному радикалізмі. Ці зміни, окрім іншого, стосувались лібералізації ідеології бандерівців по відношенню до представників інших національностей, по суті відбулася відмова від гасла “Україна для Українців!”. Проте, на основі опрацьованої історіографії і джерельної бази можна констатувати, що реформаторські рішення Третього надзвичайного Великого збору ОУН практично не знайшли практичної реалізації у діяльності українських націоналістів Житомирщини і західної Київщини.

З травня – червня 1943 р. одночасно з підпіллям ОУН С. Бандери на території Житомирської і західних районів Київської областей почали діяти рейдуючі військові загони УПА. Тому кадри оунівського підпілля цих областей фактично перейшли у підпорядкування керівництву групи УПА “Тютюнник” в особі Ф. Воробця (“Верещаки”). Основною формою діяльності загонів УПА, які прибували з західних областей України на територію військової округи “Тютюнник” – Житомирську і західні райони Київської областей був рейд. Такі рейди мали пропагандистсько-мобілізуюче значення для місцевого населення. Наряду з рейдуючими військовими одиницями упівців на Житомирщині і західній Київщині із місцевих членів ОУН(Б) були створені окремі боївки. Це, зокрема, боївки “Іскри”, “Жука”, “Палія” та “Ярого”, які перебували в Андрушівському, Бердичівському, Вчорайшенському і Попільнянському районах Житомирської

області. Їх бійці проходили військові вишколи на спеціальних курсах УПА у Ровенській області. Основними ворогами упівців на Житомирщині та західній Київщині, як й в решті регіонів України були німецькі окупанти і радянські партизани. Проте, траплялися поодинокі випадки, коли командири українських повстанців і радянських партизанів домовлялися про взаємний нейтралітет та навіть здійснювали спільні антинімецькі акції.

Загони упівців з травня до листопада 1943 р. здійснювали регулярні рейди на територію Житомирщини і північно-західної Київщини.

– Визначено, що наприкінці жовтня 1943 р. структура Житомирського обласного проводу ОУН(Б) бандерівців зазнала змін. Причиною цьому став швидкий наступ частин Червоної армії і усвідомлення того, що нацистська окупація найближчим часом закінчиться. Тому, на розширеній нараді обласного проводу українських націоналістів Житомирщини керівником військових підрозділів був призначений “Дорош” (М. Ткаченко), а очільниками оунівської мережі були визначені “Муха” (М. Мусій) і “Орлюк” (В. Куліш). Оунівці на деякий час мали припинити активну пропагандистсько-військову діяльність і перейти у глибоке підпілля, де перекерати переходження німецько-радянського фронту. На далі ж українські націоналісти повинні були продовжувати проводити агітацію і пропаганду власної ідеології серед місцевого населення в нових умовах і здійснювати диверсійно-терористичні акції в радянському тилу, щоб таким чином якомога більше ослабити Червону армію для майбутньої відкритої війни з нею.

У грудні 1943 р. відбулася Друга після Третього надзвичайного Великого збору конференція ОУН, яка постановила неухильно дотримуватися постанов і програмних змін вказаного Збору.

Отже, на кінець 1943 р., після відступу німецьких військ і повернення радянської влади в Житомирську й західні райони Київської областей, єдиною силою, яка їй протистояла, залишилася лише бандерівська ОУН.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

1. Архівні джерела

Центральний державний архів вищих органів влади і управління у м. Києві

Ф. 3206. Рейхскомісарат України, м. Рівне. 1940–1944 рр.

оп. 1

- 1.1. *Спр. 6. Попередній огляд генеральних округів і областей України 1 березня 1942 р., 12 арк.*

Ф. 3676. Штаб імперського керівника (рейхсляйтера) Розенберга для окупованих східних областей, мм. Берлін (Німеччина), Київ. 1940–1945 рр.

оп. 4

- 1.2. *Спр. 97. Листування з обласними комісарами Житомира та ін. з питань шкільної справи, про видання газет на Україні, б. д., 344 арк.*

Ф. 3833. Краєвий провід Організації Українських Націоналістів (ОУН) на західноукраїнських землях. 1933–1947 рр.

оп. 1

- 1.3. *Спр. 5. Акт проголошення так званої “Української Держави” 30 червня 1941 р., 1941 р., 7 арк.*
- 1.4. *Спр. 14. Звіт про діяльність банд ОУН направлених у Східні області УРСР у травні – червні 1941 р. /Є списки націоналістів направлених у Східні області/, 1941 р., 75 арк.*

- 1.5. *Спр. 25. Листи /копії/* голови Українського державного правління до голови обласної і міської управи м. Житомира, 5 серпня 1941 р., 2 арк.
- 1.6. *Спр. 26. Накази /копії/* адміністративних бандерівських установ, 1941 р., 9 арк.
- 1.7. *Спр. 36. Документи* про основи, структуру і світогляд Організації українських націоналістів. Т. I, 1 січня 1943 р. – 29 травня 1944 г., 80 арк.
- 1.8. *Спр. 67. Звернення* до українського населення окремих націоналістів, 22 червня 1941 р. – 27 грудня 1942 р., 17 арк.
- 1.9. *Спр. 70. Матеріали* про світогляд та основи мельниківського проводу ОУН, б. д., 23 арк.
- 1.10. *Спр. 74. Звернення* мельниківського проводу ОУН, 1941–1944 рр., б. д., 136 арк.
- 1.11. *Спр. 96. Інструкції /копії/* окружних пропагандистських осередків і районних політичних референтур для районів і станиць ОУН, 1943 р., 21 арк.
- 1.12. *Спр. 112. Відомості* про бойові дії відділів УПА та рейди їх на Схід /копії кореспонденції для друку/, квітень 1943 р. – 7 жовтня 1944 р., 43 арк.
оп. 2
- 1.13. *Спр. 9. Політична* програма і статут Організації Українських Націоналістів, 1940 р., 60 арк.
- 1.14. *Спр. 33. Суть* націоналізму та його походження. /Статті і рукописи статей/, 1942–1943 рр., 262 арк.
- 1.15. *Спр. 83. Журнал* “Вісті”, “Вісті української інформаційної служби”, 1944–1945 рр., арк. 63.
- 1.16. *Спр. 84. “Наша боротьба”*, б. д., 14 арк.
- 1.17. *Спр. 91. “До зброї”* /видання УПА/, 1943 р., 36 арк.
- 1.18. *Спр. 104. Газети* “Сурма”, “Українська пресова служба”, б. д., 11 арк.

Ф. 3835. Організація української націоналістичної молоді „Січ”, м.м. Львів, Рівне. 1941 р.

оп. 1

- 1.19. *Спр. 1. Статут* тимчасовий правильник організації української націоналістичної молоді “Січ”, програми праці у жіночих чотах організації і гуртках юнацтва, б. д., 22 арк.
- 1.20. *Спр. 3. Малюнки* та опис фізкультурних вправ організації “Січ”, б. д., 9 арк.

Ф. 3836. З’єднання західних груп Української повстанської армії УПА-Захід. 1942–1945 рр.

оп. 1

- 1.21. *Спр. 45. Документи* про організацію армії УПА, військову підготовку в частинах, польову службу /статути, інструкції/, б. д., 106 арк.

Ф. 3838. З’єднання північних груп „УПА-Північ”. 1942 – 1945 рр.

оп. 1

- 1.22. *Спр. 3а. Інформації* УПА про суспільно-політичне становище на Україні та світі, б. д., 78 арк.
- 1.23. *Спр. 4. Копії* наказів ГК “УПА-Північ”, б. д., 4 арк.

Ф. КМФ–8. Колекція мікрофотокопій документів німецько-фашистської окупаційної адміністрації і командування вермахту, що діяли на окупованих східних територіях. 1939–1945 рр.

оп. 1

- 1.24. *Спр. 64. Доклад* генералкомиссара, о положении в Житомирском генеральном округе за май месяц 1942 г.; переписка о возможности ликвидации хозяйственного штаба на Востоке, об организации “Белорусского Центрального Совета” и др., 1942–1943 гг., 423-540 арк.
- 1.25. *Спр. 84. Сообщения, записки и переписка с* рейхскомиссариатами на Востоке и Украине и командованием немецких войск о военном положении на Украине, Белоруссии северных районах России и Эстонии, об отступлении немцев и эвакуации немецких гражданских учреждений из Киева, Витебска, Староконстантинова, Шепетовки и др. районов, о действиях партизан в районе Полоцка и украинских националистических банд на Украине, о русском охранном корпусе в Сербии и др., 1943–1944 гг., 373-753 арк.

оп. 2

- 1.26. *Спр.456. Общественные приказы и распоряжения, относящиеся к* охранным немецким частям, июнь 1941 г. – ноябрь 1942 г., 501-565 арк.
- 1.27. *Спр. 494. Распоряжения и сообщения о тактике партизан и борьбе с ними, о* действиях банд украинских националистов на Украине, 1943 г., 506-592 арк.

**Центральний державний архів
громадських об'єднань України у м. Києві**

**Ф. 1. Центральний Комітет Комуністичної партії України. 1917–
1991 рр.**

оп. 22

- 1.28. *Спр. 41. Разведывательные* сводки УШПД в ЦК КП(б)У о состоянии, расположении и продвижении войск противника. (В деле имеются сведения о действиях украинских буржуазных националистов), 1 июня 1943 г. – 5 сентября 1944 г., 171 арк.
- 1.29. *Спр. 55. Отчеты,* докладные записки командования Житомирского партизанского соединения под командованием Н. А. Сабурова об организации и боевой деятельности партизанских отрядов соединения. Стенограмма отчета комиссара Житомирского партизанского соединения в ЦК КП(б)У об организационной и партийно-политической работе в отрядах соединения. (В деле имеется копия письма ЦК КП(б)У Н. А. Сабурову, в связи с его телеграммой И. В. Сталину по вопросам партизанского движения), 1 января 1943 г. – 9 июня 1943 г., 101 арк.
- 1.30. *Спр. 58. Докладные* записки военного корреспондента газеты “Правда” Л. Коробова о деятельности I-й Украинской партизанской дивизии им. дважды Героя Советского Союза С. А. Ковпака, экономическом положении Западной Украины, фашистском режиме, действиях украинских буржуазных националистов, 25 марта 1943 г. – 23 июня 1944 г., 44 арк. *Спр. 14. Звіт* про діяльність банд ОУН направлених у Східні області УРСР у травні – червні 1941 р. /Є списки націоналістів направлених у Східні області/, 1941 р., 75 арк.
- 1.31. *Спр. 61. Докладные* записки писателя Н. Шеремет и лектора ЦК КП(б)У К. К. Дубины в ЦК КП(б)У о их пребывании в партизанских соединениях под командованием А. Ф. Федорова, Н. А. Сабурова и впечатлениях о

политико-моральном состоянии партизан, партийно-политической работе в отрядах, фашистском режиме, действиях украинских буржуазных националистов и другим вопросам, 13 мая – 1 сентября 1943 г., 94 арк.

- 1.32. *Спр. 75. Докладные* записки, справки, спецсообщения, разведсводки УШПД, командиров партизанских соединений о деятельности украинских буржуазных националистов, их соглашениях с фашистами, враждебных действиях “Русской освободительной армии” (РОА), польских националистических организациях и других. (В деле имеются националистические листовки и показания члена националистической организации Белого (бывшего “Романа”)), 9 января 1943 г. – 10 мая 1944 г., 111 арк.
- 1.33. *Спр. 76. Информационные* сообщения немецких карательных органов о подпольном и партизанском движении, действиях украинских буржуазных националистов, экономическом и политическом положении в районах Украины, временно оккупированных немецко-фашистскими войсками (15 мая – 17 июля 1942 г.). (Перевод с немецких документов, представленных в Нюрнберге Международному Военному Трибуналу), 29 ноября 1946 г., 68 арк.
- 1.34. *Спр. 77. Информационные* сообщения немецких карательных органов о подпольном и партизанском движении, действиях украинских буржуазных националистов, экономическом и политическом положении в районах Украины, временно оккупированных немецко-фашистскими войсками (24 июля – 6 ноября 1942 г.). (Перевод с немецких документов, представленных в Нюрнберге Международному Военному Трибуналу), 29 ноября 1946 г., 127 арк.
- 1.35. *Спр. 78. Информационные* сообщения немецких карательных органов о подпольном и партизанском движении, действиях украинских буржуазных националистов, экономическом и политическом положении в районах Украины, временно оккупированных немецко-фашистскими войсками.

(Перевод с немецких документов, представленных в Нюрнберге Международному Военному Трибуналу), 29 ноября 1946 г., 29 арк.

- 1.36. *Спр. 80. Информационные* сообщения немецких карательных органов о подпольном и партизанском движении, действиях украинских буржуазных националистов, экономическом и политическом положении в районах Украины, временно оккупированных немецко-фашистскими войсками (5 марта – 26 марта 1943 г.). (Перевод с немецких документов, представленных в Нюрнберге Международному Военному Трибуналу), 29 ноября 1946 г., 77 арк.
- 1.37. *Спр. 227. Отчет* Житомирского обкома КП(б)У о деятельности подпольных партийных организаций и партизанских отрядов Житомирской области в период Великой Отечественной войны (июль 1941 – январь 1944 гг.) (I-й экз.), 1945 г. – 18 января 1946 г., 217 арк.
- 1.38. *Спр. 228. Отчет* Житомирского обкома КП(б)У о деятельности подпольных партийных организаций и партизанских отрядов Житомирской области в период Великой Отечественной войны (июль 1941 – январь 1944 гг.) (2-й экз.), 1945 г. – 18 января 1946 г., 259 арк.
- оп. 23
- 1.39. *Спр. 115. Разведсводка* оперативной группы НКВД УССР о деятельности украинских националистов на территории временно оккупированной немецко-фашистскими захватчиками, 19 сентября 1942 г., 63 арк.
- 1.40. *Спр. 523. Докладные* записки, спецсообщения Народного Комиссара внутренних дел УССР о деятельности украинских националистов, 15 апреля – 7 ноября 1943 г., 192 арк.
- 1.41. *Спр. 530. Спецсообщение* о деятельности украинских националистов, 5 октября 1943 г., 13 арк.
- 1.42. *Спр. 926. Докладные* записки, справки и переписка о контрреволюционной деятельности националистических организаций и банд, разоружении польских вооруженных соединений и др., 27 февраля 1944 г. – 12 декабря 1944 г., 209 арк.

- 1.43. *Спр. 928. Специальные сообщения, докладные записки, политинформация о действиях украинско-немецких националистических банд и о мероприятиях по борьбе с ними, 1944 г., 195 арк.*
- 1.44. *Спр. 931. Документы, копии документов украинско-немецких националистических банд и другие антисоветские листовки, 2 февраля 1944 г. – 2 октября 1944 г., 205 арк.*
- 1.45. *Спр. 938. Специальные сообщения, докладные записки, политинформации о действиях украинско-немецких националистических банд и о мероприятиях по борьбе с ними, 10 мая 1944 г. – 27 сентября 1944 г., 198 арк.*
оп. 70
- 1.46. *Спр. 80. Докладные записки о состоянии агитационно-пропагандистской работы в областях Украины, 1 сентября 1943 г. – 17 июля 1944 г., 119 арк.*
- 1.47. *Спр. 874. Справка заведующего группой информации отдела пропаганды и агитации ЦК КП(б)У о развитии партизанского движения на Украине, 23 августа 1943 г., 11 арк.*
- 1.48. *Спр. 996. Материалы украинских буржуазно-националистических организаций, 1944 г., 32 арк.*

Ф. 57. Колекція документів з історії Комуністичної партії України. 1870–1966 рр.

оп. 4

- 1.49. *Спр. 118. Копия директивы рейхскомиссара Украины Коха, генерал-комиссарам Луцка, Житомира, Николаева, Днепропетровска и Мелитополя о закрытии средних и высших учебных заведений на временно оккупированной немецко-фашистскими захватчиками территории Украины и о отправке в Германию всех учеников этих заведений. /Перевод с немецких оригиналов, хранящихся в ЦГАОРе УССР/, 24 октября 1942 г. – 24 октября 1942 г., 4 арк.*
- 1.50. *Спр. 341. Копии выписок из стенограммы доклада секретаря обкома партии и политинформации о действиях украинско-немецких националистических*

банд на территории Львовской области. Копии документов украинско-немецких националистов об их службе немецко-фашистским захватчикам. (Документы получены из партийного архива Львовского обкома КП Украины в 1960 году), 7 июля 1941 г. – 11 октября 1944 г., 9 арк.

- 1.51. *Спр. 354. Доклады, выступления, воззвания, политические обзоры, сообщения информационной службы и др. материалы украинских националистов, 20 января – 1 октября 1943 г., 165 арк.*
- 1.52. *Спр. 370. Листовки и воззвания оуновцев, Б. д., 95 арк.*

Ф. 62. Український штаб партизанського руху (УШПР). 1942–1946 рр.

оп. 1

- 1.53. *Спр. 40. Докладные записки и рапорты военного корреспондента газеты “Правда” Коробкова в ЦК КП(б)У, сотрудников УШПД, командиров и комиссаров партизанских соединений и отрядов начальника УШПД о состоянии партизанского движения и мерах по улучшению боевой деятельности партизан. Выписки из дневника радиста одного из партизанских отрядов, 1943 г., 231 арк.*
- 1.54. *Спр. 41. Докладные записки и рапорты начальника отделов и сотрудников УШПД, командиров и комиссаров партизанских соединений и отрядов Украины о состоянии партизанского движения и мерах по улучшению боевой деятельности партизан, работе молдавского отдела УШПД. (В деле имеются материалы об убийстве командира партизанского отряда И. П. Лысенко), 2 июня 1943 г. – 6 февраля 1944 г., 236 арк.*
- 1.55. *Спр. 220. Специальные сообщения УШПД в ЦК ВКП(б), ЦШПД, НКВД СССР, ЦК КП(б)У, НКВД УССР, начальника Ровенского областного штаба партизанского движения В. А. Бегмы, других командиров партизанских соединений в ЦК КП(б)У и УШПД о деятельности украинских буржуазных националистов, их организациях и воинских формированиях. Сообщения ТАСС о положении в Галиции по немецким источникам, копия воззвания*

Людвиновской районной организации ОУН, списки украинских буржуазных националистов, выявленных партизанским соединением И. И. Шитова и отрядом В. П. Чепиги, 12 января 1943 г. – 13 мая 1944 г., 125 арк.

- 1.56. *Спр. 239. Справки* отдела о постановке задач по разведке партизанским соединениям под командованием В. С. Ушакова, И. М. Шитова и о полученных от них разведывательных сведениях. Разведывательные сводки партизанских соединений под командованием С. А. Алексеенко и И. И. Шитова, 17 апреля 1943 г. – 29 февраля 1944 г., 170 арк.
- 1.57. *Спр. 253. Докладные* записки партизанских соединений в УШПД, справки отдела из донесений органов НКВД, представительств штаба на фронтах и партизанских отрядов о действиях украинских буржуазных националистов, дислокации лагерей советских военнопленных на временно оккупированной территории Украины. (В деле имеются документы националистов, копии переводов трофейных документов о включении военнопленных во вспомогательный состав германской армии, привлечении их к работам по разминированию), 25 января – 10 октября 1943 г., 185 арк.
- 1.58. *Спр. 1327. Входящие* шифротелеграммы секретаря ЦК КП(б)У Д. С. Коротченко, подпольных обкомов партии, областных штабов партизанского движения, представительств УШПД на фронтах, партизанских соединений и отрядов, переданные УШПД для информации, Ставке ВГК, ЦШПД, командованию АДД, Генштабу Красной Армии, ГРУ ГШКА, ЦК КП(б)У и ЦК КП(б) Молдавии., 6-26 мая 1943 г., 249 арк.
- 1.59. *Спр. 1622. Докладная* записка НКВД УССР о положении на территории Генерал-Губернаторства, справки, специальные сообщения штаба, выписки из отчетов и донесений партизанских соединений и отрядов о деятельности украинских буржуазных националистов. (В деле смеются копии документов ОУН), 25 ноября – 20 декабря 1943 г., 140 арк.

Ф. 63. Перша українська партизанська дивізія ім. Двічі Героя Радянського Союзу С. Ковпака (Сумське партизанське з'єднання). 1941–1945 рр.

оп. 1

- 1.60. *Спр. 7. Постановление* Государственного комитета обороны. Приказы Главнокомандующего партизанским движением Украинского штаба партизанского движения (УШПД), 20 ноября 1941 г. – 23 мая 1944 г., 43 арк.
- 1.61. *Спр. 40. Докладные* записки и рапорты военного корреспондента газеты “Правда” Л. Коробова в ЦК КП(б)У, сотрудников УШПД, командиров и комиссаров партизанских соединений отрядов начальнику УШПД о состоянии партизанского движения и мерах по улучшению боевой деятельности партизан. Выписки из дневника радиста одного из партизанских отрядов, 9 февраля 1943 г. – 28 мая 1943 г., 231 арк.
- 1.62. *Спр. 84. Дневник* комиссара соединения С. В. Руднева (машинописный экземпляр), 7 мая 1943 г. – 25 июля 1943 г., 63 арк.

Ф. 65. З'єднання партизанських загонів Житомирської області. 1941–1944 рр.

оп. 1

- 1.63. *Спр. 1. Доклад* командования соединения о боевой деятельности и партийно-политической работе отрядов соединения за период с 1 ноября 1941 г. по 1 марта 1944 г. и приложения к нему (I-й экз.), 1944 г., 302 арк.
- 1.64. *Спр. 16. Письма, докладные записки, рапорты* командования соединения в ЦК КП(б)У, Украинский штаб партизанского движения, соединениям Украины и Белоруссии, частям Красной Армии, советским и партийным организациям Украины по вопросам снабжения отрядов вооружением, полиграфическими принадлежностями, радиоаппаратурой, их взаимодействиях, переформированиях, об откомандированиях партизан и их награждениях, сборе средств на постройку танковой колонны “Партизан Украины”, оказанию помощи мирному населению и семьям партизан, о классовой сущности украинским буржуазных националистов и по другим вопросам. Боевые донесения штаба соединения частям Красной Армии, 12 марта 1943 г. – 20 мая 1944 г., 95 арк.
- 1.65. *Спр. 25. Отчеты, политдонесения, рапорты* отрядов комиссару соединения и партийной комиссии о партийно-политической деятельности отрядов, работе первичных партийных и комсомольских организаций, их численности, агитационно-пропагандистской деятельности партизан среди населения, по разложению войск противника, о злодеяниях украинским буржуазных националистов и по другим вопросам, 1 июня 1943 г. – 23 февраля 1944 г., 136 арк.

Ф. 166. Комісія з історії Великої Вітчизняної війни при Академії наук СРСР. 1941–1950 рр.

оп. 3

- 1.66. *Спр. 149. Копии писем, информации, справок о связях украинско-немецких националистов с немецко-фашистскими захватчиками, 1941 г., 54 арк.*

Державний архів Житомирської області

Ф. П–76. Житомирский обком Коммунистической партии Украины. 1937–1941, 1943–1991 рр.

оп. 2

- 1.67. *Спр. 12. Докладные записки, спецдонесения, суточные сводки ГК и РК КП(б)У, НКГБ и НКВД о деятельности церковников на территории области, политнастроении, реэвакуированных, случаях пожаров, появлении банд националистов, эпидемических заболеваниях и другим вопросам, 18 января 1944 г. – 6 декабря 1944 г., 133 арк.*
- 1.68. *Спр. 227. Докладные записки, справки райкомов КП(б)У, управлений НКВД и НКГБ по Житомирской области по борьбе с бандитизмом, хищениями социалистической собственности и другим вопросам, 6 января 1945 г. – 24 декабря 1945 г., 160 арк.*

Ф. П–1376. Підпільні організації і партизанські загони, які діяли в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1943 рр. на території Житомирської області. 1941–1980 рр.

оп. 1

- 1.69. *Спр. 1. Копия* отчета Новоград-Волынского районного подпольного комитета и материалы к нему, 30 апреля 1945 г. – 24 февраля 1961 г., 133 арк.
- 1.70. *Спр. 2. Отчет* о деятельности подпольной группы в г. Житомире (руководитель Севенко Юрий Семенович), июль 1941 г. – 28 октября 1946 г., 144 арк.
- 1.71. *Спр. 3. Копия* решения бюро обкома партии об утверждении деятельности Житомирского подпольного обкома КП(б)У и материалы к нему, 8 октября 1945 г., 118 арк.
- 1.72. *Спр. 13. Отчет* о деятельности Олевского подпольного РК КП(б)У и материалы к нему, май 1943 г. – 6 декабря 1945 г., 124 арк.
- 1.73. *Спр. 15. Отчет* о деятельности подпольной группы с. Половецкое Бердичевского р-на (рук. Минчук) и материалы к нему, 1943 г. – 30 ноября 1945 г., 22 арк.
- 1.74. *Спр. 19. Отчет* о деятельности подпольного Корнинского райкома КП(б)У (руководитель Панчук) и материалы к нему, 1943 г. – 25 мая 1945 г., 31 арк.
- 1.75. *Спр. 20. Отчет* о деятельности подпольной организации г. Бердичева (рук. Елкин А. В.), 1941 г. – 31 октября 1946 г., 112 арк.
- 1.76. *Спр. 30. Индивидуальный отчет* о подпольной деятельности в г. Житомире Тынного Н. В., 1941 г. – 28 октября 1946 г., 66 арк.
- 1.77. *Спр. 31. Отчет* о деятельности подпольной группы Житомирского радиоузла (рук. Забрамский), 1941–1947 гг., 11 арк.
- 1.78. *Спр. 32. Копия* отчета о деятельности Барашевской подпольной организации (руководитель Гарбарчук и Сыч) и материалы к нему, 1941 г. – 30 апреля 1945 г., 120 арк.

- 1.79. *Спр. 38. Копия* отчета о деятельности подпольной организации Чудновского района и материалы к нему, декабрь 1941 г. – 3 июля 1945 г., 252 арк.
- 1.80. *Спр. 43. Копия* отчета деятельности диверсионно-подрывной группы, действовавшей в Андрушовском и Вчорайшенском районах (руководитель Богорад И. Д.) и материалы к нему, май 1942 г. – 12 октября 1946 г., 166 арк.
- 1.81. *Спр. 70. Отчет* о подпольной деятельности во время немецко-фашистской оккупации уполномоченного параллельного подпольного комитета по Житомирской области тов. Кашука, 5 февраля 1942 г. – 7 апреля 1947 г., 57 арк.
- 1.82. *Спр. 89. Копия* отчета о работе подпольной организации Ярунского района Житомирской области по борьбе с немецко-фашистскими захватчиками за период с 1941 г. по 1944 г., 1941 г. – 4 июня 1947 г., 88 арк.
- 1.83. *Спр. 97. Материалы* областного параллельного подпольного комитета по борьбе с фашизмом, 1944–1947 гг., 216 арк.
- 1.84. *Спр. 98. Отчеты* подпольных парторганизаций Андрушовского района за период немецко-фашистской оккупации района и материалы к нему, 1 июня 1945 г. – 3 февраля 1946 г., 87 арк.
- 1.85. *Спр. 138. Отчет* о боевой деятельности партизанского отряда, действовавшего в Бердичевском, Чудновском, Трояновском и Житомирском районах (командир Егорушкин), 1944–1945 гг., 190 арк.
- 1.86. *Спр. 140. Отчет* о боевой деятельности Олевського партизанского отряда соединения т. Ковпака (командир Ефимчук), 1944–1945 гг., 136 арк.
- 1.87. *Спр. 141. Отчет* о боевой деятельности партизанского отряда им. Чапаева, действовавшего в Олевском районе (Командир Лапшин и Возбранный), 1944–1945 гг., 17 арк.
- 1.88. *Спр. 144. Отчет* о боевой деятельности Ружинского партизанского отряда (командир Шуляк), 1945 г., 90 арк.
- 1.89. *Спр. 150. Переписка* с УМГБ по Житомирской области, 1944–1947 гг., 34 арк.

- 1.90. *Спр. 151. Отчет* о деятельности подпольных партийных организаций и партизанских отрядов Житомирской области в период Великой Отечественной войны, июль 1941 г. – январь 1944 г., 258 арк.

Ф. П–2668. Фонд спогадів. 1955–19.. рр.

оп. 4

- 1.91. *Спр. 37. Воспоминания* подпольщиков Ярунского района: Горбача А. Р. и Чурсина А. К., 1941–1943 гг., 16 арк.
- 1.92. *Спр. 168. Воспоминания* бывшего комиссара партизанского отряда им. Котовского (соединения С. Ф. Маликова) И. М. Ющенко, 1971 г., 56 арк.
- 1.93. *Спр. 307. Отчет* о деятельности Житомирской подпольной группы под руководством Семенкова А. Ф. и Васильева С. К. (1941–1943 гг.), 1985 г., 30 арк.

Ф. Р–1151. Житомирський генералкомісаріат. 1941–1943 рр.

оп. 1

- 1.94. *Спр. 2. Отчеты* районных и окружных организаторов о работе на местах и структура организации ОУН, 31 июля 1941 г. – 25 марта 1942 г., 179 арк.
- 1.95. *Спр. 14. Секретные* донесения командиру СР и СД Житомира о развитии бандеровского движения и ОУН и борьба с ними, 1942 г., 49 арк.
- 1.96. *Спр. 15. Допросы* арестованных немецко-фашистской полицией, б. д., 5 арк.
- 1.97. *Спр. 16. Протоколы* допросов лиц, обвиняемых в участии в организации Бандеры, 1942 г., 33 арк.
- 1.98. *Спр. 145. Демографические* сведения по Бердичевскому гебитскомиссариату, Емильчино, Житомиру, Звягелю, Коростеню, Овручу, Олевску, Чуднову за 1942 год, 120 арк.

1.99. *Спр. 153. Матеріали* про організацію сільськогосподарських шкіл в Житомирському генеральному окрузі, плани і штати сільськогосподарських шкіл, 1942 р., 97 арк.

Ф. Р–1152. Житомирський гебітскомісаріат. 1941–1943 рр.

оп. 1

1.100. *Спр. 11. Дело* украинского клуба г. Житомира, 6 декабря 1941 г. – 22 апреля 1943 г., 174 арк.

1.101. *Спр. 12. Положение* о делопроизводстве в канцелярии гебитскомиссара, б. д., 24 арк.

Ф. Р–1153. Житомирське обласне управління. 1941–1943 рр.

оп. 1

1.102. *Спр. 1. Постановление* Житомирской областной управы об организации полиции, о подчинении плодозаводов и маслозаводов конторе по заготовкам, об установлении зарплаты и другим вопросам, 1 августа. – 27 августа 1941 г., 6 арк.

1.103. *Спр. 5. Месячные* отчеты и другие материалы о ходе торговли в сельских потребительских обществах Житомирской области, 8 октября 1941 г. – 2 апреля 1942 г., 144 арк.

1.104. *Спр. 7. Сведения* о наличии населения по возрасту, полу, образованию и о вероисповедании по районам Житомирской области, 1 октября 1941. – 4 августа 1943 г., 68 арк.

1.105. *Спр. 26. Итог* переписи населения по Житомирской области на 30 октября 1941 р., 1 октября 1941 г. – 31 октября 1941 г., 29 арк.

1.106. *Спр. 28. Списки* промышленных предприятий по районам Житомирской области, протокол совещания при областном статистическом отделе и бланки отчетности, 1941 г., 96 арк.

- 1.107. *Спр. 29. Приказ* комиссара Житомирского областного управления о проведении переписи скота, сведения о земельных фондах Житомирской области и итоги переписи скота, 21 ноября 1942 г., 71 арк.
- 1.108. *Спр. 36. Учебные* планы начальных школ, 24 июня 1943 г. – 1 сентября 1943 г., 8 арк.
- 1.109. *Спр. 37. Отчет* о работе школ Трояновского и Черняховского районов за 1942/43 учебный год, 1943 г., 33 арк.

Ф. Р–1154. Житомирське районне управління. 1941–1943 рр.

оп. 1

- 1.110. *Спр. 90. Списки* населения Житомирского района, 1942 г., 82 арк.

Ф. Р–1452. Ружинський гебітскомісаріат, м. Ружин, Житомирської області, 1942–1943 рр.

оп. 1

- 1.111. *Спр. 3. Список* старост, их заместителей и бухгалтеров. Дела об аресте коммунистов, партизан, военнопленных и бандеровцев, 1943 г., 45 арк.

Ф. Р–2636. Житомирська обласна комісія зі встановлення збитків, заподіяних німецько-фашистськими загарбниками під час Великої Вітчизняної війни, м. Житомир. 1943–1946 рр.

оп. 1

- 1.112. *Спр. 2. Доклад* об итогах работы Житомирской Областной Комиссии по учету ущерба и расследованию злодеяний, совершенных немецко-фашистскими захватчиками и их пособниками на территории Житомирской области УССР, б. д., 77 арк.
- 1.113. *Спр. 6. Копии* докладных записок и информации Облисполкому “Об итогах учета ущерба и расследования злодеяний немецко-фашистских захватчиков”, 1944 г., 97 арк.
- 1.114. *Спр. 7. Докладная* записка Чрезвычайной Государственной комиссии по установлению и расследованию злодеяний немецко-фашистских захватчиков и их пособников, 1944 г., 48 арк.
- 1.115. *Спр. 12. Списки* немецко-фашистских оккупантов и их сообщников, совершавших злодеяния на временно оккупированной территории СССР, предателей и изменников Родины Житомирской обл., б. д., 72 арк.

Ф. Р–5013. Архівно-слідчі справи репресованих, засуджених несудовими органами НКВС. 1992–...рр.

оп. 2

- 1.116. *Спр. 22994. Дело* по обвинению Среднякова Евгения Ефимовича, 10 апреля 1945 г. – 14 июля 1948 г., 358 арк.
- 1.117. *Спр. 22996. Дело* по обвинению Борисовского Петра Пантелеевича, 30 мая 1948 г. – 21 октября 1948 г., 135 арк.
- 1.118. *Спр. 23014. Дело* по обвинению Шевчук Антонины Федоровны, 21 сентября 1944 г. – 16 февраля 1945 г., 89 арк.

- 1.119. *Спр. 23394. Дело по обвинению Огоньян Ларисы Игнатьевны, 3 июня 1949 г. – 4 июня 1949 г., 104 арк.*
- 1.120. *Спр. 23395. Наблюдательное дело на Огоньян Ларису Игнатьевну, 31 мая 1949 г. – 4 июня 1949 г., 32 арк.*

Державний архів Рівненської області

Ф. Р–22. Рівненський гебітскомісаріат, м. Рівне Рівненської області. 1941–1944 рр.

оп. 1

- 1.121. *Спр. 6. План штатов по Украине; организации учреждений в Луцке и Николаеве, особая директива о Восточном строительстве, список штатов, находившихся в г. Ровно (и войсковых частей), б. д., 48 арк.*

Ф. Р–30. Колекція матеріалів Організації українських націоналістів – Української повстанської армії (ОУН-УПА). 1936–1957 рр.

оп. 1

- 1.122. *Спр. 14. “Інформатор” (ч. 10-11, 01.06.43, ч. 12, 15.06.43, ч. 13, 01.07.43, ч. 14, 15.07.43, ч. 15, 01.08.43, ч. 19, 01.10.43, ч. 20, 15.10.43), 1943 р., 14 арк.*
- 1.123. *Спр. 20. “Вісник української інформаційної служби” (ч. 9 – 1943 р.), 1943 р., 54 арк.*
- 1.124. *Спр. 22. Інформаційні листки (Третя річниця червня – 30.VI.1941 р. Звіт з роботи Здолбунівського повіту; накази “Ворона”; “Вільна Україна” № 7 – 1943 р. та ін.), 1941–1944 рр., 25 арк.*
- 1.125. *Спр. 24. “Вісті”. Рік 1. квітень-травень 1943 р. ч. 4-5. 1943 р., 1943 р., 12 арк.*
- 1.126. *Спр. 25. “Вільна Україна” (Щомісячне пропагандистське видання ОУН: 1943 р., № 4 – 5.1943, 7 – 8.1943 р. і 8 – 9.1943 р.). – 1943 р., 19 арк.*

оп. 2

- 1.127. *Спр. 15. История* агентурной разведки и контрразведки, структура и методы работы НКДВ, правила полевой жандармерии при УПА. Приказ о правах СБ, 1943 г., 252 арк.
- 1.128. *Спр. 32. Пособие* для работников службы безопасности. Отчет о движении вооруженных сил противника по районам, о работе группы Энея, инструкции об отношении к чешскому населению, 1943–1944 гг., 306 арк.
- 1.129. *Спр. 33. Звіти* про роботу відділів УПА, інформації. Звіт про наскок німців на чоту “Енея”, 1943–1944 рр., 310 арк.
- 1.130. *Спр. 41. По Україні* (суспільно-політичний огляд за вересень 1943 р.), 1943 р., 17 арк.
- 1.131. *Спр. 45. “Інформатор”* (Видання Української повстанчої армії, “Воля народам”) № 10, 12, 13, 14, 16, 18, 19 і 20 за 1943 р., № 1 і 2 за 1944 р., 1943–1944 рр., 32 арк.
- 1.132. *Спр. 48. “До зброї”* (видання політичного відділу УПА). № 5 – листопад 1943 р. (12 примірників), 1943 р., 72 арк.
- 1.133. *Спр. 49. “До зброї”* (видання політичного відділу УПА). № 1 – липень 1943 р. (4 примірники); № 2 – серпень 1943 р. (2 примірники); № 4 – жовтень 1943 р. (1 примірник); № 5 – листопад 1943 р. – 1 примірник, 1943 р., 44 арк.
- 1.134. *Спр. 50. “До зброї”* (видання політичного відділу УПА). № 2 – серпень 1943 р.; № 3 – вересень 1943 р.; № 4 – жовтень 1943 р.; № 5 – листопад 1943 р., а також програма свята “День зброї”, 58 арк.

Галузевий державний архів Служби безпеки України

Ф. 2. Управління боротьби з бандитизмом МВД, Управління 2–Н та 4-те управління МГБ–КГБ УРСР. 1940–1965 рр.

оп. 93 (за 1951 р.)

1.135. *Спр. 25. Докладные записки ОББ УНКВД Житомирской области за 1944 г., февраль 1944 г. – январь 1945 г., 195 арк.*

Ф. 5. Кримінальні справи на нереабілітованих осіб. 1919–1991 рр.

1.136. *Спр. 48139. Дело по обвинению Воробця Ф. В., 20 марта 1946 г. – 26 июня 1947 г., 218 арк.*

1.137. *Спр. 67420, в 3 т. Т. 1. Дело по обвинению Держирук Н. П., Превар В. М., Гринченко Ф. М., Медведчук В. Н., Кирилюк Т. Н., Ткачук М. Т., Шотик О. И., Гринченко В. И., Запольского В. Е., Евдошук П. К., 3 марта 1944 г., 278 арк.*

1.138. *Спр. 67420, в 3 т. Т. 2. Дело по обвинению Держирук Н. П., Превар В. М., Гринченко Ф. М., Медведчук В. Н., Кирилюк Т. Н., Ткачук М. Т., Шотик О. И., Гринченко В. И., Запольского В. Е., Евдошук П. К., 268 арк.*

1.139. *Спр. 67420, в 3 т. Т. 3. Дело по обвинению Держирук Н. П., Превар В. М., Гринченко Ф. М., Медведчук В. Н., Кирилюк Т. Н., Ткачук М. Т., Шотик О. И., Гринченко В. И., Запольского В. Е., Евдошук П. К., 3 марта 1944 г. – 24 ноября 1995 г., 318 арк.*

1.140. *Спр. 67426, в 9 т. Т. 5. Дело по обвинению Янишевского Степан Павловича. – 28 августа 1948 г., 339 арк.*

Ф. 13. Колекція друкованих видань КДБ УСРСР. 1920–1992 рр.

- 1.141. *Спр. 372, т. 21. Сборник* документов о структуре и характере антисоветской деятельности “Организации украинских националистов – ОУН” и “Украинской повстанческой армии – УПА”; о методах и приемах агентурно-оперативной работы органов государственной безопасности Украины по ликвидации организованного подполья ОУН и вооруженных банд УПА на территории республики в период 1943–1954 гг., 369 арк.
- 1.142. *Спр. 372, т. 29. Сборник* документов о структуре и характере антисоветской деятельности “Организации украинских националистов – ОУН” и “Украинской повстанческой армии – УПА”; о методах и приемах агентурно-оперативной работы органов государственной безопасности Украины по ликвидации организованного подполья ОУН и вооруженных банд УПА на территории республики в период 1943–1954 гг., 369 арк.
- 1.143. *Спр. 376, т. 32. Сборник* документов о структуре и характере антисоветской деятельности “Организации украинских националистов – ОУН” и “Украинской повстанческой армии – УПА”; о методах и приемах агентурно-оперативной работы органов государственной безопасности Украины по ликвидации организованного подполья ОУН и вооруженных банд УПА на территории республики в период 1943–1954 гг., 426 арк.
- 1.144. *Спр. 376, т. 41. Сборник* документов о структуре и характере антисоветской деятельности “Организации украинских националистов – ОУН” и “Украинской повстанческой армии – УПА”; о методах и приемах агентурно-оперативной работы органов государственной безопасности Украины по ликвидации организованного подполья ОУН и вооруженных банд УПА на территории республики в период 1943–1954 гг., 362 арк.

**Архів Управління Служби безпеки України в Житомирській області
(далі – АУ СБУ ЖО)**

Архівно-слідчі справи основного фонду (далі – о. ф.)

- 1.145. *Спр. 3936. Дело по обвинению Пинтова Леонида Николаевича, 17 января 1944 г. – 27 мая 1944 г., 106 арк.*
- 1.146. *Спр. 3990. Дело по обвинению Кондратюка Трофима Иосифовича, 20 января 1944 г. – 27 января 1944 г., 121 арк.*
- 1.147. *Спр. 4007. Дело по обвинению Шевчука Ефима Ивановича, 18 января 1944 г. – 22 октября 1993 г., 103 арк.*
- 1.148. *Спр. 4011. Дело по обвинению Яцевича Ивана Иосифовича, 1 января 1944 г. – 11 июня 1993 г., 117 арк.*
- 1.149. *Спр. 4021. Дело по обвинению Галича Василия Ивановича, Петриковского Ивана Семеновича, Петриковской Галины Ивановны, 14 февраля 1944 г. – 30 июня 1944 г., 294 арк.*
- 1.150. *Спр. 4113, в 2 т. Т. 1. Дело по обвинению Шведа Тимофея Семеновича, Моля Степана Ильича и других в количестве 5 человек, 22 мая 1944 г., 524 арк.*
- 1.151. *Спр. 4113, в 2 т. Т. 2. Дело по обвинению Шведа Т. С., Моля С. И., Седлецкого В. К., Пушкарука К. А., 25 января 1989 г. – 15 декабря 1992 г., 250 арк.*
- 1.152. *Спр. 4167. Дело по обвинению Юрченко-Доценко Елены Макаровны, 5 июня 1944 г. – 29 августа 1944 г., 118 арк.*
- 1.153. *Спр. 7613, в 3 т. Т. 1. Дело по обвинению Басюка Владимира Даниловича и др. (всего 8 человек), 21 января 1944 г. – 20 мая 1944 г., 322 арк.*
- 1.154. *Спр. 7613, в 3 т. Т. 2. Дело по обвинению Басюка Владимира Даниловича и др. (всего 8 человек), 8 января 1944 г. – 22 февраля 1944 г., 256 арк.*
- 1.155. *Спр. 7613, в 3 т. Т. 3. Дело по обвинению Басюка В. Д., Воронюка И. А. и др., 8 января 1944 г. – 20 июля 1944 г., 349 арк.*

- 1.156. *Спр. 7643. Дело по обвинению Лайчука Павла Архиповича, 9 мая 1944 г. – 12 августа 1944 г., 223 арк.*
- 1.157. *Спр. 8048. Дело по обвинению Козачука Василия Даниловича, 4 ноября 1944 г. – 22 августа 1994 г., 100 арк.*
- 1.158. *Спр. 8218. Дело по обвинению Бондаря Николая Тодосьевича, Шевчука Василия Яковича и др., 16 марта 1945 г. – 29 июня 1945 г., 559 арк.*
- 1.159. *Спр. 8426. Дело по обвинению Калюда Болеслава Ивановича, Вовнюка Григория Федоровича, Семенюка Сергея Ивановича, Кашука Марка Ивановича, 7 февраля 1944 г. – 4 сентября 1997 г., 296 арк.*
- 1.160. *Спр. 8868. Дело по обвинению Яценюка Александра Михайловича и Крижановского Владимира Георгиевича, 25 июля 1945 г. – 19 октября 1945 г., 175 арк.*
- 1.161. *Спр. 8684. Дело по обвинению Шевелюка Мартына Веремеевича, 26 июня 1945 г. – 25 августа 1945 г., 110 арк.*
- 1.162. *Спр. 9711, в 2 т. Т. 1. Дело по обвинению Дивнича Павла Трифоновича, 7 марта 1946 г. – 30 мая 1994 г., 99 арк.*
- 1.163. *Спр. 9798. Дело по обвинению Войцеховского Павла Филиповича и Присняк Михаила Ивановича, 6 марта 1946 г. – 30 мая 1946 г., 260 арк.*
- 1.164. *Спр. 10291. Дело по обвинению Мерщия Ивана Платоновича, 10 апреля 1946 г. – 9 июня 1946 г., 154 арк.*
- 1.165. *Спр. 10322. Дело по обвинению Коваленко Акима Федотовича, 13 июля 1946 г. – 10 августа 1946 г., 83 арк.*
- 1.166. *Спр. 13106, в 4 т. Т. 1. Дело по обвинению Хржановского Лавра Ивановича, Харламова Федора Спиридоновича и других (всего 18 чел.), 307 арк.*
- 1.167. *Спр. 13139. Дело по обвинению Колесниченко Юлии Мефодьевны, 8 марта 1944 г. – 20 мая 1944 г., 49 арк.*
- 1.168. *Спр. 18919. Дело по обвинению Никитенко Василия Семеновича, Черныша Ипполита Никифоровича, Нижника Ивана Николаевича, Будника Ивана*

Степановича, Ковальчука Ивана Романовича и др., 31 января 1944 г. – 30 марта 1944 г., 636 арк.

- 1.169. *Спр. 29271, в 2 т. Т. 1. Дело* по обвинению Бондарчука Ивана Евдокимовича, 2 апреля 1958 г. – 8 июля 1958 г., 406 арк.
- 1.170. *Спр. 29271, в 2 т. Т. 2. Дело* по обвинению Бондарчука Ивана Евдокимовича, 2 апреля 1958 г. – 8 июля 1958 г., 487 арк.
- 1.171. *Спр. 29870. Дело* по обвинению Чернышука Якова Федоровича, Гнатенка Ивана Петровича, Осадчего Степана Игнатьевича и Буряк Сергея Трофимовича, 2 января 1944 г. – 19 марта 1944 г., 207 арк.
- 1.172. *Спр. 32527. Дело* по обвинению Коничек Бориса Карловича, Дзьобас Анны Степановны, Швец Михаила Кирилловича, 1944 г., 78 арк.

Архівно-слідчі справи припиненого фонду (далі – п. ф.).

- 1.173. *Спр. 4243. Дело* по обвинению Персияновой Домахи Степановны, 22 мая 1944 г. – 31 июля 1944 г., 34 арк.
- 1.174. *Спр. 4284. Дело* по обвинению Носинской Елизаветы Степановны, 1 июля 1944 г. – 18 сентября 1944 г., 51 арк.
- 1.175. *Спр. 4454. Дело* по обвинению Лаврентюка Евгения Романовича, 13 апреля 1944 г. – 3 июля 1944 г., 27 арк.
- 1.176. *Спр. 4649. Дело* по обвинению Хмельницкого Василия Павловича, 2 июля 1945 г. – 1 октября 1945 г., 200 арк.
- 1.177. *Спр. 9236. Дело* по обвинению Пустовойтенко Ивана Сильвестровича, 3 июня 1944 г. – 3 октября 1944 г., 274 арк.
- 1.178. *Спр. 9882. Дело* по обвинению Ильиной-Яценюк Галины Александровной, 13 марта 1946 г. – 11 мая 1946 г., 98 арк.
- 1.179. *Спр. 28281. Дело* по обвинению Мефедова Герасима Трофимовича и Коренчевского Андрея Степановича, 25 января 1945 г. – 19 апреля 1945 г., 156 арк.

- 1.180. *Спр. 28783. Дело по обвинению Роде Василия Михайловича, 26 мая 1945 г. – 19 июня 1945 г., 97 арк.*
- 1.181. *Спр. 28839. Дело по обвинению Галактионова Константина Ивановича, 19 июля 1944 г., 69 арк.*
- 1.182. *Спр. 28844. Дело по обвинению Панкевича Николая Юхимовича, 8 декабря 1944 г. – 6 марта 1945 г., 128 арк.*
- 1.183. *Спр. 28845. Дело по обвинению Хоменко Николая Юхимовича, 26 марта 1945 г., 67 арк.*
- 1.184. *Спр. 28871. Дело по обвинению Крыжовой Домны Николаевны, 25 апреля 1945 г., 137 арк.*
- 1.185. *Спр. 29040, в 2 т. Т. 1. Дело по обвинению Огир Николая Петровича, Фомюк Василия Андреевича, Дзебас Степана Федоровича, Бобер Анония Никитовича, Бобер Зои Аноньевны, Бобер Ирины Григорьевны, Комзол Надежды Антоновны, 4 января 1945 г. – 14 ноября 1945 г., 383 арк.*
- 1.186. *Спр. 29040, в 2 т. Т. 2. Дело по обвинению Огир Н. П. и других, всего на 7 человек, 4 января 1945 г. – 14 ноября 1945 г., 110 арк.*
- 1.187. *Спр. 29081. Дело по обвинению Рыжука Владимира Николаевича и Гедзь Михаила Михайловича, 4 января 1944 г. – 7 февраля 1944 г., 88 арк.*
- 1.188. *Спр. 29148. Дело по обвинению Огийчук Лидии Ивановны, 11 декабря 1944 г. – 29 декабря 1944 г., 189 арк.*
- 1.189. *Спр. 29506. Дело по обвинению Закревского Ивана Иосифовича, 20 декабря 1946 г. – январь 1947 г., 122 арк.*
- 1.190. *Спр. 29579, в 2 т. Т. 1. Дело по обвинению Ярмолюка Евгения Мартыновича, 9 декабря 1952 г. – 6 марта 1953 г., 433 арк.*
- 1.191. *Спр. 29654. Дело по обвинению Ясинского Николая Тимофеевича, 20 марта 1950 г. – 12 июня 1950 г., 219 арк.*
- 1.192. *Спр. 29727. Дело по обвинению Бездушного Тимофея Яковлевича, Мищенко Александра Дмитриевича и др., 24 сентября 1945 г. – 13 декабря 1945 г., 367 арк.*

- 1.193. *Спр. 29800. Дело по обвинению Семенюка Владимира Тимофеевича и Межибовской-Панчук Марины Марковны, 6 сентября 1944 г. – 6 декабря 1944 г., 192 арк.*
- 1.194. *Спр. 29889, в 3 т. Т. 1. Дело по обвинению Кизуб Алексея Васильевича, Батозского Платона Ивановича, Голембиовского Сергея Ивановича. – 26 июня 1945 г., 282 арк.*
- 1.195. *Спр. 29889, в 3 т. Т. 2. Дело по обвинению Голембиовского Сергея Ивановича, 399 арк.*
- 1.196. *Спр. 29889, в 3 т. Т. 3. Дело по обвинению Голембиовского Сергея Ивановича, 309 арк.*
- 1.197. *Спр. 30033. Дело по обвинению Яцюк Веры Яковлевны, 4 февраля 1944 г. – 15 апреля 1944 г., 80 арк.*
- 1.198. *Спр. 30121. Дело по обвинению Слюсаренко Нины Петровны, 10 февраля 1944 г. – 25 июля 1944 г., 196 арк.*
- 1.199. *Спр. 30308. Дело по обвинению Вовченко Сергея Емельяновича, 28 ноября 1944 г. – 3 января 1945 г., 85 арк.*
- 1.200. *Спр. 30338. Дело по обвинению Мережинского Александра Степановича и других, 11 апреля 1945 г. – 9 августа 1945 г., 287 арк.*
- 1.201. *Спр. 30391. Дело по обвинению Джулай Валерии Феофановны, 10 апреля 1944 г. – 30 августа 1945г., 112 арк.*
- 1.202. *Спр. 30410. Дело по обвинению Каленюка Павла Константиновича, Бондаря Леонида Александровича, Иванченко Александры Петровны, 14 августа 1946 г. – 12 декабря 1946 г., 401 арк.*
- 1.203. *Спр. 30460. Дело по обвинению Гребцовой Зинаиды Прокофьевны, 26 января 1945 г. – 2 марта 1945 г., 68 арк.*
- 1.204. *Спр. 30480, в 4 т. Т. 1. Дело по обвинению Шевчука Якова Зиновьевича, 16 февраля 1945 г. – 28 июня 1954 г., 154 арк.*
- 1.205. *Спр. 30480, в 4 т. Т. 2. Дело по обвинению Шевчука Якова Зиновьевича, 16 февраля 1945 г. – 28 июня 1954 г., 451 арк.*

- 1.206. *Спр. 30685. Дело по обвинению Сивченко Александра Ивановича и Сак Анны Васильевны, 9 октября 1944 г. – 8 января 1945 г., 121 арк.*
- 1.207. *Спр. 30799. Дело по обвинению Радзиевского Алексея Петровича, 28 января 1944 г. – 26 апреля 2000 г., 33 арк.*
- 1.208. *Спр. 30904, в 3 т. Т. 1. Дело по обвинению Дзебас Ивана Устиновича, 7 февраля 1951 г. – 6 мая 1951 г., 239 арк.*

2. Опубліковані документи та матеріали

- 2.209. *Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953 : Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз : у 2 кн. Кн. 2. / Іван Білас. – К. : Либідь – Військо України, 1994. – 688 с.*
- 2.210. *Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля : директивні документи ЦК Компартії України 1943–1959 / [упоряд. : О. Вовк, І. Павленко, Ю. Черченко]. – Київ – Торонто, 2001. – 652 с. – (Літопис УПА. Нова серія ; т. 3).*
- 2.211. *Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля : інформаційні документи ЦК КП(б) обкомів партії, НКВС-МВС, МДБ-КДБ 1943–1959. Кн. 1 : 1943–1945 / [упоряд. : А. Кентій, В. Лозицький, І. Павленко]. – Київ – Торонто, 2002. – 597 с. – (Літопис УПА. Нова серія ; т. 4).*
- 2.212. *Видання Головного Командування УПА / [упоряд. : В. Галаса, В. Кук, Ю. Черченко]. – Київ – Торонто, 1995. – 482 с. – (Літопис УПА. Нова серія ; т. 1).*
- 2.213. *Від Полісся до Карпат. Карпатський рейд Сумського партизанського з'єднання під командуванням С. А. Ковпака (червень-вересень 1943 р.) : очима учасників, мовою документів / [упоряд. : А. В. Кентій, В. С. Лозицький]. – К. : Парламентське вид-во, 2005. – 304 с.*
- 2.214. *Відновлення Української держави в 1941 році : [нові документи і матеріали]. – К. : Українська Видавнича Спілка, 2001. – 198 с.*

- 2.215. *Волинь і Полісся : УПА та запілля 1943–1944 : [документи і матеріали] / [упоряд. : О. Вовк, І. Павленко]. – Київ – Торонто, 1999. – 724 с. (Літопис УПА. Нова серія ; т. 2).*
- 2.216. *Документи і матеріали з історії Організації Українських Націоналістів. Т. 10. Ч. 2 : Газета “Українське Слово” 1941 року / [упоряд. О. Кучерук]. – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 2004. – 304 с.*
- 2.217. *Документи свідчать : Довідка Управління СБ України по Житомирській області № 10/51 // Віче (Житомир). – 1992. – № 3-4, серпень. (Голові Крайової Ради Руху Васильчуку С. К.).*
- 2.218. *Житомирщина в період тимчасової окупації німецько-фашистськими загарбниками 1941–1944 рр. : [зб. документів] / [відп. ред. П. М. Степанов]. – Житомир : Радянська Житомирщина, 1948. – 219 с.*
- 2.219. *Житомирщина у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр. : [зб. документів та матеріалів] / [відп. ред. О. С. Чорнобривцева]. – К. : Наукова думка, 1969. – 292 с.*
- 2.220. *Історія застерігає : трофейні документи про злочини німецько-фашистських загарбників та їхніх пособників на тимчасово окупованій території України в роки Великої Вітчизняної війни / [кер. кол. упоряд. В. М. Немятий]. – К. : Політвидав України, 1986. – 264 с.*
- 2.221. *Кокін С. А. Анотований покажчик документів з історії ОУН і УПА у фондах Державного архіву СБУ. Вип. 1 : Анотований покажчик документів з фонду друкованих видань (1944–1953) / Сергій Анатолійович Кокін. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2000. – 214 с.*
- 2.222. *Косик В. Україна в Другій світовій війні у документах : збірник німецьких архівних матеріалів : в 4 т. / Володимир Косик. – Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України ; Львівський державний університет ім. І. Франка ; Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, 1997– .– Т. 1. – 1997. – 384 с.*
- 2.223. *Косик В. Україна в Другій світовій війні у документах : збірник німецьких архівних матеріалів : в 4 т. / Володимир Косик. – Львів : Ін-т*

- українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України ; Львівський державний університет ім. І. Франка ; Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, 1998– . – Т. 2 : 1941–1942. – 1998. – 384 с.
- 2.224. *Косик. В.* Україна в Другій світовій війні у документах : збірник німецьких архівних матеріалів : в 4 т. / Володимир Косик. – Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України ; Львівський державний університет ім. І. Франка ; Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, 1999– . – Т. 3 : 1942–1943. – 1999. – 384 с.
- 2.225. *Літопис* нескореної України : [документи, матеріали, спогади]. Кн. 1 / [упоряд. : Я. Лялька, П. Максимук, І. Патер та ін.]. – Львів : Просвіта, 1993. – 800 с.
- 2.226. *Мережа* ОУН(б) і запілля УПА на території ВО “Заграва”, “Турів”, “Богун” (серпень 1942 – грудень 1943 рр.) / [упоряд. : В. Ковальчук]. – Київ – Торонто, 2007. – 848 с. – (Літопис УПА. Нова серія ; т. 11).
- 2.227. *Національне примирення чи конфронтація?* : [збірник документів] / [авт. передмови та упоряд. О. М. Веселова]. – К. : Ін-т історії України НАН України, 1999. – 543 с.
- 2.228. *ОУН* в 1941 році : [документи]. Ч. 1 / [упоряд. : О. Веселова, О. Лисенко, І. Патриляк, В. Сергійчук ; відп. ред. С. Кульчицький]. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2006. – 336 с.
- 2.229. *ОУН* в 1942 році : [документи]. / [упоряд. : О. Веселова, О. Лисенко, І. Патриляк, В. Сергійчук ; відп. ред. С. Кульчицький]. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2006. – 243 с.
- 2.230. *ОУН* в світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби : 1929–1955. – Б. м., 1955. – 371 с.
- 2.231. *ОУН* і УПА в 1943 році : [документи]. / [упоряд. : О. Веселова, В. Дзьобак, М. Дубик, В. Сергійчук ; відп. ред. С. Кульчицький]. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2008. – 347 с.

- 2.232. *ОУН і УПА у другій світовій війні* : [документи та матеріали] / [упоряд. : М. В. Коваль, Р. Я. Пиріг, В. А. Гриневич, П. В. Медведюк] // Український історичний журнал. – 1994. – № 2–3. – С. 102–129 ; № 4. – С. 89–107 ; № 5. – С. 98–115 ; № 6. – С. 98–114 ; 1995. – № 1. – С. 87–108 ; № 2. – С. – 93–122 ; № 3. – С. 101–123 ; № 5. – С. 100–108.
- 2.233. *ОУН-УПА на Сумщині*. Т. 1 / [авт.-упоряд. Г. М. Іванущенко]. – К. : Українська видавнича спілка ім. Юрія Липи, 2006. – 156 с.
- 2.234. *ОУН-УПА на Сумщині*. Т. 2 / [авт.-упоряд. Г. М. Іванущенко]. – Суми : Державний архів Сумської області, 2009. – 232 с.
- 2.235. *Роман Шухевич у документах радянських органів державної безпеки (1940–1950)*. Т. 1 / [заг. ред. В. Сергійчука]. – К. : ПП Сергійчук М. І., 2007. – 640 с.
- 2.236. *Сергійчук В.* ОУН-УПА в роки війни : нові документи і матеріали / Володимир Сергійчук. – К. : Дніпро, 1996. – 496 с.
- 2.237. *Сергійчук В.* Український здвиг : Наддніпрянщина. 1941–1955 / Володимир Сергійчук. – К. : Українська Видавнича Спілка, 2005. – 836 с.
- 2.238. “...*Создавать невыносимые условия для врага и всех его пособников...*”. Красные партизаны Украины, 1941–1944 : малоизученные страницы истории. Документы и материалы / [авт.-сост. : А. Гогун, А. Кентій]. – К. : Украинский издательский союз, 2006. – 430 с.
- 2.239. *Українська Повстанська Армія* : [збірка документів за 1942–1950 рр.]. Ч. 1. Видання Закордонних Частих Організації Українських Націоналістів. – Б. м., 1957. – 445 с.
- 2.240. *Українська Повстанська Армія*. Бойові дії УПА за 1943–1950 рр. Ч. 2. Видання Закордонних Частих Організації Українських Націоналістів. – Б. м., 1960. – 445 с.
- 2.241. *Українська суспільно-політична думка в 20 столітті*. : [документи і матеріали]. Т. III / [упоряд. Т. Гунчак та Р. Сольчаник]. – Нью-Йорк – Торонто – Париж, 1983. – 381 с. (Ч. V. Війна і перші повоєнні роки).

- 2.242. *Українське державотворення. Акт 30 червня 1941* : [збірник документів і матеріалів]. – Львів – Київ : Літературна агенція “Піраміда”, 2001. – 556 с.
- 2.243. *УПА в світлі німецьких документів. Кн. 1 : 1942 – червень 1944* / [упоряд. Т. Гунчак ; відп. ред. Є. Штендера]. – Торонто : Літопис УПА, 1983. – 256 с. – (Літопис УПА ; т. 6).
- 2.244. *УПА в світлі німецьких документів. Кн. 2 : червень 1944 – квітень 1945* / [упоряд. Т. Гунчак ; відп. ред. Є. Штендера]. – Торонто : Літопис УПА, 1983. – 272 с. – (Літопис УПА ; т. 7).
- 2.245. *УПА в світлі німецьких документів. Кн. 3 : червень 1941 – травень 1943* / [відп. ред. Є. Штендера]. – Торонто : Літопис УПА, 1991. – 271 с. – (Літопис УПА ; т. 21).
- 2.246. *УПА і запілля на ПЗУЗ 1943–1945 : [нові документи]* / [упоряд. В. Ковальчук, І. Марчук]. – Київ – Торонто, 2010. – 640 с. – (Літопис УПА. Нова серія ; т. 14).
- 2.247. *Усе це насправді було...* : Довідка заступника начальника УСБУ по Житомирській області М. Медведєва // Радянська Житомирщина (Житомир). – 1992. – 24 жовтня.
- 2.248. *Poliszczuk W. Nacjonalizm ukraiński w dokumentach. Integralny nacjonalizm ukraiński jako odmiana faszyzmu* : w 5 т. / W. Poliszczuk. – Toronto, 2002–.–Т. 3 : Dokumenty z zakresu zasad ideologicznych i założeń programowych nacjonalizmu ukraińskiego (część 1). – 2002. – 536 s.
- 2.249. *Poliszczuk W. Nacjonalizm ukraiński w dokumentach. Integralny nacjonalizm ukraiński jako odmiana faszyzmu* : w 5 т. / W. Poliszczuk. – Toronto, 2002–.–Т. 4 : Dokumenty z zakresu działań struktur nacjonalizmu ukraińskiego w okresie od 1920 do grudnia 1943 roku (część 2). – 2002. – 524 s.
- 2.250. *Poliszczuk W. Nacjonalizm ukraiński w dokumentach. Integralny nacjonalizm ukraiński jako odmiana faszyzmu* : w 5 т. / W. Poliszczuk. – Toronto, 2002–.–Т. 5 : Dokumenty z zakresu działań struktur nacjonalizmu ukraińskiego w okresie od grudnia 1943 do 1950 roku (część 3). – 2003. – 510 s.

3. Мемуари

- 3.251. *Андрій Мельник* : [спогади та документи] / [гол. ред. М. Луків]. – К. : Фондація ім. О. Ольжича, 1995. – 352 с.
- 3.252. *Волинь і Полісся* : німецька окупація. Кн. 3 : спомини учасників / [відп. ред. Є. Штендера]. – Торонто : Літопис УПА, 1984. – 307 с. – (Літопис УПА ; т. 5).
- 3.253. *Гайвас Я.* Доба великого перелому / Ярослав Гайвас // *Визвольний шлях*. – 1985. – № 10. – С. 1176–1188 ; № 11. – С. 1352–1360 ; № 12. – С. 1431–1446.
- 3.254. *Гіммельрайх Кость.* Спогади командира відділення особливого призначення “УПА-Схід” : [спогади] / Кость Гіммельрайх. – Торонто : Літопис УПА, 1987. – 270 с. (Літопис УПА ; т. 15).
- 3.255. *Глід С.* Фрагменти життя і мук. (Спогади з часів німецької окупації України) / Степан Глід. – Лондон : Вид-во Союзу українців у Великій Британії, 1955. – 93 с.
- 3.256. *Гніздо Журавля* (рядовий УПА Григорій Ярмольчук – про те, як знаходили спільну мову з радянськими партизанами, як вижив у Сибіру, та про своє загартоване морозами кохання) // *Україна молода*. – 2010. – 4 листопада.
- 3.257. *Данилюк (Блакитний) М.* Повстанський записник / Михайло Данилюк (Блакитний). Фондація ім. О. Ольжича. – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 1993. – 192 с.
- 3.258. *Жива історія Житомира.* [історичний альманах]. Вип. 1 / [упоряд. М. Гоманюк, О. Гуцалюк, Ю. Малихін]. – Житомир : Фонд Заславського, 2010. – 116 с.
- 3.259. *Житомиряни* на фронтах Великої Вітчизняної війни 1941–1945 : [спогади ветеранів] / [упоряд. : Г. І. Денисенко, В. В. Калінкіна, К. А. Маймула та ін.]. – [2-е вид., доп.]. – Житомир : Полісся, 2000. – 324 с.
- 3.260. *Климишин Микола.* В поході до волі. Спомини / Микола Климишин. – Т. 1. – Торонто : Видання Ліги Визволення України і Дослідного Інституту Студіум, 1975. – 429 с.

- 3.261. *Ковпак С. А.* Від Путивля до Карпат / Сидір Артемович Ковпак. – К. : Політвидав України, 1979. – 288 с.
- 3.262. *Кременицький В. О.* Імені Ванди Василевської / В. О. Кременицький ; [літ. запис І. Ломачука]. – К. : Політвидав України, 1986. – 204 с.
- 3.263. *Матла З.* Південна похідна група. Ч. 10 / Зиновій Матла. – Мюнхен : Ціцero, 1952. – 32 с.
- 3.264. *Наумов М. І.* Західний рейд (щоденник партизанського командира) / Михайло Іванович Наумов. – К. : Радянський письменник, 1969. – 276 с.
- 3.265. “*Наша* боївка вбила німецького коменданта”. Спогади колишнього провідника ОУН на Червоноармійщині В. Г. Мельника // Віче (Житомир). – 1999. – № 3 (271). – 14 січня.
- 3.266. *О. Ольжич* : Незнаному воякові. Заповідане живим / [упоряд. Л. Череватенко]. – К. : Фондація ім. О. Ольжича, 1994. – 432 с.
- 3.267. *Петренко М.* Слідами армії без держави / М. Петренко. – Київ – Торонто : Українська Видавнича Спілка : Студіум, 2004. – 272 с.
- 3.268. *Розповідь* Козира Івана Панасовича, смт. Чуднів Житомирської обл., 1931 р. н., людини, яка пережила нацистську окупацію 1941–1943 рр. Записана 10 серпня 2008 р. (власний архів автора).
- 3.269. *Роман* Петренко (“Юрко”, “Омелько”) : за Україну, за її волю : [спогади] / [відп. ред. Є. Штендера]. – Торонто – Львів : Літопис УПА, 1997. – 269 с. – (Літопис УПА ; т. 27).
- 3.270. *Руднев С. В.* Щоденник про Карпатський рейд / Степан Васильович Руднев. – К. : Українське видавництво політичної літератури, 1948. – 88 с.
- 3.271. *Савчин М.* Тисячі доріг; спомини : [спогади] / Марія Савчин. – Торонто – Львів : Літопис УПА, 1995. – 600 с. – (Літопис УПА ; т. 28).
- 3.272. *Санников Б. З.* Большая охота. Разгром вооруженного подполья в Западной Украине / Б. З. Санников. – М. : ОЛМА – ПРЕСС. 2002. – 512 с.
- 3.273. *Скорупський М.* Туди де бій за волю : (спогади курінного УПА Максима Скорупського – Макса) / Максим Скорупський. – К. : Козаки, 1992. – 352 с.

- 3.274. *Федоров О. Ф.* Остання зима ; [пер. з рос. А. Шиян ; літ. запис Є. Шатров] / О. Ф. Федоров. – К. : Політвидав України, 1976. – 322 с.
- 3.275. *Цуман В.* Бій УПА за Бараші (спогади учасника) / В. Цуман // Віче (Житомир). – 1998. – № 42 (258). – 15 жовтня.
- 3.276. *Штуль-Жданович О.* Ціною крові / О. Штуль-Жданович. – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 1997. – 592 с.
- 3.277. *Шуляк О.* В ім'я правди : до історії повстанчого руху в Україні / О. Шуляк. – Роттердам, 1947. – 36 с.

4. Періодика воєнного періоду

- 4.278. *Волинь* (Рівне). – 1941. – 7 вересня.
- 4.279. *Волинь* (Рівне). – 1941. – 14 вересня.
- 4.280. *Волинь* (Рівне). – 1941. – 26 жовтня.
- 4.281. *Волинь* (Рівне). – 1941. – 14 грудня.
- 4.282. *Волинь* (Рівне). – 1941. – 18 вересня.
- 4.283. *Волинь* (Рівне). – 1941. – 21 грудня.
- 4.284. *Волинь* (Рівне). – 1942. – 3 травня.
- 4.285. *Голос Волині* (Житомир). – 1941. – 12 жовтня.
- 4.286. *Голос Волині* (Житомир). – 1941. – 16 жовтня.
- 4.287. *Голос Волині* (Житомир). – 1941. – 19 жовтня.
- 4.288. *Голос Волині* (Житомир). – 1941. – 23 жовтня.
- 4.289. *Голос Волині* (Житомир). – 1941. – 26 жовтня.
- 4.290. *Голос Волині* (Житомир). – 1941. – 30 жовтня.
- 4.291. *Голос Волині* (Житомир). – 1941. – 2 листопада.
- 4.292. *Голос Волині* (Житомир). – 1941. – 6 листопада.
- 4.293. *Голос Волині* (Житомир). – 1941. – 9 листопада.
- 4.294. *Голос Волині* (Житомир). – 1941. – 13 листопада.
- 4.295. *Голос Волині* (Житомир). – 1941. – 16 листопада.

- 4.296. *Голос Волині* (Житомир). – 1941. – 20 листопада.
- 4.297. *Голос Волині* (Житомир). – 1941. – 23 листопада.
- 4.298. *Голос Волині* (Житомир). – 1941. – 27 листопада.
- 4.299. *Голос Волині* (Житомир). – 1941. – 30 листопада.
- 4.300. *Голос Волині* (Житомир). – 1941. – 4 грудня.
- 4.301. *Голос Волині* (Житомир). – 1941. – 7 грудня.
- 4.302. *Голос Волині* (Житомир). – 1941. – 11 грудня
- 4.303. *Голос Волині* (Житомир). – 1941. – 14 грудня.
- 4.304. *Голос Волині* (Житомир). – 1941. – 17 грудня.
- 4.305. *Голос Волині* (Житомир). – 1941. – 24 грудня.
- 4.306. *Голос Волині* (Житомир). – 1941. – 27 грудня.
- 4.307. *Голос Волині* (Житомир). – 1941. – 31 грудня.
- 4.308. *Голос Волині* (Житомир). – 1942. – 7 січня.
- 4.309. *Голос Волині* (Житомир). – 1942. – 14 березня.
- 4.310. *Голос Волині* (Житомир). – 1942. – 13 травня.
- 4.311. *Голос Волині* (Житомир). – 1942. – 23 травня.
- 4.312. *Голос Волині* (Житомир). – 1942. – 9 липня.
- 4.313. *Голос Волині* (Житомир). – 1942. – 25 липня.
- 4.314. *Голос Волині* (Житомир). – 1942. – 28 липня.
- 4.315. *Голос Волині* (Житомир). – 1942. – 5 серпня.
- 4.316. *Голос Волині* (Житомир). – 1942. – 30 вересня.
- 4.317. *Голос Волині* (Житомир). – 1942. – 12 листопада.
- 4.318. *Голос Волині* (Житомир). – 1943. – 9 липня.
- 4.319. *Голос Волині* (Житомир). – 1943. – 28 серпня.
- 4.320. *Голос Волині* (Житомир). – 1943. – 2 вересня.
- 4.321. *Голос Волині* (Житомир). – 1943. – 9 вересня.
- 4.322. *Голос Волині* (Житомир). – 1943. – 23 жовтня.
- 4.323. *Література і мистецтво* (Київ). – 1941. – 19 жовтня.
- 4.324. *Львівські Вісті* (Львів). – 1941. – 6 вересня.
- 4.325. *Нова Доба* (Бердичів). – 1941. – 19 серпня.

- 4.326. *Нова Доба* (Бердичів). – 1941. – 27 серпня.
- 4.327. *Нова Доба* (Бердичів). – 1941. – 3 вересня.
- 4.328. *Нова Доба* (Бердичів). – 1941. – 6 вересня.
- 4.329. *Нова Доба*(Бердичів). – 1941. – 9 вересня.
- 4.330. *Нова Доба* (Бердичів). – 1941. – 11 вересня.
- 4.331. *Нова Доба* (Бердичів). – 1941. – 19 вересня.
- 4.332. *Нова Доба* (Бердичів). – 1941. – 24 вересня.
- 4.333. *Нова Доба* (Бердичів). – 1941. – 28 вересня.
- 4.334. *Нова Доба* (Бердичів). – 1941. – 5 жовтня.
- 4.335. *Нова Доба* (Бердичів). – 1941. – 7 жовтня.
- 4.336. *Нова Доба* (Бердичів). – 1941. – 12 жовтня.
- 4.337. *Нова Доба* (Бердичів). – 1941. – 17 жовтня.
- 4.338. *Нова Доба* (Бердичів). – 1941. – 2 листопада.
- 4.339. *Нова Доба* (Бердичів). – 1941. – 9 листопада.
- 4.340. *Нова Доба* (Бердичів). – 1941. – 16 листопада.
- 4.341. *Нова Доба* (Бердичів). – 1941. – 23 листопада.
- 4.342. *Нова Доба* (Бердичів). – 1941. – 28 листопада.
- 4.343. *Нова Доба* (Бердичів). – 1941. – 30 листопада.
- 4.344. *Нова Доба* (Бердичів). – 1941. – 4 грудня.
- 4.345. *Нова Доба* (Бердичів). – 1941. – 14 грудня.
- 4.346. *Нова Доба* (Бердичів). – 1941. – 19 грудня.
- 4.347. *Нова Доба* (Бердичів). – 1941. – 21 грудня.
- 4.348. *Нова Доба* (Бердичів). – 1941. – 23 грудня.
- 4.349. *Нова Доба* (Бердичів). – 1941. – 31 грудня.
- 4.350. *Нова Доба* (Бердичів). – 1943. – 30 жовтня.
- 4.351. *Нова Доба* (Бердичів). – 1943. – 9 грудня.
- 4.352. *Перемога* (Житомир). – 1941. – 9 жовтня.
- 4.353. *Українське Слово* (Житомир). – 1941. – 3 серпня.
- 4.354. *Українське Слово* (Житомир). – 1941. – 7 серпня.
- 4.355. *Українське Слово* (Житомир). – 1941. – 10 серпня.

- 4.356. *Українське Слово* (Житомир). – 1941. – 14 серпня.
- 4.357. *Українське Слово* (Житомир). – 1941. – 17 серпня.
- 4.358. *Українське Слово* (Житомир). – 1941. – 21 серпня.
- 4.359. *Українське Слово* (Житомир). – 1941. – 24 серпня.
- 4.360. *Українське Слово* (Житомир). – 1941. – 28 серпня.
- 4.361. *Українське Слово* (Житомир). – 1941. – 31 серпня.
- 4.362. *Українське Слово* (Житомир). – 1941. – 4 вересня.
- 4.363. *Українське Слово* (Житомир). – 1941. – 7 вересня.
- 4.364. *Українське Слово* (Житомир). – 1941. – 11 вересня.
- 4.365. *Українське Слово* (Житомир). – 1941. – 14 вересня.
- 4.366. *Українське Слово* (Житомир). – 1941. – 18 вересня.
- 4.367. *Українське Слово* (Житомир). – 1941. – 21 вересня.
- 4.368. *Українське Слово* (Житомир). – 1941. – 24 вересня.
- 4.369. *Українське Слово* (Житомир). – 1941. – 28 вересня.
- 4.370. *Українське Слово* (Житомир). – 1941. – 2 жовтня.
- 4.371. *Українське Слово* (Житомир). – 1941. – 5 жовтня.
- 4.372. *Український Вісник* (Берлін). – 1941. – 5 жовтня.
- 4.373. *Український Вісник* (Берлін). – 1941. – 12 жовтня.
- 4.374. *Український Вісник* (Берлін). – 1942. – 26 липня.

Література

5. Монографії, брошури, статті

- 5.375. *Архіви* окупації. 1941–1944 / [упоряд. Н. Маковська]. – К. : Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2006. – 872 с. (Більше не таємно ; Т. І).
- 5.376. *Бедрій А.* ОУН і УПА / Анатоль Бедрій. – Нью-Йорк – Лондон – Мюнхен – Торонто : Українська центральна інформаційна служба, 1983. – 64 с.
- 5.377. *Бедрій А.* Українська держава відновлена Актом 30 червня 1941 р. / Анатоль Бедрій // Дзвони Підгір’я [Калуш] – липень 1991. – № 5. – 32 с.
- 5.378. *Беркгоф К.* Жнива розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською владою / Карл Беркгоф. – К. : Критика, 2011. – 455 с.
- 5.379. *Беляєв В.* Під чужими прапорами / В. Беляєв, М. Рудницький. – К. : Радянський письменник, 1958. – 292 с.
- 5.380. *Беляєв В. П.* Я звинувачую! / [Пер. на укр. мову з доповненнями] / Володимир Павлович Беляєв. – К. : Політвидав України, 1980. – 154 с.
- 5.381. *Білас І.* Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953 : Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз : у 2 кн. Кн. 1 / Іван Білас. – К. : Либідь – Військо України, 1994. – 432 с.
- 5.382. *Боляновський А.* Українські збройні формування в збройних силах Німеччини (1939–1945) / Андрій Боляновський. – Львів : Львівський національний університет ім. Івана Франка, 2003. – 686 с.
- 5.383. *Бофони* : грошові документи ОУН і УПА / [авт.-упоряд. О. О. Клименко ; за ред. В. М. Даниленка]. – К. : Університет банківської справи Національного банку України, 2008. – 192 с.
- 5.384. *Брунь С.* Пам’ять кличе / Сергій Брунь // Українське слово. – 2001. – 22–28 листопада.
- 5.385. *Верещак В. И.* Правду не одолеть / В. И. Верещак. – К. : Україна, 2003. – 175 с.

- 5.386. *Верига В.* Втрати ОУН у Другій світовій війні або “Здобудеш українську державу або загинеш у боротьбі за неї” / Василь Верига. – [2-ге вид., випр.]. – Торонто : Новий шлях, 1991. – 208 с.
- 5.387. *Веденєєв Д.* Основні фактори політичної та оперативно-бойової обстановки, що визначили розбудову та діяльність спеціальних підрозділів УПА (1942–1945 рр.) / Д. Веденєєв // Київська старовина. – 2003. – № 4. – С. 47–55.
- 5.388. *Веденєєв Д.* Служба безпеки українських націоналістичних організацій 1920–1950 рр. Історіографічний нарис / Дмитро Веденєєв // Пам’ять століть. – 2003. – № 1. – С. 57–68.
- 5.389. *Веденєєв Д. В.* Військово-політична діяльність ОУН та УПА у світлі норм міжнародного гуманітарного права / Д. В. Веденєєв, О. Є. Лисенко // Український історичний журнал. – 2007. – № 3. – С. 46–66.
- 5.390. *Веденєєв Д. В.* Меч і тризуб. Розвідка і контррозвідка українських націоналістів та УПА. 1920–1945 : [монографія] / Д. В. Веденєєв, Г. С. Биструхін. – К. : Генеза, 2006. – 408 с.
- 5.391. *Веденєєв Д. В.* “Повстанська розвідка діє точно й відважно...”. Документальна спадщина підрозділів спеціального призначення Організації українських націоналістів та Української повстанської армії. 1940–1950-ті роки : [монографія] / Д. В. Веденєєв, Г. С. Биструхін. – К. : К.І.С., 2006. – 568 с.
- 5.392. *Відейко М. Ю.* Наукова спадщина Олега Ольжича / М. Ю. Відейко, С. І. Кот. – К. : Наш час, 2008. – 239 с. – (Серія : Невідома Україна).
- 5.393. *Вовк О.* До питання постановня УПА під проводом ОУНСД / Олександр Вовк // Український історик. – 1995. – № 1–4. – С. 137–143.
- 5.394. *Военные грозы над Полесьем : Житомирщина в годы Великой Отечественной войны* / [Д. Ф. Романов, И. А. Павлов, И. В. Хирный и др.]. – К. : Политиздат Украины, 1985. – 229 с.
- 5.395. *Войтко В. І.* Найманці і прислужники імперіалізму / В. І. Войтко. – К. : Молодь, 1955. – 80 с.

- 5.396. *Волинь у Другій світовій війні* : зб. наук. та пуб. статей / [гол. ред. та упоряд. М. М. Кучерепа]. – Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2005. – 252 с.
- 5.397. *Галайчук І. Культурно-освітня діяльність ОУН(Б) в контексті ідейно-політичної боротьби в 1941–1944 р.* / Ірина Галайчук // Український національно-визвольний рух ХХ ст. : ідейно-політичний, організаційний та військовий аспекти (до 90-річчя Другого Зимового походу, 70-річчя похідних груп ОУН та 70-річчя Олевської республіки) : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., (Житомир, 18–20 лист. 2011 р.). – Житомир : Рута, 2011. – С. 115–121.
- 5.398. *Галузевий державний архів СБУ : Путівник* / ГДА СБУ. [авт.-упоряд. : В. Даниленко (відп. упоряд.), О. Іщук, С. Кокін, О. Лошицький, В. Сут]. – Харків : Права людини, 2009. – 136 с.
- 5.399. *Гінда В. Житомирська трагедія, або хто стоїть за вбивством О. Сеника і М. Сціборського* / Володимир Гінда // *Визвольний шлях*. – 2008. – Кн. 1–3. – С. 197–206.
- 5.400. *Гінда В. Націоналісти з м'ячем* / Володимир Гінда // *Україна молода*. – 2010. – 17 серпня.
- 5.401. *Гінда В. Спорт як один з інструментів політики в окупованій Україні* / Володимир Гінда // *Історія України*. – 2010. – № 17–18 (657–658). – С. 22–27.
- 5.402. *Головко М. Л. Суспільно-політичні організації та рухи України в період Другої світової війни. 1939–1945 рр.* : [монографія] / Микола Леонтійович Головко. – К. : Олан, 2004. – 704 с.
- 5.403. *Горбань А. В. Процес переходу до підпільних форм боротьби з метою реалізації державотворчої програми ОУН(Б) у світлі репресивних заходів нацистської влади* / А. В. Горбань // *Сторінки воєнної історії України* : зб. наук. статей / Ін-т історії України НАН України. – К., 2006. – Вип. 10. – Ч. 2. – С. 37–44.

- 5.404. *Гриневич В. А.* Радянська міфотворчість довкола Великої Вітчизняної війни в Україні / В. А. Гриневич // Сторінки воєнної історії України : зб. наук. статей / Ін-т історії України НАН України. – К., 2006. – Вип. 10. – Ч. 1. – С. 21–36.
- 5.405. *Грицак Я. Й.* Нарис історії України : формування модерної української нації XIX–XX ст. / Ярослав Йосипович Грицак. – [2-ге вид.]. – К. : Генеза, 2000. – 360 с.
- 5.406. *Гунчак Т. Г.* Україна : XX століття / Тарас Григорович Гунчак. – К. : Дніпро, 2005. – 384 с.
- 5.407. *Давиденко В.* Українська повстанська армія : шлях ганьби і злочинів / В. Давиденко. – К. : Знання, 1989. – 48 с.
- 5.408. *Довжик М. П.* Юридична оцінка діяльності ОУН-УПА в роки Великої Вітчизняної війни та повоєнний період / М. П. Довжик // Велика Вітчизняна війна у навчально-методичній літературі навчальних закладів України : матеріали Житомирської обласної конф., проведеної в рамках Всеукр. наук.-практ. конф., (Житомир, 18 лют. 1999 р.). – Житомир, 1999. – С. 6–9.
- 5.409. *Даниленко С. Т.* Дорогою ганьби і зради : Історична хроніка / С. Т. Даниленко. – К. : Наукова думка, 1972. – 339 с.
- 5.410. *Два Базари, 1921–1941.* – Б. м., 1949. – 22 с.
- 5.411. *Денищук О. С.* Боротьба УПА проти німецьких окупантів : [хронологія подій]. Т. 1 : Волинь / О. С. Денищук. – Рівне : ППДМ, 2008. – 448 с.
- 5.412. *Денищук О. С.* Боротьба УПА проти німецьких окупантів : [хронологія подій]. Т. 2 : Галичина та Східна Україна / О. С. Денищук. – Рівне : ППДМ, 2008. – 216 с.
- 5.413. *Деревінський В.* Ставлення ОУН(б) і УПА до сусідніх народів та національних меншин / Василь Деревінський. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2006. – 149 с.
- 5.414. *Дзьобак В.* Конфлікти в ОУН(Б) і їх вплив на український Рух Опору (1941–1944 рр.) / Володимир Дзьобак. – К. : Видавничий дім “Інфоцентр”, 2005. – 266 с.

- 5.415. *Дзьобак В. В.* Організаційні аспекти утворення Української повстанської армії / В. В. Дзьобак // Сторінки воєнної історії України : зб. наук. статей / Ін-т історії України НАН України. – К., 2006. – Вип. 10. – Ч. 2. – С. 45–56.
- 5.416. *Дмитрук В. Г.* Вони боролися за волю України / В. Г. Дмитрук. – [2-те вид., зм. і доп.]. – Луцьк : ВАТ “Волинська обласна друкарня”, 2009. – 724 с.
- 5.417. *Дмитрук К.* Безбатченки : правда про участь українських буржуазних націоналістів і церковних ієрархів у підготовці нападу фашистської Німеччини на СРСР / Клим Дмитрук. – Львів : Каменяр, 1974. – 239 с.
- 5.418. *Дмитрук К. Є.* Жовто-блакитні банкрути : [документальні нариси, памфлети, публіцистичні статті] / К. Є. Дмитрук. – К. : Дніпро, 1982. – 399 с.
- 5.419. *Дніпропетровська ОУН у боротьбі з німецькою окупацією* : [документи і матеріали] / [упоряд. Ю. Щур, А. Середін ; за ред. В. Панченка]. – Дніпропетровськ : Свідлер. – 48 с.
- 5.420. *Довідник з історії України. Т. 2 : К-П* / [за ред. : І. З. Підкови, Р. М. Шуста] – К. : Генеза, 1995. – 440 с.
- 5.421. *Довідник з історії України. Т. 3 : Р-Я* / [за ред. : І. З. Підкови, Р. М. Шуста] – К. : Генеза, 1999. – 688 с.
- 5.422. *Дробот І. І.* До літопису боротьби за українську державність / І. І. Дробот, В. І. Кучер // Україна ХХ ст. : культура, ідеологія, політика : зб. статей / [гол. ред. В. А. Смолій]. У 2-х ч. Ч. 1. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2009. – Вип. 15. – С. 129–143.
- 5.423. *Дробот І. І.* Друга світова війна і Україна: нові підходи до вивчення проблеми / І. І. Дробот // Українознавство і гуманізація освіти. – Дніпропетровськ : Вид-во ДДУ, 1993. – С. 108–110.
- 5.424. *Дробот І. І.* Головнокомандувач УПА Роман Шухевич / І. І. Дробот // Історичний календар 2005. – К. : 2005. – С. 133–146.
- 5.425. *Дробот І. І.* З історії боротьби ОУН за державність у роки Другої світової війни / І. І. Дробот // Сучасний стан і перспективи розвитку соціально-

- гуманітарної науки та освіти : зб. наук. статей соц.-гум. ф-ту НПУ імені М. П. Драгоманова. – К. : НПУ, 2002. – С. 133–141.
- 5.426. *Дробот І. І.* Є. Коновалець: бути творцями або жертвами історії / І. І. Дробот // Пам'ять століть. – 2001. – № 4. С. 74–87.
- 5.427. *Дробот І. І.* ОУН-УПА і українське питання: погляд із сьогодення / І. І. Дробот, В. І. Кучер, П. М. Чернега. – К. : Генеза, 1997. – 70 с.
- 5.428. *Дробот І. І.* 50-річчя перемоги над фашизмом. Україна і Друга світова війна : матеріали на допомогу викладачам та вчителям. – К. : ІСДО, 1995. – 83 с.
- 5.429. *Дробот І. І.* Трансформація націоналістичної ідеології в першій половині ХХ ст. / Дробот І. І. // Український історичний журнал. – 2001. – № 6. – С. 110–122.
- 5.430. *Дробот І. І.* Україна в другій світовій війні : [навч. посібник] / І. І. Дробот, В. І. Кучер, П. М. Чернега – К. : ІЗМН, 1998. – 124 с.
- 5.431. *Друга світова війна в історичній пам'яті України.* (За матеріалами Українського інституту національної пам'яті) / [упоряд. : Л. Герасименко, Р. Пилявець] – Київ – Ніжин : Видавець ПП Лисенко М. М., 2010. – 247 с.+22 с.
- 5.432. *Другий Зимовий похід : Листопадовий рейд : Базар.* – К. : Фондація ім. О. Ольжича, 1995. – 240 с.
- 5.433. *Енциклопедія історії України : в 5 т.* / [голова редкол. В. А. Смолій]. – К. : Наукова думка, 2003– .– Т. 1 : А–В. – 2003. – 688 с.
- 5.434. *Енциклопедія історії України : в 5 т.* / [голова редкол. В. А. Смолій]. – К. : Наукова думка, 2003– .– Т. 2 : Г–Д. – 2004. – 528 с.
- 5.435. *Енциклопедія історії України : в 10 т.* / [голова редкол. В. А. Смолій]. – К. : Наукова думка, 2009– .– Т. 6 : Ла–Мі. – 2009. – 784 с.
- 5.436. *Енциклопедія сучасної України.* Т. 4 : Біо-Бя. – К., 2004. – 697 с.
- 5.437. *Жданович О.* Петро Марчук – поручник Волинець (ОУН в Житомирі) / О. Жданович // Вільне слово. – 1992. – 8 лютого.

- 5.438. *Жив'юк А. А.* Між Сциллою політики і Харибдою творчості : громадсько-політичний портрет Уласа Самчука / А. А. Жив'юк. – Рівне : Ліста-М, 2004. – 184 с.
- 5.439. *Жилюк В.* Національно-визвольна боротьба місцевих загонів ОУН(б) на Житомирщині в 1943 році / Вікторія Жилюк // Проблеми українського державотворення : історія і сучасність. – [голов. ред. М.Ю. Костриця] : у 2 т. Т. 1. – Житомир : М. Косенко, 2007. – С. 122–128.
- 5.440. *Жилюк В.* Оунівське підпілля на Житомирщині в роки фашистської окупації / Вікторія Жилюк // Пам'ять століть, 2005. – № 3–4. – С. 208–223.
- 5.441. *Жилюк В. М.* Діяльність ОУН та УПА на Житомирщині у 1941–1955 рр. : [монографія] / Вікторія Миколаївна Жилюк. – Рівне : Волинські обереги, 2008. – 308 с.
- 5.442. *Житомирщина : історичний нарис* / [А. Б. Войтенко, О. М. Іващенко, О. С. Кузьмін та ін.]. – Житомир : Полісся, 2003. – 272 с.
- 5.443. *З позицій* пролетарського інтернаціоналізму / [К. Дмитрук, І. Коломійченко, М. Панчук та ін.]. – К. : Політвидав України, 1981. – 374 с.
- 5.444. *Замлинський В.* Шлях чорної зради / Володимир Замлинський. – Львів : Каменяр, 1969. – 168 с.
- 5.445. *Здіорук О. І.* “Літопис УПА” : час, події, джерела : джерелознавча достовірність та інформаційна цінність багатотомного видання “Літопис УПА” / О. І. Здіорук. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2000. – 142 с.
- 5.446. *Здіорук С. І.* Показчик публікацій про діяльність ОУН та УПА (1945–1998 рр.) / Здіорук С. І., Гриневич Л. В., Здіорук О. І. – К. : Ін-т історії України НАН України, 1999. – 173 с.
- 5.447. *Іващенко О. М.* Житомирщина шляхами історії. Краєзнавчі розвідки / О. М. Іващенко, Ю. М. Поліщук. – Житомир : Полісся, 1997. – 146 с.
- 5.448. *Ільюшин І.* Українська повстанська армія і Армія крайова. Протистояння в Західній Україні (1939–1945 рр.) / Ігор Ільюшин. К. : Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2009. – 399 с.

- 5.449. *Льюшин І. І.* ОУН-УПА і українське питання у роки Другої світової війни (в світлі польських документів) / І. І. Льюшин. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2000. – 198 с.
- 5.450. *Історія міст і сіл Української РСР* : в 26 т. / [голова головної редкол. П. Т. Тронько]. – К. : Ін-т історії Академії наук УРСР, 1968– .– Т. : Житомирська область. – 1973. – 726 с.
- 5.451. *Історія українського війська (1917–1995)* / [упоряд. : Я. Дашкевич]. – Львів : Світ, 1996. – 840 с.
- 5.452. *Календар* знаменних і пам'ятних дат Житомирщини на 2007 рік : краєзнавчий бібліографічний покажчик. – Житомир, 2006. – 108 с.
- 5.453. *Кальба М.* Нахтігаль в запитаннях і відповідях. – Львів : Галицька видавнича спілка, 2008. – 80 с.
- 5.454. *Касьянов Г.* До питання про ідеологію Організації українських націоналістів (ОУН) : [аналітичний огляд] / Георгій Касьянов. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2003. – 63 с.
- 5.455. *Касьянов Г. В.* Ідеологія ОУН : історико-ретроспективний аналіз / Г. В. Касьянов // Український історичний журнал. – 2004. – № 1. – С. 29–42 ; №2. – С. 68–82.
- 5.456. *Касьянов Г. В.* Теорії нації та націоналізму : [монографія] / Г. В. Касьянов. – К. : Либідь, 1999. – 352 с.
- 5.457. *Кафарський В.* Комунізм і український національно-визвольний рух / Володимир Кафарський. – Івано-Франківськ : Плай, 2002. – 832 с.
- 5.458. *Кентій А.* Війна без пощади і милосердя : Партизанський фронт у тилу вермахту в Україні (1941–1944) / А. Кентій, В. Лозицький. – К. : Генеза, 2005. – 408 с.
- 5.459. *Кентій А.* Радянські партизани 1941–1944 : світло й тіні / Анатолій Кентій, Володимир Лозицький. – К., 2010. – 80 с.
- 5.460. *Кентій А. В.* Збройний чин українських націоналістів. 1920–1956 : [історико-архівні нариси]. Т. 1 : Від Української Військової Організації до Організації Українських Націоналістів. 1920–1942 / Анатолій Вікторович

- Кентій. – К. : Державний комітет архівів України ; Центральний державний архів громадських об'єднань України, 2005. – 332 с.
- 5.461. *Кентій А. В.* Збройний чин українських націоналістів. 1920–1956 : [історико-архівні нариси]. Т. 2 : Українська повстанська армія та збройне підпілля Організації українських націоналістів. 1942–1956 / Анатолій Вікторович Кентій. – К. : Державний комітет архівів України ; Центральний державний архів громадських об'єднань України, 2008. – 415 с.
- 5.462. *Кентій А. В.* Нариси історії Організації українських націоналістів в 1941–1942 рр. / Анатолій Вікторович Кентій. – К. : Ін-т історії України НАН України, 1999. – 201 с.
- 5.463. *Кентій А. В.* Українська повстанська армія в 1942–1943 рр. / Анатолій Вікторович Кентій. – К. : Ін-т історії України НАН України, 1999. – 287 с.
- 5.464. *Киричук Ю. А.* Український національний рух 40–50-х років ХХ століття : ідеологія та практика / Ю. А. Киричук. – Львів : Добра справа, 2003. – 464 с.
- 5.465. *Киричук Ю.* ОУН і УПА у загальносвітовому контексті : паралелі, порівняння, аналогії, уроки / Юрій Киричук // Українська Повстанська Армія у боротьбі проти тоталітарних режимів / [голова ред. колегії Я. Ісаєвич, упоряд. і відп. ред. Ю. Сливка]. – Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2004. – С. 32–50. – (Україна : культурна спадщина, національна свідомість, державність ; ч. 11).
- 5.466. *Книга Пам'яті України. Житомирська область* : в 12 т. / [голова редколегії Р. Р. Петронговський]. – Житомир : Льонок, 1993– .– Т. 12 : – 1995. – 640 с.
- 5.467. *Книга Скорботи України. Житомирська область* / [голова редколегії Р. Р. Петронговський]. – Житомир : Льонок, 2002– .– Т. 1. – 2002. – 880 с.
- 5.468. *Книга Скорботи України. Житомирська область* / [голова редколегії Р. Р. Петронговський]. – Житомир : Льонок, 2002– .– Т. 2 : кн. 1. – Житомир : Рута, 2006. – 524 с.
- 5.469. *Коваль М.* Друга світова війна: український аспект / М. Коваль // Віче. – 2000. – № 4 . – С. 72–87.

- 5.470. *Коваль М. В.* Друга світова війна і Україна (1939–1945 рр.). Історіософські нотатки / М. В. Коваль. – К. : Ін-т історії України НАН України, 1999. – 75 с.
- 5.471. *Коваль М. В.* Друга світова війна та історична пам'ять / М. В. Коваль // Український історичний журнал. – 2000. – № 4. – С. 3–19.
- 5.472. *Коваль М. В.* ОУН–УПА : між “третім рейхом” і сталінським тоталітаризмом / М. В. Коваль // Український історичний журнал. – 1994. – № 2–3. – С. 94–101.
- 5.473. *Коваль М. В.* Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.) / Михайло Васильович Коваль. – К. : Альтернативи, 1999. – 336 с.
- 5.474. *Коваль М. В.* Україна : 1939–1945. Маловідомі і непрочитані сторінки історії / М. В. Коваль. – К. : Вища школа, 1995. – 194 с.
- 5.475. *Ковальчук В.* Діяльність ОУН(б) та Запілля УПА на Волині та південному Поліссі (1941 – 1944 рр.) : [монографія] / Володимир Ковальчук. – Торонто – Львів : Вид-во “Літопис УПА”, 2006. – 512. с. (Літопис УПА. Бібліотека ; т. 7).
- 5.476. *Ковальчук І.* Діяльність структур ОУН на території Житомирської та західних районів Київської областей у 1942 році / Іван Ковальчук // Волинські історичні записки : зб. наукових праць. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2010. – Т. 5. – С. 91–98.
- 5.477. *Ковальчук І.* Діяльність УПА на території Житомирської області в 1943 р. / Іван Ковальчук // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії : зб. наук. праць : Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. Вип. 16. – Рівне : Рівненський державний гуманітарний університет, 2009. – С. 199–202.
- 5.478. *Ковальчук І.* Історіографічний аспект діяльності ОУН у 1940–1950-х роках на території Житомирської і західних районів Київської областей / Іван Ковальчук // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія № 6. Історичні науки : зб. наукових праць. – Вип. 8. – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. – С. 202–212.

- 5.479. *Ковальчук І. В.* Нарис історії діяльності ОУН під проводом А. Мельника на Житомирщині у другій половині 1941 року / Іван Васильович Ковальчук, Сергій Володимирович Стельникович. – Житомир : Рута, 2011. – 188 с.
- 5.480. *Ковальчук І.* Поширення впливу ОУН-Б на Житомирщину в 1941 році / Іван Ковальчук / І. Ковальчук // Волинські історичні записки : зб. наукових праць. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2008. – Т. 1. – С. 239–246.
- 5.481. *Ковальчук І. В.* Поширення впливу ОУН на Житомирщину в 1941 р. / І. В. Ковальчук // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. 17. Серія : історія : зб. наукових праць / [за заг. ред. проф. П. С. Григорчука]. – Вінниця, 2009. – С. 84–90.
- 5.482. *Ковальчук І.* Рейди групи “Тютюнник” і діяльність місцевих боївків УПА на території Житомирської області в 1943 році / Іван Ковальчук // Південний архів. Історичні науки : зб. наукових праць. – Херсон : Вид-во ХДУ, 2010. – Вип. 31–32. – С. 327–336.
- 5.483. *Ковальчук І.* Утворення і діяльність Житомирського міського проводу ОУН(М) у другій половині 1941 року / Іван Ковальчук // Літопис Волині : Всеукр. науковий часопис. Ч. 8. – Луцьк : Вид-во ВНУ імені Лесі Українки, 2010. – С. 85–90.
- 5.484. *Ковальчук І.* Утворення і діяльність Житомирського обласного управління / Іван Ковальчук // Український національно-визвольний рух ХХ ст. : ідейно-політичний, організаційний та військовий аспекти (до 90-річчя Другого Зимового походу, 70-річчя похідних груп ОУН та 70-річчя Олевської республіки) : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., (Житомир, 18–20 лист. 2011 р.). – Житомир : Рута, 2011. – С. 44–55.
- 5.485. *Ковальчук І. В.* Формування похідних груп ОУН і їх проникнення на територію Житомирської та Київської областей у липні – серпні 1941 р. / І. В. Ковальчук // Історичні студії Волинського національного університету імені Лесі України. Вип. 3. – Луцьк : Вид-во ВНУ імені Лесі Українки, 2010. – С. 86–92.

- 5.486. *Короткін Ю. Г.* Правові аспекти проблематики ОУН-УПА / Ю. Г. Короткін // Сторінки воєнної історії України : зб. наук. статей / Ін-т історії України НАН України. – К., 2006. – Вип. 10. – Ч. 2. – С. 57–66.
- 5.487. *Косик В.* Бульба, Поліська Січ і початки УПА / Володимир Косик // Визвольний шлях. – 1984. – № 9. – С. 1059–1070.
- 5.488. *Косик В.* Правда історії. Роки окупації України. – [збірник статей] / В. Косик. – К. : Українська видавнича спілка, 2008. – 184 с.
- 5.489. *Косик В.* Спецоперації НКВД–КГБ проти ОУН : боротьба Москви проти українського націоналізму 1933–1943. Дослідження методів боротьби. – Львів : Галицька Видавнича Спілка, 2009. – 160 с.
- 5.490. *Косик В.* Ставлення німців до ОУН і УПА (1941–1944) / Володимир Косик // Українська Повстанська Армія і національно-визвольна боротьба в Україні у 1940–1950 рр. : матеріали Всеукр. наук. конф., (Київ, 25–26 серп. 1992 р.). – К. : Ін-т історії України НАН України, 1992. – С. 10–33.
- 5.491. *Косик В.* Україна і Німеччина у Другій світовій війні / Володимир Косик. – Париж – Нью-Йорк – Львів, 1993. – 660 с.
- 5.492. *Косик В.* Українська Повстанська Армія. Короткий історичний огляд / Володимир Косик // Визвольний шлях. – 2002. – № 10. – С. 29–32 ; № 11. – С. 21–32.
- 5.493. *Косик В.* УПА в німецьких документах / Володимир Косик // Український визвольний рух. – № 1. – Львів, 2003. – С. 57–86.
- 5.494. *Костриця М. Ю.* Велет духу. О. Ольжич і Житомирщина : історико-краєзнавчий нарис / М. Ю. Костриця, Р. Ю. Кондратюк. – Житомир, 1997. – 32 с.
- 5.495. *Костриця М. Ю.* Житомир : Підручна книга з краєзнавства / М. Ю. Костриця, Р. Ю. Кондратюк. – [2-е вид., випр. й доп]. – Житомир : Косенко, 2007. – 464 с.
- 5.496. *Костриця М. Ю.* Житомирські сторінки життя О. Ольжича / М. Ю. Костриця, Р. Ю. Кондратюк // Українська національна ідея : історія і

- сучасність : науковий збірник / [відп. ред. М. Ю. Костриця]. – Житомир : Журфонд, 1997. – С. 47–50.
- 5.497. *Костриця М. Ю.* З берегів Тетерева – у вічність. О. Ольжич / М. Ю. Костриця, Р. Ю. Кондратюк. – Житомир : Косенко, 2007. – 40 с. – (Серія : Вчені Житомирщини. – Вип. 6).
- 5.498. *Кот С.* Підпілля ОУН в окупованому Києві. 1941–1943 / Сергій Кот // Друга світова війна і доля народів України : матеріали Всеукр. наук. конф. (Київ, 23–24 червня 2005 р.). – К. : Сфера, 2005. – С. 126–140.
- 5.499. *Кот С.* Українська Голгофа. Розгортання діяльності ОУН в окупованому Києві / Сергій Кот // Українське слово. – 2005. – 12–18 жовтня.
- 5.500. *Кремень В. Г.* Україна : альтернативи поступу (критика історичного досвіду) / В. Г. Кремень, Д. В. Табачник, В. М. Ткаченко. – К. : «ARC-UKRAINE», 1996. – 793 с.
- 5.501. *Кричильський С.* Гей, на Півночі, на Волині, створилася Армія УПА / Сергій Кричильський // Волинь (Рівне). – 2002. – 10 жовтня.
- 5.502. *Крішан А.* Діяльність ОУН(Б) на сході України влітку 1941 р. і реакція місцевого населення щодо проголошення Акту 30 червня 1941 р. / Акаш Крішан // Український національно-визвольний рух ХХ ст. : ідейно-політичний, організаційний та військовий аспекти (до 90-річчя Другого Зимового походу, 70-річчя похідних груп ОУН та 70-річчя Олевської республіки) : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., (Житомир, 18–20 лист. 2011 р.). – Житомир : Рута, 2011. – С. 74–78.
- 5.503. *Кузьмін О.* Пам'ять – свята, пам'ять – безсмертна / Олександр Кузьмін // Волинь – Житомирщина. Історико-філологічний збірник з регіональних проблем. – № 3. – Житомир, 1998. – С. 150–159.
- 5.504. *Кульчицький С.* Українські націоналісти в червоно-коричневій Європі / Станіслав Кульчицький // Сучасність. – 1999. – № 4. – С. 71–74.
- 5.505. *Кучер В. І.* Літопис УПА. Нова серія: у 7-ми томах. – К.; Торонто: Літопис УПА, 1999-2003 / В. І. Кучер // Український історичний журнал. – 2006. – № 2 – С. 212–218.

- 5.506. *Кучер В.* ОУН-УПА в боротьбі за незалежну Україну / Володимир Кучер. – К. : Вид-во “Бібліотека українця”, 1997. – 104 с.
- 5.507. *Кучер В. І.* Україна у Другій світовій війні (1939–1945) : [посібн. для вчителя] / Володимир Іванович Кучер, Петро Макарович Чернега. – К. : Генеза, 2004. – 272 с.
- 5.508. *Кучер В. І.* Україна 1941–1944: трагедія народу за фасадом Священної війни : [монографія] / Володимир Іванович Кучер, Олександр Валентинович Потильчак. – К. ; Біла Церква : ТОВ “Білоцерківдрук”, 2011. – 368 с.
- 5.509. *Кучерук О.* Матеріали до історії ОУН / О. Кучерук, Б. Червак. – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 1997. – 39 с.
- 5.510. *Лауер В.* Творення нацистської імперії та Голокост в Україні / В. Лауер ; [пер. з англ. С. Коломійця, Є. Ровного]. – К. : Зовнішторгвидав України ; Український центр вивчення історії Голокосту, 2010. – 368 с.
- 5.511. *Лебедь М.* УПА. Українська Повстанська Армія. Її генеза, ріст і дії у визвольній боротьбі українського народу за Українську Самостійну Соборну Державу / Микола Лебедь. – Дрогобич : Відродження, 1993. – 208 с.
- 5.512. *Лисенко О. Є.* Підсумки Другої світової війни та Україна / О. Є. Лисенко // Український історичний журнал. – 2005. – № 6. – С. 128–137.
- 5.513. *Литвин В.* Історія України (на 2-х компакт-дисках) – К. : “3 Медія”, 2007.
- 5.514. *Литвин В. М.* Україна в Другій світовій війні (1939–1945) / В. М. Литвин. – К. : Лі-Терра, 2004. – 464 с.
- 5.515. *Лихолат А.* Націоналізм – враг трудящихся : аналіз історического опыта боротьбы против націоналізма / А. Лихолат. – М. : Мысль, 1986. – 350 с.
- 5.516. *Магочій П.-Р.* Історія України / Павло-Роберт Магочій. – К. : Критика, 2007. – 640 с.
- 5.517. *Мала енциклопедія етнодержавознавства* / [редкол. : Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін.]. – К. : Довіра, Генеза, 1996. – 942 с.

- 5.518. *Мануїльський Д.* Українсько-німецькі націоналісти на службі у фашистської Німеччини : доповідь на нараді учителів західних областей України 6 січня 1945 р. / Д. Мануїльський . – К. : Укрдержвидав, 1945. – 24 с.
- 5.519. *Марчук І.* Початок формування УПА На Волині та поліссі в світлі нових історичних документів / Ігор Марчук // Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею. Випуск IV. – Рівне : Волинські обереги, 2006. – С. 114–120.
- 5.520. *Марчук І.* Сотник УПА Петро Гудзоватий – «Очеретенко» / Ігор Марчук. – Львів : «Афіша», 2011. – 120 с.
- 5.521. *Марчук І. В.* Командир УПА-Північ Дмитро Клячківський-«Клим Савур» : [монографія] / Ігор Володимирович Марчук. – Рівне : видавець Олег Зень, 2009. – 168 с.
- 5.522. *Махорін Г. Л.* Край над Унавою / Г. Л. Махорін, І. С. Оленська. – Житомир: ПП «Рута», Вид-во «Волинь», 2005. – 184 с.
- 5.523. *Мірчук П.* Акт відновлення української державності 30 червня 1941 року (його генеза та політичне й історичне значення) / Петро Мірчук. – [2-ге вид.] – Мюнхен: Вид-во Ціцero, 1953. – 64 с.
- 5.524. *Мірчук П.* Революційний змаг за УССД. (Хто такі «бандерівці», «мельниківці», «двійкарі»). Т. I. Союз українських політв'язнів / Петро Мірчук. – Нью Йорк – Торонто – Лондон, 1985. – 222 с.
- 5.525. *Мірчук П.* Революційний змаг за УССД. (Хто такі «бандерівці», «мельниківці», «двійкарі»). Т. II. Союз українських політв'язнів / Петро Мірчук. Нью Йорк – Торонто – Лондон, 1987. – 280 с.
- 5.526. *Мірчук П.* Роман Шухевич (ген. Тарас Чупринка) : командир армії безсмертних / П. Мірчук. – Нью-Йорк – Торонто – Лондон : Українська Видавнича Спілка, 1970. – 269 с.
- 5.527. *Мірчук П.* Українська Повстанська Армія : 1942–1952 / Петро Мірчук. – Мюнхен, 1953. – 319 с.
- 5.528. *Мокрицький Г. П.* Вулиці Житомира / Енциклопедія Житомира. Кн. 1 / Георгій Павлович Мокрицький. – Житомир : Волинь, 2007. – 640 с.

- 5.529. *Мокрицький Г. П.* Житомирська обласна друкарня : сторінки історії : Від губернського державного до орендного підприємства (200 років діяльності) / Г. П. Мокрицький. – Житомир : Волинь, 2004. – 252 с. – (Серія : Історія трудових колективів Житомирщини. – Кн. 14).
- 5.530. *Монастирецький Л.* Житомирські адреси О. Ольжича / Леонід Монастирецький // Слово і Час. – 2009. – № 4. – С. 96–101.
- 5.531. *Монастирецький Л.* Олег Ольжич і Житомирщина / Л. Монастирецький // Радянська Житомирщина (Житомир). – 1994. – 14 червня.
- 5.532. *Мороз В.* Організація української націоналістичної молоді “Січ” (1941–1942 рр.) / Володимир Мороз // Визвольний шлях. – 2001. – Кн. 4. – С. 24–28.
- 5.533. *Мочернюк Я.* Діяльність Підпільної організації українських націоналістів на території Макарівського району Київської області / Я. Мочернюк // : зб. наук. статей учасників Третіх Всеукраїнських драгоманівських чит. молодих істориків, Київ, 12 березня 2010 р. / [відп. ред. О. В. Потильчак]. – К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2010. – С. 258–268.
- 5.534. *Музичук С.* Українська Повстанча Армія / С. Музичук, І. Марчук. – Рівне : Бібліотека журналу “Однострій”, 2006. – 56 с.
- 5.535. *Муковський І. П.* Звитяга і жертвність : українці на фронтах Другої світової війни / І. П. Муковський, О. Є. Лисенко. – К. : “Книга Пам’яті України”, 1996. – 568 с.
- 5.536. *На зов Києва.* Український націоналізм у II світовій війні : [зб. статей, спогадів і документів]. – Торонто – Нью-Йорк : Новий Шлях, 1985. – 542 с.
- 5.537. *Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія : історичні нариси* / [В. В. Дзьобак, І. І. Ільюшин, Г. В. Касьянов та ін. ; відп. ред. С. В. Кульчицький]. – К. : Наукова думка, 2005. – 496 с.
- 5.538. *Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія.* Фаховий висновок робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА / [3-ге вид.]. – К. : Наукова думка, 2005. – 72 с.

- 5.539. *Організація Українських Націоналістів. 1929–1954 : збірник статей у 25-ліття ОУН.* – Б. м. : Видання Першої Української Друкарні у Франції, 1955. – ЛП, 448 с.
- 5.540. *ОУН у війні 1939–1945 рр.* – Б. м., Б. р. – 109 с.
- 5.541. *ОУН : минуле і майбуття / [відп. ред. С. Таран].* – К. : Фондація ім. О. Ольжича, 1993. – 304 с.
- 5.542. *Патриляк І. К. Військовотворчі заходи ОУН(Б) у липні-вересні 1941 р. / І. К. Патриляк // Український історичний журнал. – 2001 – № 4 – С. 126–139.*
- 5.543. *Патриляк І. К. ОУН напередодні та в перші роки Другої світової війни – пошуки союзників / І. К. Патриляк // Сторінки воєнної історії України : зб. наук. статей / Ін-т історії України НАН України. – К., 2006. – Вип. 10. – Част. 2. – С. 91–108.*
- 5.544. *Патриляк І. К. Військова діяльність ОУН(Б) у 1940–1942 роках / Іван Казимирович Патриляк. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2004. – 598 с.*
- 5.545. *Патриляк І. К. Україна в роки Другої світової війни : спроба нового концептуального погляду / І. К. Патриляк, М. А. Боровик. – Ніжин : Видавець ПП Лисенко М. М., 2010. – 590 с.*
- 5.546. *Пігідо-Правобережний Ф. Велика Вітчизняна війна / Ф. Пігідо-Правобережний. – Вінніпег : Новий Шлях, 1954. – 231 с.*
- 5.547. *Полікарпенко Г. Організація Українських Націоналістів під час Другої світової війни / Григорій Полікарпенко. – [4-те вид., доп.]. – Б. м., 1951. – 148 с.*
- 5.548. *Політична історія України : ХХ ст. : в 6 т. / [голова редкол. І. Ф. Курас]. – К. : Генеза, 2002– . – Т. 4 : Україна у Другій світовій війні : 1939–1945. – 2003. – 584 с.*
- 5.549. *Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ–ХХ ст. : [історичні нариси] / [відп. ред. В. А. Смолій]. – К. : Наук. думка, 2002. – 952 с.*
- 5.550. *Поліщук В. Гірка правда : злочинність ОУН-УПА : сповідь українця / Віктор Поліщук. – Торонто – Варшава – Київ, 1995. – 483 с.*

- 5.551. *Полищук В.* Гора родила мышь. Бандеровскою / Виктор Полищук. – К. : Всеукраїнське громадське об'єднання “Інтелекція України за соціалізм” ; Антифашистський комітет України, 2006. – 80 с.
- 5.552. *Полянський О.* Армія нескорених. До 60-річчя УПА / Олег Полянський. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2002. – 48 с.
- 5.553. *Пономаренко Р.* Боротьба ОУН-УПА з німецькими окупантами в роки Другої світової війни / Роман Пономаренко // Київська старовина. – 2007. – № 3. – С. 95–107.
- 5.554. *Попович М. В.* Червоне століття / Мирослав Володимирович Попович. – К. : АртЕк, 2005. – 888 с.
- 5.555. *Потильчак О. В.* До питання про періодизацію Другої світової війни на теренах України / О. В. Потильчак // Визвольний шлях. – 2000. – № 12. – С. 67–70.
- 5.556. *Потильчак О. В.* Економічний колабораціонізм в Україні в роки нацистської окупації (1941–1944) : причини і прояви / О. В. Потильчак. – К. : УДПУ ім. М. П. Драгоманова, 1997. – 29 с.
- 5.557. *Потильчак О. В.* Новий порядок в окупованій Україні (1941–1944) / Олександр Валентинович Потильчак // Пам'ять століть. – 1999. – № 1. – С. 97–105.
- 5.558. *Потильчак О. В.* Плани фашистської Німеччини у використанні трудових ресурсів України на початку окупації (червень – липень 1941 р.) / О. В. Потильчак // Наукові записки : Ч. 1 (педагогічні та історичні науки). – К. : НПУ, 1999. – С. 215–221.
- 5.559. *Потильчак О. В.* Український вимір Другої світової війни : до дискусії про періодизацію вітчизняної історії війни / О. В. Потильчак // Історія в середніх і вищих навчальних закладах України. – 2005. – № 7. – С. 12–14.
- 5.560. *Правду не здолати* / [відп. ред. М. К. Івасюта]. – Львів : Каменяр, 1974. – 280 с.
- 5.561. *Радчик Р.* Газета “Українське слово” (1941) : організаційний аспект / Раїса Радчик // Журналістика. – 2010. – Вип. 9. – С. 12–21.

- 5.562. *Рейди УПА на Східну Україну // Волинь (Рівне)*. – 2002. – 10 жовтня.
- 5.563. *Ржезач Т. Розшукуються...* / Т. Ржезач, В. Цуркан. – К. : Політвидав України, 1989. – 234 с.
- 5.564. *Руднев В. Українські буржуазні націоналісти – агенти міжнародної реакції* / В. Руднев. – К. : Держполітвидав УРСР, 1955. – 216 с.
- 5.565. *Русначенко А. М. Народ збурений : нац.-визвол. рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940–50-х роках* / Анатолій Миколайович Русначенко. – К. : Унів. вид-во “Пульсари”, 2002. – 519 с.
- 5.566. *Савчук П. О. Народна боротьба проти окупантів на Житомирщині (1941–1943 рр.)* / П. О. Савчук // *Житомирщина крізь призму століть : наук. зб.* / [відп. ред. М. Ю. Костиця]. – 1997. – Вип. 16. – С. 86–87. – (Наук. зб. “Велика Волинь”).
- 5.567. *Сергійчук В. Наша кров – на своїй землі* / Володимир Сергійчук. – [4-те вид., доп.]. – К. : Українська Видавнича Спілка, 2000. – 88 с.
- 5.568. *Слободенюк П. Я. Нескорені (Національно-визвольна боротьба ОУН-УПА на чолі з Романом Шухевичем)* / П. Я. Слободенюк. – Тернопіль : ВАТ “ТВПК “Збруч”. – 2006. – 76 с.
- 5.569. *Содоль П. Українська Повстанча Армія, 1943–49 : [довідник]* / Петро Содоль. – Нью-Йорк : Пролог, 1994. – 199 с.
- 5.570. *Стефанюк Г. Соціальні аспекти самостійницького руху ОУН(Б) в роки Другої світової війни* / Галина Стефанюк // *Український національно-визвольний рух ХХ ст. : ідейно-політичний, організаційний та військовий аспекти (до 90-річчя Другого Зимового походу, 70-річчя похідних груп ОУН та 70-річчя Олевської республіки) : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., (Житомир, 18–20 лист. 2011 р.)*. – Житомир : Рута, 2011. – С. 99–106.
- 5.571. *Стародубець Г. Генеза українського повстанського запілля : [монографія]* / Галина Стародубець. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2008. – 464 с.
- 5.572. *Стародубець Г. Становлення та функціонування повстанського запілля на Волині в умовах німецької окупації (друга половина 1943 р.)* / Галина

- Стародубець // Сторінки воєнної історії України : зб. наук. статей. / Ін-т історії України НАН України. – К., 2009. – Вип. 12. – С. 239–248.
- 5.573. *Стародубець Г. М.* ОУН(б) в українському національно-визвольному русі на Волині в період Другої світової війни (1941–1943 рр.) / Галина Миколаївна Стародубець. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2002. – 144 с.
- 5.574. *Стахів Є.* Еволюція засад ОУН та УПА / Євген Стахів // Матеріали “круглого столу” Української Всесвітньої Координаційної Ради з нагоди 60-річчя УПА / [упоряд. О. Кочубейник]. – К. : Альтерпрес, 2002. – С. 42–47.
- 5.575. *Стельникович С. В.* Український національний рух опору Тараса Бульби-Боровця : історичний нарис / Сергій Володимирович Стельникович. – [2-ге вид., випр. і доп.]. – Житомир : Полісся, 2010. – 392 с.
- 5.576. *Стецкевич В. В.* Вітчизняне історіописання війни 1939–1945 рр. (деякі проблеми методології) / В. В. Стецкевич // Сторінки воєнної історії України : зб. наук. статей / Ін-т історії України НАН України. – К., 2006. – Вип. 10. – Ч. 1. – С. 73–83.
- 5.577. *Ткаченко С. Н.* Повстанческая армия : тактика борьбы / С. Н. Ткаченко. – Минск : Харвест – Москва : АСТ, 2000. – 512 с.
- 5.578. *Троцинський В. П.* Проти вигадок про так званий “антифашистський рух опору” українських націоналістів / В. П. Троцинський // Український історичний журнал. – 1988. – № 5. – С. 74–87.
- 5.579. *Трубайчук А.* Друга світова війна / Анатолій Трубайчук. – К. : Наукова думка, 1995. – 192 с.
- 5.580. *Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941–1945 гг. : в 3 т. / [председатель ред. кол. И. Д. Назаренко].* – К. : Политиздат Украины, 1975– . – Т. 1 : Советская Украина в период отражения вероломного нападения фашистской Германии на СССР и подготовки условий для коренного перелома в войне (июнь 1941 г. – ноябрь 1942 г.). – 1975. – 544 с.

- 5.581. *Український фашизм (теорія і практика українського інтегрального націоналізму в документах і фактах) : [монографія] / [сост. А. А. Войцеховський, Г. С. Ткаченко]. – К. : Солюкс, 2004. – 178 с.*
- 5.582. *Україна в Другій світовій війні : погляд з ХХІ століття. Історичні нариси у двох книгах / [ред. колегія : В. А. Смолій (гол. колегії), Г. В. Боряк, Ю. А. Левенець та ін.]. – К. : Наукова думка, 2011 – .– Книга друга / [О. Є. Лисенко, Т. В. Вронська, Т. С. Першина та ін.]. – 2011. – 943 с.*
- 5.583. *Україна в полум'ї війни. 1941–1945 / [П. П. Панченко, О. І. Уткін, В. І. Горєлов та ін.]. – К. : Україна, 2005. – 560 с.*
- 5.584. *Україна і Росія в історичній перспективі : в 3 т. / [гол. ред. ради В. М. Литвин]. – К. : Наукова думка, 2004– .– Т. 2 : Радянський проект для України / В. А. Гриневич, В. М. Даниленко, С. В. Кульчицький, О. Є. Лисенко. – 2004. – 531 с.*
- 5.585. *Україна партизанська. Партизанські формування та органи керівництва ними (1941–1945 рр.) / [упоряд. : О. В. Бажан, А. В. Кентій, В. С. Лозицький та ін.]. – К. : Парламентське видавництво, 2001. – 319 с.*
- 5.586. *Україна : хроніка ХХ століття : довідкове видання : роки 1941–1943. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2005. – 534 с.*
- 5.587. *Українська Повстанська Армія у боротьбі проти тоталітарних режимів / [голова ред. колегії Я. Ісаєвич, упоряд. і відп. ред. Ю. Сливка]. – Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2004. – 296 с. – (Україна : культурна спадщина, національна свідомість, державність ; ч. 11).*
- 5.588. *Український народ у другій світовій війні : [навч. посібник] / І. І. Дробот, В. І. Кучер, А. Г. Слюсаренко, П. М. Чернега. – К. : Школяр, 1998. – 238 с.*
- 5.589. *УПА. Історія нескорених / [В. В'ятрович (відп. ред.), Р. Грицьків, І. Дерев'яний та ін.]. – Львів : Центр досліджень визвольного руху, 2007. – 352 с.*
- 5.590. *Фонди з історії Української повстанської армії в державних архівосховищах України. Анотований покажчик фондів УПА (1942–1946).*

- Вип. 1 / [упоряд. : Папакін Г. В., Вовк О. Д., Яцишин З.]. – К. : Ін-т історії України НАН України, 1999. – 60 с.
- 5.591. *Цвік Г.* Національно-визвольний рух на Радомишльщині в 40–50-х рр. ХХ ст. / Геннадій Цвік // Український національно-визвольний рух ХХ ст. : ідейно-політичний, організаційний та військовий аспекти (до 90-річчя Другого Зимового походу, 70-річчя похідних груп ОУН та 70-річчя Олевської республіки) : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., (Житомир, 18–20 лист. 2011 р.). – Житомир : Рута, 2011. – С. 127–132.
- 5.592. *Центральний державний архів громадських об'єднань України : Путівник* / [авт.-упоряд. : Б. Іваненко, О. Бажан, А. Кентій та ін.]. – К. : Друкарня НБУ ім. В. І. Вернадського, 2001. – 496 с.
- 5.593. *Чайковський А. С.* Невідома війна : партизанський рух в Україні 1941–1944 рр. мовою документів, очима історика / А. С. Чайковський. – К. : Україна, 1994. – 255 с.
- 5.594. *Чередниченко В.* Націоналізм проти нації / Віталій Чередниченко. – К. : Видавництво політичної літератури України, 1970. – 192 с.
- 5.595. *Чередниченко В. П.* Анатомія зради. Український буржуазний націоналізм – знаряддя антирадянської політики імперіалізму / В. П. Чередниченко – К. : Політвидав України, 1978. – 334 с.
- 5.596. *Чередниченко В. П.* Світло великої Перемоги не потьмяніє / В. П. Чередниченко, В. П. Трощинський. – Львів : Каменярь, 1984. – 175 с.
- 5.597. *Шайкан В.* Колабораціонізм в Україні в роки Другої світової війни : характерні риси та особливості / Валентина Шайкан // Історія в школі. – 2006. – № 5. – С. 4–11.
- 5.598. *Шайкан В.* Повсякдення українців у роки німецької окупації. 1941–1944. – К., 2010. – 80 с.
- 5.599. *Шанковський Л.* Похідні групи ОУН : Причинки до історії похідних груп ОУН на центральних і східних землях України в 1941–1943 рр. / Лев Шанковський. – Мюнхен : Український самостійник, 1958. – 370 с.
- 5.600. *Шаповал Ю. І.* Доля як історія / Ю. І. Шаповал. – К. : Генеза, 2006. – 448 с.

- 5.601. *Шелюг М.* Вони несли біду, або юридична оцінка діяльності ОУН-УПА / Михайло Шелюг. – Житомир : Видання газети “Житомир”, 1999. – 60 с.
- 5.602. *Шелюг М.* ОУН : сторінки історії / Михайло Шелюг. – Житомир : Видання газети “Житомир”, 1997. – 48 с.
- 5.603. *Шелюг М.* Правди не сховаєш! : збірка документальних оповідань про діяльність ОУН-УПА / Михайло Шелюг. – Житомир : КПЖФ, 1996. – 48 с.
- 5.604. *Шелюг М. П.* “Правда очі коле!” або УПА “Схід” на Житомирщині / М. П. Шелюг // Юні патріоти Житомирщини у Великій Вітчизняній війні : програма та тези наук.-практ. конф., присвяченої 55-річчю Перемоги над фашистською Німеччиною. – Житомир, 2000. – С. 37–44.
- 5.605. *Шумелда Я.* Похід ОУН на Схід / Яків Шумелда. – Львів : Фонд духовного відродження ім. митрополита А. Шептицького, 1991. – 35 с.
- 5.606. *Шуст Р. М.* Нумізматика : історія грошового обігу та монетарної справи в Україні : [навч. посіб.] / Роман Мар’янович Шуст – К. : Знання, 2007. – 371 с.
- 5.607. *Щур Ю.* Організація Українських Націоналістів на Запоріжжі. Короткий нарис / Ю. Щур. – Запоріжжя : Запорізьке наукове т-во ім. Я. П. Новицького, 2009. – 52 с.
- 5.608. *Armstrong J. A.* Ukrainian nationalism / J. A. Armstrong. – [3rd ed.]. – Colorado : Ukrainian academic Press, 1990. – 271 p.
- 5.609. *Hrycak J.* Historia Ukrainy, 1772–1999 : Narodziny nowoczesnego narodu / J. Hrycak. – Lublin : Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, 2000. – 359 s.
- 5.610. *Hunczak T.* OUN-German Relation, 1941-1945 / T. Hunczak // In: German-Ukrainian Relation in the Historical Perspective. – CIUS Press, Edmonton, Toronto, 1994. – p. 179–186.
- 5.611. *Krawchenko B.* Soviet Ukraine under Nazi Occupation, 1941–1944 / Ukraine during World War II. History and its aftermath. A Symposium. – Edmonton : Institute of Ukrainian Studies. University of Alberta, 1986. – 291 p.
- 5.612. *Lower W.* Nazi Empire-Building and the Holocaust in Ukraine / Wendi Lower. – Role : The University of North Carolina Press 307 p.

- 5.613. *Motyka G.* *Ukrainska partyzantka 1942–1960. Dzialalnosc Organizacji Ukrainskich Nacjonalistow i Ukrainskiej Powstanczej Armii / G. Motyka.* – Warszawa : Rytm, 2006. – 720 stron.
- 5.614. *Torke H.-J.* *German-Ukrainian relations in historical perspective / H.-J. Torke, J.-P. Himka.* – Edmonton – Toronto : Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 1994. – 239 p.

6. Збірники матеріалів конференцій, круглих столів

- 6.615. *Бібліотечна Житомирщина : історія і сучасність : зб. матеріалів обласної наук.-практ. конф., (Житомир, 26–27 вер. 2006 р.).* – Житомир : Полісся, 2006. – 184 с.
- 6.616. *Велика Вітчизняна війна у навчально-методичній літературі навчальних закладів України : матеріали Житомирської обласної конф., проведеної в рамках Всеукр. наук.-практ. конф., (Житомир, 18 лют. 1999 р.).* – Житомир, 1999. – 48 с.
- 6.617. *Друга світова війна і доля народів України : матеріали Всеукр. наук. конф., (Київ, 23–24 черв. 2005 р.).* – К. : Сфера, 2005. – 220 с.
- 6.618. *“Друга світова війна в історичному вимірі” : матеріали Всеукр. наук. конф., (Житомир, 21–22 трав. 2010 р.).* – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2010. – 148 с.
- 6.619. *Матеріали “круглого столу” Української Всесвітньої Координаційної Ради з нагоди 60-річчя УПА / [упоряд. О. Кочубейник].* – К. : Альтерпрес, 2002. – 88 с.
- 6.620. *Проблеми українського державотворення : історія і сучасність : матеріали Міжн. наук.-краєзн. конф., присвяченої 100-річчю від дня народження О. Ольжича та 90-річчю Української Народної Республіки, (Житомир, 5–8 черв. 2007 р.). Т. 1.* – Житомир : М. Косенко, 2007. – 320 с. – (Наук. зб. “Велика Волинь” ; вип. 35).

- 6.621. *Україна у Другій світовій війні : уроки історії та сучасність : матеріали Міжн. наук. конф., (Київ, 27–28 жовт. 1994 р.). – К. : Ін-т історії України НАН України, 1995. – 283 с.*
- 6.622. *Українська Повстанська Армія і національно-визвольна боротьба в Україні у 1940–1950 рр. : матеріали Всеукр. наук. конф., (Київ, 25–26 серп. 1992 р.). – К. : Ін-т історії України НАН України, 1992. – 240 с.*
- 6.623. *Український національно-визвольний рух ХХ ст. : ідейно-політичний, організаційний та військовий аспекти (до 90-річчя Другого Зимового походу, 70-річчя похідних груп ОУН та 70-річчя Олевської республіки) : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., (Житомир, 18–20 лист. 2011 р.). – Житомир : Рута, 2011. – 240 с.*
- 6.624. *Юні патріоти Житомирщини у Великій Вітчизняній війні : програма та тези наук.-практ. конф., присвяченої 55-річчю Перемоги над фашистською Німеччиною. – Житомир, 2000. – 56 с.*

7. Дисертації та автореферати дисертацій

- 7.625. *Гінда В. В. Освіта в роки німецької окупації у генеральному окрузі Житомир 1941–1944 рр. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Володимир Васильович Гінда. – Черкаси, 2007. – 223 с.*
- 7.626. *Головко М. Л. Суспільно-політичні організації та рухи України в період Другої світової війни. 1939–1945 рр. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня док. іст. наук : спец. 07.00.01 “Історія України” / Микола Леонтійович Головко. – Донецьк, 2005. – 45 с.*
- 7.627. *Жилюк В. М. Діяльність ОУН та УПА на Житомирщині у 1941–1955 рр. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 “Історія України” / Вікторія Миколаївна Жилюк – Львів, 2008. – 20 с.*
- 7.628. *Заболотна Т. В. Повсякденне життя населення Києва в роки нацистської окупації 1941–1943 рр. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст.*

- наук : спец. 07.00.01 “Історія України” / Тетяна Володимирівна Заболотна – К., 2008. – 20 с.
- 7.629. *Ковальчук В. М.* Джерела з історії мережі ОУН(б) і Запілля УПА на північно-західних українських землях у другій половині 1942–на початку 1945 рр. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.06 “Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни” / Володимир Миколайович Ковальчук. – К., 2005. – 19 с.
- 7.630. *Озимчук О. Б.* Антифашистська боротьба ОУН-УПА в роки Другої світової війни (період 1941–1944 рр.) на матеріалах Волині : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 “Історія громадських рухів і політичних партій” / Олег Борисович Озимчук. – К., 1995. – 21 с.
- 7.631. *Патриляк І. К.* Діяльність Організації українських націоналістів (бандерівців) у 1940–1942 роках (військовий аспект) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 “Історія України” / Іван Казимирович Патриляк. – К., 2001. – 19 с.
- 7.632. *Потильчак О. В.* Експлуатація трудових ресурсів України гітлерівською Німеччиною у роки окупації : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 “Історія України” / Олександр Валентинович Потильчак. – К., 1999. – 18 с.
- 7.633. *Стародубець Г. М.* Місце і роль ОУН(б) в українському національно-визвольному русі на Волині в роки Другої світової війни (кінець 1940–серпень 1943 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Галина Миколаївна Стародубець. – Тернопіль, 2001. – 196 с.
- 7.634. *Стельникович С. В.* Ідейно-політичні засади та практика українського національного руху опору Тараса Бульби-Боровця (1941–1944 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Сергій Володимирович Стельникович. – К., 2008. – 256 с.
- 7.635. *Удовик В. М.* Німецько-фашистський окупаційний режим (1941–1944 рр.) на території генеральної області “Київ” (Київська та Полтавська області) :

автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01
 “Історія України” / Володимир Миколайович Удовик. – К., 2005. – 16 с.

8. Електронні ресурси

- 8.636. *Баташев А.* Как ОУН с УПА воевала / А. Баташев. – Режим доступу : // <http://www.anti-orange-ua.com.ru/index.php/content/view/188/72>.
- 8.637. *Бочаров В.* Вооруженная борьба на оккупированной территории Украины в 1941–1944 годах (попытка объективного анализа) / В. Бочаров. – Режим доступу : // <http://www.rusk.ru>.
- 8.638. *Гінда В.* Житомирський “Гегевальд” або спроба колонізації українських земель нацистською Німеччиною / Володимир Гінда. – Режим доступу : // <http://uaforeignaffairs.com/article.htm?id=405>
- 8.639. *Ёрш С.* Українська Народна-Рэвалюцыйная Армія (УНРА) / С. Ёрш. – Режим доступу : // <http://www.slounik.org/154983.html>.
- 8.640. *Іщук О.* До 120-річчя з дня народження Омеляна Сеника – одного із засновників та керівників УВО та ОУН / Олександр Іщук. – Режим доступу : <http://cdvr.org.ua/content/до-120-річчя-з-дня-народження-омеляна-сеника-одного-із-засновників-та-керівників-уво-та-оун>.
- 8.641. *Косик В.* Німецькі документи про УПА / В. Косик // Український визвольний рух. – Вип. 1. – Режим доступу до журн. : // <http://www.cdvr.org.ua/uvr.php?nomer=1&roz=7>.
- 8.642. *Петренко Р.* Командири Дмитро Клячківський і Василь Івахів / Р. Петренко // Краєвид. – 2002. – березень-квітень. – Режим доступу до журн. : // <http://www.vollibr.iatp.org.ua/2.02.html>.
- 8.643. *Рябченко П.* Неповторні українські бофони / П. Рябченко. – Режим доступу : <http://www.art.lutstk.ua/art/groshi/tkt1.html>.
- 8.644. *Українське слово* : історія і сьогодення (тематичний розділ “Історія”). – Режим доступу : // <http://www.ukrslovo.com.ua>.

- 8.645. *Шолох Яна*. Рейди УПА очима зарубіжних дослідників: оцінка та значення / Яна Шолох. – Режим доступу : // <http://www.oun-upa.org.ua/artides/sholokh.html>.
- 8.646. *Яценко О.* ОУН(б) в Центральній та Східній Україні в період нацистської окупації (1941–1943) / О. Яценко. – Режим доступу : // <http://www.oun-upa/ORG.ua/artides/jacenko.html>.
- 8.647. *Shandruk P.* Arms of Valor / P. Shandruk – Режим доступу : // <http://lib.galiciadivision.com/shandruk/index.html>.